

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis · Ukrainianische Freie Universität
Ukrainian Free University · Université Libre Ukrainienne
Філософічний Факультет · Facultas Philosophica

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ
редагує Олекса Горбач

GRAMMATICI UCRAINI
editore Olexa Horbatsch

випуск 4 volumen

Павло БУЗУК

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вступ. Фонетика. Морфологія
Київ 1927

Pavlo BUZUK
Geschichte der ukrainischen Sprache.
Einleitung. Phonetik. Morphologie
Kyjiv 1927

Фотопередрук
з післясловом Олекси Горбача

Мюнхен 1985 München
Monachii

У КРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis · Ukrainische Freie Universität
Ukrainian Free University · Université Libre Ukrainienne
Філософічний Факультет · Facultas Philosophica

У КРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ
редагує Олекса Горбач

G R A M M A T I C I U C R A I N I
editore Olexa Horbatsch

випуск 4 volumen

Павло БУЗУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**Вступ. Фонетика. Морфологія
Київ 1927**

Pavlo BUZUK
Geschichte der ukrainischen Sprache.
Einleitung. Phonetik. Morphologie
Kyjiv 1927

Фотопередрук
з післясловом Олекси Горбача

Мюнхен 1985 München
Monachii

Цей випуск появляється при фінансовій допомозі Фундації Українського Вільного Університету в ЗСА в сумі 300.-ам.дол.

*Druck: Druckerei E. Mauersberger, Inh. M. Diebel
3550 Marburg/Lahn, Schwanallee 31*

Проф. П. БУЗУК

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВСТУП, ФОНЕТИКА І МОРФОЛОГІЯ
з додатком
ІСТОРИЧНОЇ ХРЕСТОМАТІЇ

КИЇВ
1927

ПЕРЕДМОВА.

„Нарис історії української мови” становить ґрутовну перерібку моєї „Короткої історії української мови”, з додатком двох нових відділів: „Історії форм української мови” та „Історичної хрестоматії”. До хрестоматії я вмістив поряд із відомими вже її невидані уривки (з Архангельської євангелії, з Добрилової євангелії, з одеського рукопису 1662 р.).

„Коротка історія української мови” викликала цілу низку рецензій, і українських, і неукраїнських учених; вони й зазначили помилки та недогляди в моїй книжці.

Працюючи над „Нарисом історії української мови”, я з подякою скористався більшістю вказівок шановних рецензентів. Але головні зміни в моїй книжці що-до загального погляду на становище української мови й що-до методів дослідження не залежать від цих вказівок; вони значною мірою стоять у зв'язку з тими дослідами над передісторичною епоховою слов'янської фонетики, що я їх закінчив (для Arch. f. slav. Phil.) ще раніш, ніж з'явилася перша рецензія (проф. Синявського в Шляху Освіти за 1924 р.) на мою книжку.

Друга категорія змін (напр., виділення полемічних місць чи складніших наукових питань, що я їх й друкую дрібнішим шрифтом) мала за мету більш надати книжці характеру підручника української мови для студентів І. Н. О. Й викладачів шкіл.

У цій новій редакції книжки значно більше самостійного, і в безпосередньому студіюванні пам'ятників української мови, і в з'ясуванні цих історичних даних. Використав я також деякі наслідки своїх дослідів над півн.-українськими говорами.

22. V. 1926 р.
Мінськ.

П. Бузук.

В С Т У П.

§ 1. Предмет нашого курсу. Термін „українська мова” має по-двійне значіння. Іого, по-перше, можна розуміти як сукупність усіх українських говорів, по-друге, як літературну мову, тоб-то мову письменства, інтелігенції й державних установ. Як відомо, у деяких народів літературна мова дуже відрізняється від народніх говорів. Оці обидва боки значіння слова „мова” взагалі треба мати на увазі, студіючи історію тієї чи іншої мови.

З одного боку, часто вже з самого початку письменства того чи іншого народу в пам'ятниках відбиваються діялектичні риси, і таким чином, історія мови повинна тоді звестись на історичну діялекто-логію, але, з другого боку, треба пам'ятати, що з різних причин мова пам'ятників не зовсім як слід передає живу народну мову і, нарешті, в літературній мові може відбиватись вплив якоїсь іншої мови.

Що-ж до значіння слів *українська*, *Україна*¹⁾, то треба скласти, що раніш воно було вужче. Спершу цією назвою взагалі називали окраїні землі, суміжні з половцями й татарами. Пізніш „Україною” називали свою землю козаки. А в XIX віці назва ця в працях деяких українських учених (Михальчука, Житецького та інш.) набуває значіння півд.-східної частини України. Але пізніше, через різні причини, вона поширилась на весь „півд.-руський” край. По-перше, головні письменники, що утворювали українську літературу, вийшли з тих говорів, яким і давали назву „українські”²⁾; по-друге, поширюватись зазначенім назвам допомагала свідома українська інтелігенція, змагаючись проти розповсюдження термінів *Малоросія*, *малоруський*, які хотів прищепити поліцейськими заходами старий російський уряд. Останні ці назви не поширились і серед народу³⁾.

Слід зауважити, що назва *Малая Русь*, на погляд Стороженка (Малая Русь, Київ, 1918, ч. 1), нічого образливого в собі не має, але, навпаки, в грецьких документах XIV стол. вживалась саме у значенні більшої до греків, головної частини Руси, в протилежність до Великої Руси, що її пізніш було заселено.

¹⁾ Це слово зустрічається вже в 1187 р. Під цим роком в Іпатському літописі читаемо „Украина много постона” о „смерти Володимира Глібовича”.

²⁾ Цю літературу, починаючи від 60-х років, пересаджують до Галичини представники руху народовців.

³⁾ Але назв „малоруси”, „малоруський” не цурається акад. Кримський на-віть у новішій праці „Українська мова” у кн. „Нариси з історії укр. мови” (1922).

Назви *Велика* та *Мала* взагалі вживались у грецьких та римських істориків за-для того, щоб відзначити пізніші колонії від метрополії; порівн. у такому самому відношенні назви *Велика* та *Мала Греція*.

Не мали успіху також і спроби Куліша та Костомарова завести назву *южно-русский* в значенні „український“. Її повторив проф. Е. Тимченко в праці „Функции генитива в южно-русской языковой области“.

Ще слід згадати про слово *русский*, що його українці прикладають також до себе та до своєї мови¹⁾). Але з огляду на те, що це ймення, хоч на його історія дає перше право українцям, поширилось також у вєлкорусів та білорусів, воно тепер має непевне значення.

§ 2. Походження української мови. Українська мова – одна із східнослов'янських мов. Всі слов'янські мови розподіляють на три галузі – за хідною, що до неї належать чеська, словацька, польська, вимерла полабська та обидві лужицькі мови, південну, що охоплює болгарську, сербську й словінську мови, та східну, що до складу її входять мови російська чи вєлкоруська, українська та білоруська.

Подібність між усіма слов'янськими мовами з'ясовують спільним походженням від однієї так званої праслов'янської мови. Але як порівнювати між собою окремі слов'янські мови то помітно ніби-то більшу близькість між мовами окремих груп, особливо ж між мовами східнослов'янської галузі²⁾. З цього зроблено висновок, що східнослов'янські мови не відразу з'явились із праслов'янської, але після її розпаду предки східних слов'ян жили ще деякий час спільним життям. Мову цієї доби називають прапрусською, або прасхіднослов'янською. Так само і зах.-слов'янські та півд.-слов'янські мови деякі мовознавці виводили не безпосередньо із праслов'янської, а визнавали ще існування переходових епох – празахіднослов'янської та пралівденнослов'янської.

На такий спосіб уявляє походження слов'янських мов теорія родовідного дерева, що її виразником був учений Шляйхер. Вона дуже проста, зручна з методологічного погляду, але вона не відповідає взаємовідносинам поміж слов'янськими мовами, бо зовсім не зважає ні на історію, ані на географію язикових з'явищ. Вона мимоволі примушує нас арготи приймати поступову підлеглість епох. Існувала прамова; протягом цієї спільноти доби переживали лише ті процеси, котрі спільні для всього обширу цієї прамови. Далі наступив момент, коли припинилось існування прамови і, натомість, почалося життя окремих мов.

Але в дійсності справа стояла інакше. Старанно дослідивши

1) Напр. акад. Смаль-Стоцький та Гартнер свою граматику української мови назвали „Граматика руської мови“ (Віденсь., 1911).

2) З тих рис, котрі об'єднують сх.-слов'янські мови, найпевніші дні: поинто-голосся (*голова, лороз*) і *v* і *tj* (укр., рос., білр. *хочу* <*chotj*>.)

хронологію та географію язикових з'явищ, ми побачимо, що процеси з широкими межами чи то ізоглосами весь час чергувались із діалектичними „praslov'янськими“ з'явищами, — з вузькими ізоглосами¹). Може вже незабаром після початку існування оцієї праслов'янської мови десь у кутку її розвивався язиковий процес, що обхопив, прим., лише предків українців, і таким чином історія української мови почалась майже рівночасно з історією праслов'янської мови.

З усього зазначеного виникає важливий висновок. Поки не буде осстаточно розвязано питання про хронологію (бодай хоч відносну, коли не абсолютну) передісторичних язикових змін, ми маємо право, студуючи історію слов'янських мов, приймати лише єдиний її розподіл. Це розподіл на: 1) передісторичну добу, тобто до появи пам'ятників письменства, і 2) історичну добу. Поки-що цей лише розподіл виправдається реальними відмінностями.

Успіхові теорії родовідного дерева сприяла також неудосконаленість знаннів із діалектології, звичайно також і з історичної діалектології. Для певних висновків потрібні були докладні праці з картами окремих з'явищ. Але таких дослідів не було, і тому мовознавці в приблизних рисах накреслювали межі язикових процесів, здебільшого ототожнюючи їх з межами мов. Але в дійсності ці граници майже не збігаються.

Для кожного з'явища буде зовсім нова ізоглоса. Одне з'явище охоплює півд.-слов'янську і сх.-слов'янську галузі, але друге (напр., зміна *dl*, *ll* на *l*), що ніби-то характеризує ті самі групи мов, в дійсності не захопило півн.-західніх словінських говорів; невідоме було воно й старій псковській говоріці. Третє з'явище (напр. форми *тобъ*, *собъ*) об'єднує вже сх.-слов'янські та західньо-слов'янські, четверте (повноголосся) — тільки сх.-слов'янську галузь, п'яте (zmіна *a*, *ə* на *o*, *e*), крім сх.-слов'янських мов, захоплює й сусідню словацьку мову.

Отже ми бачимо, що ці ізоглоси справді нагадують нам хвилі, що перерізують одна одну, розходячись по поверхні води від кинутих каменів. Отакий спосіб уявлення розвитку мов, що його вперше подав німецький філолог Йоган Шмідт, називається теорією хвиль.

Все зазначене знищує значіння всякої класифікації слов'янських мов. Взявши під увагу ту чи іншу сукупність рис, можна як-завгодно змінити угрупування слов'янських мов. Не-що-давно хибність і тріялістичної, і дуалістичної класифікації слов'янських мов показав фан-Вайк в IV т. *Revue des études slaves*. Ось чому сперечались так багато і з-приводу угрупування сх.-слов'янських мов, об'єднуючи білоруську мову то з великоруською, то з українською. Зовсім інакший розподіл сх.-слов'янських мов дав у IX т. *Rocznik'a Slawistyczn'ого* Лер-Славінський, а за ним Трубецкой у I-му томі *Zeitschrift f. slav. Philologie*.

¹) Ізоглоса — лінія, що обводить говори з однаковим якимсь з'явищем. Порівн. терміни „ізохімени“, „ізотерми“.

Безумовно до певної міри умовним з'являється навіть визначення границь окремої слов'янської мови. Як-що дві слов'янські мови споконвіку межують, вони поступово змінюються, бо майже кожне з'вище однієї мови перекидається на сусідні говори другої.

Нема чого й говорити, що розкриття історії передісторичної доби, від якої не зсталось пам'ятників письменства, становить найтяжче завдання для мовознавця. Встановити цю історію дасть нам змогу той самий порівняльний метод, який, проте, мусить перевірювати свої висновки методом історичним, бо без цього легко можна помилитись. Так, прим., спільні риси в долі глухих звуків у слов'янських мовах ніби-то дають підставу відносити процес занепаду цих звуків до „праслов'янського“ періоду, але знайомство з старими слов'янськими пам'ятниками переконує нас у тому, що цей процес, який лише намітився за передісторичної доби, остаточно закінчився в слов'янських мовах пізніше, вже після появи письменства.

Допомогти історично-порівняльному методові можуть ще три моменти. Перший з них, мовляв-би, чисто-логічний момент, полягає в висновках із спостережень над так званими виїнятками з того чи іншого звукового закону. Так, напр., відсутність зміни *ж* на *ў* в таких словах, як *волка*, *горілка*, доводить, як ми побачимо далі, що оця сама зміна в слові *волкъ* й інших подібних відбулася ще тоді, коли існували *ж* та *ў* в слабому становищі.

Другий момент, що може ствердити висновки, здобуті чисто логічною працею, це аналіза лексичних стосунків слов'янських мов з іншими мовами. Так, напр., також побачимо ми далі, до з'ясування хронології першого повного голосся в сх.-слов'янських та відповідних процесах в інших слов'янських мовах може спричинитись доля імення *Карл* у слов'янській родині мов. Чимало цікавого матеріалу подає аналіза слов'янських власних іменнів по грецьких та інших джерелах.

Нарешті можна для нашої мети використати наслідки, здобуті слов'янською археологією. Ось тому я й спинюсь раніше на питаннях про слов'янську прабатьківщину та про розселення слов'янства з цієї прабатьківщини.

§ 3. Передісторичні часи слов'янства взагалі й предків українців з'окрема. Перші звістки про слов'ян треба вбачати в Геродотових неврах та будинах, північних сусідах скитів¹⁾. Важливі також звістки пізніших письменників I-го стол. нашої ери (Плінія, Тацита) про венедів²⁾, що їх усі досліджувачі майже одноголосно вважають також за предків слов'ян. Але найголовнішим джерелом наших знаннів про передісторичні часи слов'янства є географічна карта (Географія).

1) Самі-ж скити та їх пізніші наступники, сармати, — були іранцями.

2) Тацит у 46-му розділі „Germania“ каже, що венеди живуть між певкінами та шеврами, по лісах та горах. Очевидно, він має на увазі схили Карпатських гір. Пліній свідчить про те, що венеди займають землі між Карпатами та Балтійським морем.

ієр'їутж: славнозвісного географа II-го століття Птолемея, на якій серед великої кількості племін за слов'янські можна визнати на- самперед отих-таки венедів (іменнями яких на цій мапі називається навіть Балтійське море і Венедський залив), далі забоків, костобоків, вельтів (= лютичів), бодинів (тотожні з Геродотовими будинами) карпів, суланів, пенгітів, ставан та свовен.

Злітки Геродота та Тацита належать до тих аргументів, що на них збудовано теорію прикарпатської прабатьківщини слов'янства. Обидва вчені свідчать про те, що в I—II вв. після Р. Хр. слов'янська прабатьківщина значно поширилась і в північному напрямі, в якому слов'яни дійшли до Балтійського моря, і в інших напрямах. Також, мабуть, дуже рано посунулись у різних напрямах (східному, півн.-східному й півд.-східному) і предки східних слов'ян. Отже виходить, що східно-слов'янської чи руської прабатьківщини, власне кажучи, не було, і тому вже за часів Птолемея предки східних слов'ян займали чималу територію. Мабуть, його бодини, що їх цілком влучно лякали. Карський визнає за предків білорусів (Белорусы, I, ст. 36—39), заселювали тоді теперішню Білорусь. Але бодини не становили крайнього північного сх.-слов'янського племін. Ще вище від них на північ жили предки північно-великорусів. Їх можна вбачати в Птолемеївих ставанах і свовенах, з якими ми ставимо в звязок новгородську Русь—Славія в арабських письменників IX століття, а з другого боку літописних новгородських словів.

Дуже важливим джерелом наших знаннів про розселення слов'ян з'являється грецький історик Прокопій. Він каже, що на північному прибережжі Чорного моря живуть *славени* та *анти*. В перших з них, а саме в словенах, які скоро після Прокопія перейшли Дунай, вбачають предків південних слов'ян. Взявши під увагу те, що заселення Балканського півострова відбулось (як що не вважати на перші авангарди південного слов'янства — костобоків у II стол. й карпів у III стол.) в VI—VII вв., з цим поглядом до певної міри можна погодитись¹⁾.

У протилежність до Прокопівих словен, його анти викликали в науці великі суперечки. Шахматовувавав їх за предків усього

1) Кажу „до певної міри“, бо, мабуть, предки слов'янів та сербів попали із слов'янською прабатьківщиною на теперішню свою територію іншим, західнім шляхом, а саме через Мораву (д. Нідерле, Slov. Starož., II, ст. 331—332). Цим треба з'ясовувати більшу язикову близькість між слов'янами та сербо-хорватами, що приводить вчених до думки про сербсько-хорватську прамову (Беліч, Revue d. études slaves, I, ст. 20—27).

До-речі скажемо кілька слів про розселення західних слов'ян. Приблизно в IV—V вв. они почали заселяти середню Європу. На крайньому заході предки чехів довгий час межували з предками слов'янів (до VIII—IX в., д. Нідерле, Slov. St., II, ст. 356 та ін.). З другого боку, не було, мабуть, предків словаків на сьогоднішніх місцях їхніх оселів. Ми не можемо погодитись із поглядом Чамбеля (Slovaci a ich reč, 1903), що словаки конче належали колись до південного слов'янства, але в усякому разі є підстави гадати, що деякий час вони жили десь на північ від сьогоднішої їхньої території, яку поділяли тоді між собою предки чехів та українців.

східного слов'янства, але цю думку треба відкинути, виходячи не тільки з наведених вище міркувань що-до раннього розселення східних слов'ян, але також базуючись на таких чисто логічних підставах. Як що тепер східних слов'ян в-семеро більше, ніж південних, то приблизно таке саме відношення кількости східного й південного слов'янства треба прийняти й для VI в. Не можемо ми погодитись також і з акад. Грушевським, що визнав антів за предків українців (Історія України-Руси, т. I, ст. 101—103).

Розвязати питання про антів, а в звязку з цим уже питання про розселення східних слов'ян, ми зможемо, скориставшись почасти наслідками дослідів проф. Пархоменка¹⁾. Висловивши гадку про те, що три руські племена — *Кула*, *Славія* й *Артанія*, про яких ми читаємо в арабських письменників, являють собою три центри Руси того часу — півд.-західно або Київську, Новгородську та півд.-східно — Тмутороканську Русь, він зближає назви *Арта*, *Артанія*, з одного боку, з назвою *анти*, а з другого боку, з пізнішим іменням *вантіти* (також у арабських письменників), в якому *ан*, очевидно, передає *є носове*²⁾. А з *v^atīt- не так важко вже вивести форму літописного імення *в'ятичів*.

Отже виходить, що Прокопієві анти під натиском якихось кочовників пересунулися на схід, де вони й поклали початок Артанії. Скоріж після IX в. півд.-східня група східного слов'янства, тоб-то Артанія, що до неї входили, мабуть, окрім *в'ятичів*, ще поляни, сіверяни та радимичі, розпалася. Одна частина, що зберегає за собою ім'я v^atīt-, тоб-то *в'ятичі*, предки південних великорусів, мабуть, укупі з радимичами, виришила у напрямку на північ. Значно пізніше *в'ятичі* з'єдналися із Славією (до якої входили півн.-руські племена — кривічі та новгородські словіни)³⁾ в одну політичну спілку, і під впливом цього об'єднаного чинника утворилась уже за історичних часів (в XIII—XIV в.) великоруська мова, тоб-то з'явилася підставка для розвитку спільних ізоглос (напр. поява форм наз. відм. мн. чол. р. *на-а*: *города*).

Радимичі з'єдналися із дреговичами й укупі з ними стали основою білоруської мови⁴⁾.

¹⁾ Русь в IX в. — Изв. Отд. р. яз. и слов. XXII, 2; У истоков russкой государственности, Лен. 1924; Початок державного життя на Україні, К. 1925; трохи інакше в ранішій статті: Три центра древнішої Руси — Изв. Отд. р. яз. и сл., XVIII, 2.

²⁾ Між іншими, Шахматов в останній праці „Древнейшие судьбы русского племени“ (1919) на підставі цього носового звуку визнав *вантіти* *в'ятичів* за ліське плем'я, але в такому поясненні не буде потреби, коли ми віднесемо перехід назальованих голосних у прості в руських мовах до X в.

³⁾ На підставі звукової подібності можна порівняти, як ми казали, Славію арабських письменників IX в. не тільки з новгородськими словінами літописця, але також і з Птолемеєвими *сферомами* та *ставанами*.

⁴⁾ Для дреговичів не знайшлося місця в жадній з тих трьох частин східного слов'янства, що про них говорить Пархоменко на підставі звісток в арабських письменників. Очевидно, вони жили десь у съюгочасний Білорусі, між Куйбюю та Славією.

Але найбільш нас мусить цікавити доля тієї частини Артанії, що її становили поляни та сіверяни. Вийшовши з приозівської Руси в напрямі до Куюби, вони скоро заволоділи Наддніпрянчиною. І саме, гадаю я разом з Пархоменком, вступили вони в боротьбу з деревлянами (які жили десь у басейні Прип'яти) та дулібами, тотожними з волинянами та бужанами. Вкупі з цими племенами поляни й сіверяни поклали початок півн.-українському наріччу, а тимчасом зерном для півд.-українського наріччя стали південні племена Куюби — уличі та тиверці, що сиділи в східній частині Чорноморського прибережжя по берегах Дністра.

У звязку з наведеним варто згадати, що і Вс. Ганцов у своїй книзі „Діялектологічна класифікація українських говорів“ уважає за споконвічні різниці між півд.-українським й півн.-українським наріччями і приблизно так само розподіляє давнє-українські племена між цими двома наріччями (ст. 58). Треба було-би тільки з-поміж старо-українських племін з більшою рішучістю виключити хорватів.

Окрім акад. Шахматова, погляди якого на розселення східного слов'янства часто мінялися¹⁾, до з'ясування цього питання чимало спричинився й наш український історик акад. М. Грушевський у своїй „Історії України-Русі“ (т. I, д. також „Украинский народ в его прошлом и настоящем“, т. I). Останніми часами (в 1925 р.) цьому питанню присвятив IV том своїх „Slovanské Starožitnosti“ Нідерле²⁾.

§ 4. Історія студіювання української мови. Перша цікавіша сторінка в історії студіювання української мови починається із суперечки коло Погодінської гіпотези. У своїй „Записке о древне-русском языке“ (академ. „Известия“ за 1856 р.) відомий російський історик М. П. Погодін, виходячи з того, що в київському літописі нема „малорусизмів“, доводив, що під той час, як складався цей літопис, на Київщині жили великороси, а не українці, що прийшли сюди з заходу лише після татарщини, приблизно в XIV в.

„Записка“ Погодіна викликала закиди Максимовича, що перед тим тримався майже однакових із Погодіним поглядів на витворення української мови. У своїх „Филологических письмах“ (Русск. Беседа, 1856, ч. 3; відповідь Погодіна вміщено в № 4, а в № 2 за 1857 р. знову з'явилися нові листи Максимовича) Максимович зазначає, що мова старо-руських літописів штучна й через те не можна сподіватись, щоб вони відбивали діалектичні особливості сучасної їм мови. Далі Максимович, розираючи наведені з літопису в Погодіна приклади великорусизмів, визнає їх за спільно-руські

1) У працях: К вопросу об образовании русских наречий (Р. Ф. В. за 1894 р.); К вопросу об образовании русских наречий и народностей (1899); Очерк древнейшего периода истории русского языка (1915); Введение в курс истории русского языка (1917) та Древнейшие судьбы русского племени (1919).

2) Рецензії акад. Грушевського й моя на цей том надруковані в VI кн. „України“ за 1925 р.

риси, а іноді навіть за „малорусизми“. На підставі цих даних Максимович робить висновок про давність перебування українців біля Дніпра.

Але ні в Погодіна, ні в Максимовича, закиди якого взагалі були справедливі, не вистачало відповідного лінгвістичного підготовлення для ведення цієї суперечки, і тому обидва вчені часто помилялися. Так, напр., Максимович, намагаючись довести давність української мови, виводив у в укр. *бути* із санскритського *u* довгого в пні *bhu-*.

Р. 1859 до полеміки пристав П. О. Лавровський. Змінивши свій давніший погляд що-до „малорусского наречия“, він визнає вже тепер стародавність цього „наречия“, але згоджується з Погодіним у тому, що українці прийшли на місця теперішніх осель значно пізніше від початку письменства¹⁾:

Переселились вони сюди з Карпатських гір, де жили в сусідстві з сербами, які, на думку попередніх учених (Копітара, Міклешіча) пізніше прийшли на Балканський півострів. Цю близькість українців і сербів під Карпатами підтверджують спільні в мовах обох народів риси, а саме: збіг *и* та *и*, зміна *dj* на *дж*, зміщення дав. відм. з місцев. оди., закінчення *-мо* в 1 ос. множ., зложена форма май-бульного часу та ще деякі, що мають менше значення. У цій своїй статті Лавровський розглядає також особливості „малорусского наречия“, наведені в Шафарика у його „Слов'янському народописі“ та в Головацького у „Розправѣ о языцѣ южно-русскомъ и его нарѣчіяхъ“ (Львів, 1849). Із фонетичних особливостей української мови Лавровський на перше місце ставить вимову *и*, тоб-то *i* замість *ю*. А що-до переходу *o* в *и* (= *i*), то він не погоджується з Шафариком, що ставив це з'явіще у зв'язок з наголосом, і гадає, що цей переход викликала колишня довгість голосних звуків.

Відхиляючись від хронологічного порядку, згадаю тепер про те, що через довгий час після статті Лавровського в збірнику, присвяченому Ів. Франкові (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 117—118, ст. 3—7) подібні думки про близькість української мови до сербської висловив акад. Корш у статті „Де-що про вистя вкраїнської народності“²⁾. Нарешті, майже одночасно з розвідкою Корша одинаковий погляд обороняв акад. Смаль-Стоцький (і Гартнер) у *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* (1913, ст. 455 й д.).

Теоретично цілком можлива річ, що в старовину угруповання слов'янських племін було не таке, як тепер. Але ж візнання близькості між українською та сербською мовами примушує нас визнати також, що предки українців та сербів довгий час затрималися були на слов'янській прарабатьківщині, тоб-то мимоволі повертає нас до теорії про сербо-хорватський клин, який ніби-то роз'єднав болгар і словінців. Як відомо, Ягіч у праці „Ein Kapitel aus der Geschichte

¹⁾ Див. Ж. М. Н. Пр. за 1859 р. ч. 6.

²⁾ Та Корш чомусь зовсім не згадує про статтю Лавровського.

d. süd-slavischen Sprachen" остаточно зліквідував цю теорію, зазначивши язикову ступнівість переходу під однієї півд.-слов'янської мови до другої.

Значно серіозніша друга, чисто методологічна помилка прихильників думки про близькість української мови до сербської. Вони порівнюють українську мову з сербською, зовсім не зважаючи на історичну перспективу, і залишують, прим., до спільних рис вимову *ъ = и (i)*, що в дійсності розвинулась в обох мовах значно пізніше, уже протягом історичної доби¹⁾). Або, як це робить Смаль-Стоцький, вони базуються на другорядних випадкових з'явіщах, напр., спільних лексичних особливостях. Беручи під увагу те чи інше слово, можна таким чином доводити яке-завгодно угруповання слов'янських мов. Напр., на користь східно-слов'янської єдності можна навести слово *сороk*, спільне для всіх східно-слов'янських мов; але ми вважаємо, що взагалі на окремих словах не можна базуватися.

В середині семидесятих років аргументи Лавровського переглянув Житецький у своєму „Очерке звуковой истории малорусского наречия“. Він зазначує, що багато ознак, котрі зближують „малорусское наречие“ з сербською мовою, відомі й чеській або іншим слов'янським мовам; з другого боку є чимало таких рис, котрі відрізняють „малоруське“ наріччя від сербської мови.

На новий ґрунт поставлено питання р. 1884 після того, як з'явилася студія акад. Соболевського „Очерки истории русского языка“, в якій автор намалював картину „галицко-волинского наречия в XII—XV вв.“ (а також і псковської говірки XIV в.). Спинімось на тих його міркуваннях, що торкаються галицько-волинського наріччя, до якого він відносив отакі пам'ятники: Добриволову евангелію 1164 р., Типографську евангелію № 7 XII в., Типографську евангелію № 6, XII—XIII в., Ірмолой Григоровича XII—XIII в., Віденський Октоїх XII—XIII в., Галицьку евангелію 1266—1301 р., Холмську ев. XIII—XIV в., Хутинський служебник XIII—XIV в., Покажчик до евангельських читань XIII—XIV в., Полікарпову ев. 1307 р., Луцьку ев. XIV в., Часослов XIV в., Градецький уривок XIV—XV в., приписки до Віденського Октоїха XIV—XV в., Повчання Єфрема Сиріна 1492 р. та Іпатський список літопису.

Головною прикметою цих пам'ятників, — їх Соболевський назвав галицько-волинськими, — з'являється *ъ* зам. *е* перед складом, в якому зникли глухі голосні. Це нове *ъ*, яке, на думку Соболевського, визначувало подовжене *е*, знаходимо в отаких категоріях: у словах на *-енъ* (*въ рожъни*), на *-енъ* (*камънь*), у формах деяких відмінків займенників *и*, *съ*, *въсъ* (*въ нѣмъ, о всѣмъ*), у формах 3-ої особи тепер. ч. дієслів першої кон'югації (*будъть*). Це *ъ* вкупі з давнім *ъ* у пам'ятниках XIII—XIV в. иноді замінюється вже через *и*.

¹⁾ Доказуючи пізніше походження сербської ікавщини доводить акад. Ляпунов у „Лін-тогр. курсе лекцій по сравн. граммат. слав. языков, ст. 182 Я д.

Інші особливості гал.-волинських пам'ятників — це: перехід *о* в закритому складі *у* або в *oo*, далі вставка *о* поміж шумними приголосними та пливкими (з *олоба* в Часослові XIV в.), змішання *и* та *и*, що стоять у звязку з ствердінням приголосних перед *и* (*поубивши* в Добріловій єв.), потім міна *и* та *у*, група *жч* відповідно до ст.-сл. *жд*, рос. *жж* (де *жч*), звук *х* зам. *ф* та ще деякі інші.

Розглянуте гал.-волинське наріччя, яке акад. Соболевський відрізняв від київської говорки великоруського походження, і було на його гадку предком сьогочасного „малорусского наречия“. Оцим міркуванням, обґрутованим уже на лінгвістичних підвалинах, нарешті й самою назвою досліджених пам'ятників, яка відсовує на захід давні оселі українців, акад. Соболевський відновив Погодінову теорію.

Дисертація Соболевського викликала низку рецензій. Одним із перших висловився Ягіч, спершу в примітці до 3-ої з його „Четырех критико-палеографических статей“ (1884), пізніше в книжці „Критические заметки по истории русского языка“ (1889), більшу частину якої присвячено розглядові другої вже праці Соболевського, а саме „Лекций по истории русского языка“, що вийшли р. 1888. Почнемо з другої Ягічевої роботи, що має більче відношення до нашого завдання.

Переглянувши спершу попередні погляди Срезневського, Лавровського, Колосова та інш. що-до часу розпаду руської мови на діалекти, покійний академик заперечує далі Соболевському в тому, що тільки самі гал.-волинські пам'ятники відбили півд.-русське наріччя. Відокремивши з наведених у Соболевського пам'ятників — п'ять пам'ятників (Добрілову єв., Типографську єв. ч. 7, Ірмолой Григоровича, Хутинський служебник, Часослов XIV в.) і додавши до них ще Святославові Збірники 1073 і 1076 р., далі Житіє св. Сави (із збірки Вяземського), він об'єднує всі ці пам'ятники в окремий тип, який можна визначити як „южно-русский восточный говор, соприкасавшийся кое-в-чем уже с центральным великорусским, к которому здесь находился естественный переход“ (оп. сіт., ст. 13). Вирішуючи питання про походження пам'ятника, каже Ягіч, не можна надавати такого значення *и* зам. *e*, бо ця особливість розвинулась пізніше, приблизно коло середини XII в. На підставі відсутності цієї риси Соболевський виключив з-поміж півд.-русських пам'ятників Галицьку єв. 1144 р.¹⁾, а вона, змішанням початкових *вв-* та *у-*, вживанням *жч* зам. *жд*, перевагою скорочених закінчень *и*, *ю* та ін., написаннями *христити*, *христитель*, доводить свою принадлежність до півд.-русського наріччя. Цю думку про Галицьку єв. 1144 р. Ягіч висловив ще в своїх „Четырех крит.-палеографических статьях“. У 3-ій статті, написаній з-приводу Амфілохієвого видання цього пам'ятника, Ягіч згадує

¹⁾ А в тім, у Лекциях по истории русского языка (1907, ст. 37) Соболевський по-кликається і на цей пам'ятник, говорячи про особливості гал.-волинського говору.

про дисертацію Соболевського і на підставі Рязанської Кормчої 1284 р., яку списано з київського примірника, робить слушний висновок, що й київським пам'ятникам XII—XIII вв. було відоме вживання *ъ* зам. *е*, бо в Рязанській Кормчій поруч частих *ме*, *ма*, *ью* та інших українізмів знаходимо багато прикладів *ъ* зам. *е*: *учльные*, *зъльны* та інш.

На такий розподіл ст.-українських пам'ятників на дві групи пристав і Ягічів учень — Колесса (в XVIII т. Arch. f. sl. Phil.), який до особливостів київських пам'ятників залишив також вставне *о* (*золоба*). А відрізняються, на його думку, ці пам'ятники від гал.-волинських тим, що в них рідше змішуються *у* і *в* і майже зовсім не знаходимо *жъ* зам. *жд*. До київських пам'ятників О. Колесса відносив Збірники 1073 й 1076 рр., Архангельську єв. 1092 р., Добрилову єв. 1164 р., Типографську єв. ч. 7 XII в., Рязанську Кормчу, Житіє св. Сави та деякі інші.

Проти поглядів акад. Соболевського, що з деякими незначними змінами повторив свою думку в Ж. М. Н. Пр. за 1885 р. і в Х томі *Известий Отделения русск. яз. и сл.* (1905), виступив також акад. Кримський: *Филология и Погодинская гипотеза* (1904, що раніше друкувалася в журналі „*Киевская Старина*“), Древне-киевский говор (*Известия Отд. р. яз. и сл.*, IX, ст. 3). Деякі непевні критерії для класифікації старо-русських пам'ятників (у збірнику на честь Грушевського, 1906), нарешті в „*Украинской грамматике*“. Деякі з наведених у Соболевського пам'ятників, напр., Добрилову єв., Кримський уважає за новгородські і поплутання *м* та *и* пояснює як діялектичне півн.-руське з'вище. В Добриловії єв. Кримський вбачає новгородський пам'ятник, найголовніше на тій підставі, що в ній згадується церква Трьох святителів. Покликаючись далі на такі приклади, як *будъть*, в яких не вийшов дифтонг (чи *и*) в сьогочасній українській мові, наш шановний мовознавець заміні *е* через *ъ* в галицько-волинських пам'ятниках не надавав жодного значення і вважав її за спадщину псевдоортографічної системи, що зародилася у південних слов'ян¹⁾.

Багато зробив для вияснення історії української мови акад. Шахматов. У своїй невеличкій статті „*К вопросу об образовании русских наречий*“ (Р. Ф. В., т. 32), що являє собою ніби додаток до праці „*Исследования в области русской фонетики*“, Шахматов має картину розселення руських племін ще згідно з гіпотезою Погодіна—Соболевського й визнає „*малорусские*“ говори за старі півд.-західні діялекти. „*Малоруські*“, чи півд.-західні руські племена прийшли в київську землю після того, як у XIII в. півд.-східні племена, вийшовши з цих місць, приєдналися до півн.-східніх, вкупні з якими й утворили одну політичну спілку²⁾.

¹⁾ Але-ж ці форми насправжки були в ст.-українській мові.

²⁾ Нарешті говори білоруські Шахматов характеризує як старі півн.-західні говори, з котрих деякі наблизилися до півд.-західної, а деякі до півн.-східної групи.

Шахматов цілком справедливо не погоджується з Соболевським у тому, що ю зам. є в гал.-волинських пам'ятках визначало по-довжене є : воно було, на Шахматова думку, визначенням двозвуку іє (Х розд. „Исследований”, Р. Ф. В., т. 29). У цьому ми перевонуємося, порівнявши цю особливість гал.-волинських пам'ятників із відповідним з'явищем півн.-українського наріччя, в якому знаходимо дифтонгічну вимову є в закритому складі як-раз у тих самих умовах, при яких є замінюється через ю в гал.-волинських пам'ятниках (а саме, перед наступним складом з є).

У пізніших своїх працях (К вопросу об образовании русских наречий и народностей; Очерки древнейшего периода истории русского языка; Введение в курс истории русского языка) Шахматов відмовляється від погляду, висловленого у згаданій статті, і за тубільців для Наддніпрянщини вважає тепер полян. А відсутність у мові київських пам'ятників яскравих діялектичних прикмет він пояснює впливом об'єднуючої політичної ролі Київа, яка сприяла виробленню в ньому літературної мови, свого роду хак'ї.

Те-ж саме питання про витворення української мови порушив у своїй вступній лекції „Русский язык и его южно-русская ветвь” (в київських „Универс. Известиях” за 1898 р., ч. 3) акад. Лобода. На підставі Життя Сави (що його досліджував проф. Мочульський) доходить він до такого висновку: можна „признать галицко-волынской и киевской области одно общее наречие с весьма незначительными, хотя и заметными диалектическими различиями в некоторых пунктах их широкой территории”.

Тепер я скажу ще кілька слів про лінгвістичні праці, котрі торкаються взагалі української мови, але не мають безпосереднього відношення до суперечки навколо Погодінської гіпотези. Багато слушного та цікавого матеріалу подав у своїх працях Потебня (О звуковых особенностях русской речи, 1866; К истории звуков русского языка; Заметки о малорусском наречии, 1871). Він гадав, що поділ руської мови на наріччя почався раніше від XII в. Потебня також дає діялектологічну класифікацію „малорусского наречия”, яке він поділяє на шість говорів. Цікаво, що Потебня вже ясно уявляв причини зміни є та о в нових закритих складах; власне він перший указав і на жє (відпов. до жд), як на характерну відзнаку ст.-українських пам'ятників (Заметки о малорусском наречии, ст. 81—82).

Складніша класифікація в Михальчука (в праці „Наречия, под наречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины”, VII т. Трудов Этногр.-Стат. Экспедиции в зап.-русский край). Він поділяє „малорусское наречие“ на три головні наріччя — українське, поліське й червоно-руське, які в загальній сумі розпадаються на десять піднаріччів.

Про діялектологічні праці Соболевського, Зілинського та Ганцова буде в нас мова в наступному розділі.

Р. 1880 вийшла праця проф. Огононовського „*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*“. Автор намагається тут довести самостійне походження української мови. Між іншим, ідучи за Міклешем, Огононовський уважав білоруську мову за наріччя української. Справді, в обох мовах спільніх рис чимало, як про це не-що-давно нам самим доводилось писати. Але прийнявши теорію хвиль, а з другого боку, взявши під увагу й кардинальні різниці поміж українською та білоруською мовою, ми не зможемо приєднатись до погляду Міклошіча-Огононовського.

Приблизно в такому самому дусі написана *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* акад. Смаль-Стоцького й Гартнера (Відень, 1913). Автори П., цілковито відкидаючи думку про існування праруської мови, лінгвістичні з'явища української мови виводять безпосередньо з праслов'янської. Метода зазначеніх учених, які нехтують, з одного боку, спільноруськими з'явищами, з другого боку, українською діялектологією, викликала рецензії Карського (74 т. Р. Ф. В. за 1914 р.), Лера-Славінського (в VII т. „*Rocznik'a Slawistycz'nego*“) та Шахматова (в I кн. журн. „Україна“ за 1914 р.).

Останніми часами широко розгорнув свою діяльність Історично-Філологічний Відділ Української Академії Наук. У „Збірнику“ та „Записках“ цього Відділу, що виходять під редакцією акад. Кримського, надруковані досліди В. М. Ганцова, О. Б. Курилової та Є. К. Тимченка (з української складі).

Про підручники та деякі інші монографії з української мови докладніше буде мова в кінці „Вступу“.

Огляд історії вивчення української мови можна знайти в праці В. Розова „Исследование языка южно-русских грамот XIV и первой половины XV в.“ (київські „Універс. Известия“ за 1913 р.), а також в його ж статті, надрукованій у 77 і 78 т.т. „Записок Наук. Т-ва ім. Шевч.“, далі в „Огляді укр. язикознавства“ Огієнка (*ibid.*, т.т. 79 і 80), почасти в розвідці М. Грушевського „Развитие украинских изучений в XIX в.“ (Укр. Народ, т. I).

§ 5. Джерела для студіювання української мови. Як-що вважати за доведену думку Н. Волкова (Ж. М. Н. Пр. за 1897 р., ч. 12) про київське походження діякона Григорія¹⁾, то тоді ми повинні будемо в Остромировій євангелії 1056—57 р.р. вбачати перший пам'ятник української мови.

Остромирову євангелію видавав Востоков в 1843 р., потім двічі купець Савінков — в 1883 і 1889 р.

Про мову цієї євангелії див. статті: Козловського: „О языке Остромирова Евангелия“ (Исследования по русскому языку, т. 1, 1885), потім Щепкіна й Шахматова: „Особенности языка Остромирова Евангелия (дополнение к русскому переводу грамматики старо-

1) З нею погоджується О. Колесса — див. його „Погляд на іст. укр. м.“. 1924, ст. 9.

славянского языка Лескина), Каринского (в Ж. М. Н. Пр. за 1903 р. № 5), Фортунатова „Состав Остромирова Евангелия“ (Сборник статей, посвященных Ламанскому, 1908).

З більшою рішучістю до пам'ятників української мови можна однести Святословові Збірники 1073 і 1076 р.р. Перший з них, що зберегається в Синодальній Бібліотеці, видало було р. 1880 „Общество древней письменности“ (неточності цього видання зазначив Шахматов у VII т. Arch. f. sl. Phil.). Про мову цього пам'ятника є невелика стаття Розенфельда (Р. Ф. В. за 1899 р., № 1—2). Другий з них, що знаходитьться в Ленінградській Публічній Бібліотеці, видав двічі Шимановський і обидва рази з великими хибами (про них див. рецензії Соболевського в Ж. М. Н. Пр. за 1888 р. № 2; Сімоні в Arch. f. sl. Phil. т. XI; Кульбакіна в Ж. М. Н. Пр. за 1898 р. № 2).

Наступний по порядку пам'ятник південно-руської мови XI в.—це Архангельська Євангелія 1092 р., що зберегається в Московському Румянцевському музею. Перший про цей пам'ятник висловився ще Дювернуа в статті „О критическом значении Архангельского Евангелия“ (Ж. М. Н. Пр. за 1878 р., № 10). Фотоцинкографічне видання цієї євангелії, виконане в 1912 р. Румянцевським музеєм, викликало замітки акад. Карського в Р. Ф. В. за 1913 р. і М. І. Дурново в „Ізвест. Отд. русск. яз. и слов.“, т. XVIII, кн. 2. Той таки М. І. Дурново в збірнику на честь акад. Ляпунова (Учен. Зап. Вищої Школи г. Одеси, Отд. гуман.-обществ. наук, т. II, Одеса) помістив свою статтю про пом'якшені приголосні в мові другого переписувача Архангельської євангелії (з деякими змінами він передрукував її статтю в II т. „Slavia“).

Мабуть, наприкінці XI в. написані також: Пандекти Антіоха (зберегаються в бібліотеці Воскресенського монастиря), Слова Григорія Богослова (в Ленінградській Публічній Бібліотеці, видання Будиловича 1875 р.), Турівська євангелія (у Вільні, вид. І. Срезневського у „Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных пам'ятниках“, 1876) і, нарешті, кирилівська частина Реймської євангелії (про мову цього останнього пам'ятника — див. статтю А. Соболевського, Р. Ф. В. за 1887 р.).

Значно більше ст.-українських пам'ятників XII в. Старші з них — це Мстиславова євангелія приблизно 1115 р. (зберегається в Синод. Бібл.; описав її Карський у Р. Ф. В. за 1895 р., дослідив з археологічного і палеографічного боку Сімоні в 1904 р.) та Юріївська євангелія прибл. 1120 р. (в тій-такі Синод. Бібліот., описав її Амфілохій у 1877 р.). Обидва пам'ятники не дають ще певного матеріалу для історії української мови.

Досить яскраві ознаки ст.-української мови подибуємо ми вже в Галицькій євангелії 1144 р. (в Моск. Синод. Бібліотеці). Порівнюючи з іншими ст.-руськими й ст.-слов'янськими пам'ятниками видав її Амфілохій в 1882—83 рр. Це видання, як ми вже знаємо,

викликало статтю (3-ю) Ягіча в його „Четырех крит.-палеографических статьях“. Про Галицьку євангелію писав ще Le Juge (Das Galizische Tetraevangelium von J. 1144. Leipzig, 1847), а останніми часами М. І. Дурново (про сполучення *къ* із *кы* в цьому пам'ятнику—Slavia, т. I, ст. 22—26¹⁾).

Дальший у хронологічному порядку пам'ятник ст.-української мови, Добрилова євангелія 1164 р. (зберегається в Московському Румянц. Музей)—перший із тих пам'ятників, котрі Соболевський відніс до галицько-волинських. Одній із лексичних особливостей цього пам'ятника присвятив розвідку акад. Ляпунов (Із наблюдений над языком древне-русских и старославянских памятников — Zвoтgik u slavu Vatr. Jagića, 1908, ст. 675—680).

До XII в. повинні ми ще віднести Типографську євангелію ч. 7, яку описав Соболевський у своїх „Очерках“, далі Успенський Збірник (в Моск. Синод. Бібл., видав Лавров і Шахматов у 1889 р.), Христинопільський або Городицький Апостол (переховується в Ставропигійському Інституті у Львові, вид. Калужняцького, 1896, див. про нього розвідку проф. О. Колесси — Науков. Збірн. Укр. Ун-ту в Празі, 1923) і, нарешті, Одеську євангелію (розвідка акад. Ляпунова — Изв. Одесск. Общ. Ист. и Древн. за 1906 р.; шановний лінгвіст відносить цю євангелію до київського типу пам'ятників).

Близче до народної мови XII в. стоїть київська грамота вел. кн. Мстислава Володимировича 1130 р. Деяке значіння для історії укр. мови мають надписи: на чарі кн. Володимира Давидовича до 1151 р. (вид. Бичкова в III т. Зап. Археол. О-ва) і надпис на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р., зроблений „галицько-волинським уроженцем“ (вид. в брош. „Исторические сведения о жизни преп. Ефросинии княжны Полоцкой“, 1841).

Кінцем XII-го, або початком XIII-го в. ми датуємо Виголексинський збірник (в Румянц. Музей, опис. Соболевський у Р. Ф. В. за 1884 р.), Типографську єв. ч. 6, Ірмолов Григоровича і Віденський Октоїх²⁾ (або, як його називають Смаль-Стоцький і О. Колесса, — Кодекс Ганкенштайн, див. Погляд на історію укр. мови, ст. 10), нарешті, Бучацьку або Городицьку євангелію, як її називає О. Колесса (шановний учений дав і дослідження цього пам'ятника — див. Наук. Збірн. Укр. Ун-ту в Празі, присвяч. Масарикові) і Лаврівські пергамінові листки (досл. того самого О. Колесса — Зап. Н. Т. ім. Шевч., т. LIII).

До XIII в. належить Галицька євангелія 1266—1301 р. (опис. Соболевський), Галицька євангелія 1283 р. поповича Євсевія (переховується в Моск. Румянц. Муз., розвідка Голоскевича — Исследов. по русск. языку, т. III, в. 2), оригінал Рязанської

¹⁾ Про цю ст. Дурново, а також про вицегдану його розвідку про Архангельську єв. — див. рецензію Є. К. Тимчика — „Україна“, 1925, 1—2, ст. 190—191.

²⁾ Останні три пам'ятники розглянув Соболевський в „Очерках“.

Кормчої (про нього див. 3-ю з „Четырех крит.-палеографических статей“ Ягіча) і Софійська єв. (див. Соболевського, Две замечательные рукописи XIII в.).

До кінця XIII—поч. XIV в. відноситься низка галицько-волинських пам'ятників: Житіє Сави Освященого (переховується в Общ. древн. письм., яке його Й видало), Хутинський служебник, Холмська евангелія (ці два останні пам'ятники описав Соболевський в „Очерках“), Бесіди на евангелію папи Григорія Великого (у Ленінгр. Публічн. Бібліот.) і Архівська Ліствиця (описав Соболевський у Р. Ф. В. за 1884 р., ч. 3).

До XIV в. відносимо отакі пам'ятники: гал.-вол. Полікарпову евангелію 1307 р. (переховується в Синод. Бібл., описав Соболевський в „Очерках“), Часослов XIV в., Луцьку єв. (в Рум. Муз., описав Соболевський в „Очерках“), Пандекти Антіоха 1307 р. (про них ст. Панькевича в СХХІІІ т. Зап. Н. Т. ім. Шевч.), Путненську евангелію (збереглася в монастирі на Буковині, вид. Калужняцького, 1888), нарешті, Верковичеву евангелію (в Ленінгр. Публ. Бібл.; описав Нікольський у РФВ за 1894 р.) і Бибельський Апостол (Копко—Denkschr. d. Wien. Ak. d. Wiss. 1912).

Пам'ятники з XIV—XV в.: Градецький уривок, приписки до Віденського Октоїха, під сумнівом Повчення Єфрема Сиріна 1492 р.¹⁾ і Ішатський список літопису. Всі зазначені пам'ятники розглядає в своїх „Очерках“ Соболевський.

Дуже важливі для історії української мови світські пам'ятники XIV-го й XV-го вв.; видавали їх акад. Соболевський і Пташицький (1903), акад. Кримський (в „Украинской грамматике“, 1908), а най-більш Розов (Южно-русские грамоты, 1917). Чимало цінного матеріалу дають українсько-молдавські грамоти, що їх видав Ульянницький у „Материалах для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии и Турции в XIV—XIV вв.“, 1887. Про мову цих останніх грамот подав статтю Богдан у „Zbiorik' u sl. Vatr. Jagića“, ст. 369—377. Деякі з грамот XIV-го й XV-го століттів надруковано в „Хрестоматии по истор. русск. языка“ М. І. Дурново та в „Нарисах з історії української мови“ Шахматова-Кримського.

Значно більшою кількістю українамів відзначаються українські переклади евангелій XVI в.: Пересянницька евангелія 1561 р., потім українська перерібка зах.-руської евангелії Тяпинського та переклад, що його зробив р. 1581-го Негалевський. У „Трудах З-го Археол. Съезда“ Житецький надрукував опис пересянницького рукопису²⁾; докладну аналізу евангелії Негалевського

¹⁾ Та можлива річ, що цей пам'ятник з'явився значно раніше, може належати ще в XIII в. Між іншим, у ньому трапляються риси білоруські, чи так звані зах.-руські — див. про це у Карського, Белоруссы, I, ст. 373.

²⁾ Той самий Житецький про українські переклади евангелій подав статтю в Изв. Отд. р. яз. и слов. за 1906 р., ч. 4.

подав Назаревський у київських „Університетських Ізвестіях“ за 1911 р. (ЛІ т.).

Здається, до XVI в. відносяться два одеські рукописи — Житія святих, ч. 196 (з пізнішою припискою 1596 р. на 60 стор., де згадуються ймення Наливайка, Лободи та Мазепи¹⁾) і Апостол, ч. 124.

Становище української мови в XVII в. висвітлюють, головним чином, вже друковані книжки, здебільшого праці київських учених — Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Лаврентія Зизанія, Памви Беринди та ін., далі низка грамот (повидавала їх Київська Комісія для розбору давніх актів). Чистою народньою мовою писаний одеський рукопис 1662 р. (з Хоружівки, на Полтавщині), який подає цікавий матеріал, по-перше, для студіювання на голосу, по-друге, для характеристики піви-українського наріччя XVII в. (деякі уривки з нього друкуемо в нашій хрестоматії).

Українську мову XVII ст. розглянуто в праці Житецького „Очерк літературной истории малорусск. наречия в XVII и XVIII в.“ (1889).

Українська мова XVIII в. виявлена в літопису Величка, в „Істории Руссов“ і в творах Сковороди, що в його мові поруч з українізмами (поплутання *и* та *и*, *ю* та *и*, заховання *и*, *и* перед *ј*: *змій*, д. в. одн. ч. р. на *-ови*, *-еви*, заховання кл. відм., 1 ос. мн. дієсл. на *-мо*, то-що) знаходимо чимало й елементів російської, ст.-слов'янської й польської мови²⁾.

З Івана Котляревського починається нова доба, і в історії української літератури, і в історії української літературної мови, яка з цього часу стає значно більшою до народньої мови. Але ми не можемо ще вважати за цілком чисту й мову Котляревського, який, напр., часто вживає ф. ор. в. одн. ж. р. на *-ой*, *-ей* (*жінкої*, *царюєї*), ф. дієприсл. на *-я* (*літає*)³⁾, то-що.

У творах цього письменника, а також Шевченка⁴⁾ (з Київщини), Квітки-Основ'яненка (з Харківщини) та інших в основу української літературної мови було покладено півд.-східне наріччя. Пізніше Федькович, Свидницький, Бордуляк і Іван Франко в скарбницю української літературної мови зробили внески з західно-українських говорів. Особливо рясніє на діялектичні риси мова Франка. Спричинився чимало до збагачення української літературної мови й геніальний майстер українського слова Михайло Коцюбинський, — здебільшого

¹⁾ Мазепа це один з ватажків Наливайка — див. Грушевського, Істор. України-Руси, VII, ст. 237, прим. 2.

²⁾ Про мову Сковороди — див. статтю проф. Смилівського (Червоний Шлях за 1924 р. 4—5) і мою — в збірнику „Пам'яті Сковороди“, Одеса, 1923.

³⁾ Про його мову (та деяких попередніх письменників) багато цікавих відомостей є в книзі Житецького „Энцид. Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.“.

⁴⁾ Деякі риси Шевченкової мови освітив проф. Синявський — Україна, 1925, ч. 1—2, ст. 100—114.

тим, що він не цурався запозичень із зах.-європейських мов. Чимало знайдемо у нього і зах.-українських рис.

До-речи буде згадати тут про ті непорозуміння, що їх ще й тепер доводиться часто чути. Деякі не-українці заявляють: „учіть нас зрозумілої мови Шевченка, а не якоїсь галицької мови“.

Непорозуміння полягає тут у тому, що за „галицьку мову“ вважають мову кожного письменника, складнішу й багатшу від мови Шевченкової, хоч-би цей письменник був і з східньої частини України. Але як-раз оцю більшу зрозумілість мови Шевченкової, в порівнянні з мовою пізніших письменників, треба вважати за її ваду; викликана була вона бажанням Шевченка (може під впливом Кирило-Методієвського брацтва) писати такою мовою, щоб її по змозі розуміли геть-усі слов'яни. Тому в нього знаходимо таку велику кількість церковно-слов'янізмів (*пря, всевидящее*), росіянізмів (*во дні, Сибир неісходіма*, дієприсл. теп. ч. на -я) та інших не-українських прикмет. Як каже акад. Кримський (Нариси з історії української мови, ст. 114), у Шевченка „виявилася українська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуй виявляються риси живої людини, — без тієї колоритності, якою виблискуватиме живописний малюнок“. З огляду на те, гадаємо ми, Щоголів (див. нове видання Його творів, Харків, вид-во „Рух“) мав рацію вважати свою мову за крок наперед, порівнюючи з мовою Шевченковою, бо ІІ не розуміють так легко не-українці, як вони розуміють Шевченка. Отже нема чого змагатись проти лексичних особливостей, що ними збагачують галичани українську літературну мову, і в галузі красного письменства, і в науці; до розвитку цих галузей вони як-раз чимало спричинились протягом трицятиріччя (від 1876-го р. до 1906 р.), коли в межах Росії заборонялось українське слово.

Інша річ відхилення в правописі, що в них відбиваються вже фонетичні та морфологічні відмінності; — тут безумовно треба змагатись до однозначності.

Дуже важливим джерелом для знання української мови можуть бути українські говори, бо в деяких з них як-раз і збереглася старовина. До таких „архаїчних“ говорів, як їх називає акад. Кримський (Українська грамматика, т. I, в. 1, Нариси з історії української мови, 1922, ст. 91—93), належать півн.-українські діяlectи.

Між іншим, у поглядах учених що-до класифікації українських діяlectів, а в звязку з цим що-до критеріїв цієї класифікації нема згоди. Соболєвський, уважаючи тільки на одну рису, а саме на різний характер рефлексів *e*, *o* в закритих складах, поділяв був українські говори на північне й південне наріччя. До Його класифікації близько підходить класифікація Зілинського, який, спираючись уже на інші критерії (характер артикуляції), відірвав на заході деякі місцевості від південного на користь північного наріччя, і, таким чином, у нього українська мова розпалася на такі два на-

річчя — півн.-західне й півд.-східне. Також на дві групи, але зовсім у протилежному напрямі (на західне й східне наріччя) поділяє укр. мову акад. Кримський. Незабутній Михальчук запропонував тріялістичну класифікацію. У нього українська мова складається з трьох наріччів — українського, поліського й черв.-русського. За менше вдатну треба вважати тріялістичну класифікацію складачів карти Московської Діялектологічної Комісії; на цій карті українські говори об'єднано в отакі три групи: „южно-малорусскую“, „сев.-малорусскую“ та карпатсько-угорську. Отже московські вчені лише трохи відмінили класифікацію Соболевського, виділивши в окрему одиницю з північного наріччя карп.-угорські говори.

До Михальчукової класифікації наближується класифікація Ганцова, хоч вона їй дуалістична. Півд.-західне й півд.-східне піднаріччя в останнього приблизно відповідають наріччям черв.-русському й українському у Михальчука. Базуючись на значно більшій кількості відзнак, Ганцов не відносить карп.-угорських діялектів до північного наріччя, як це зробив Соболевський на підставі лише однієї риси.

Ми самі більш схиляємося до тріялістичного розподілу. Дуже важливі, правда, — риси північних говорів (дифтонги, тоб-то двозвуки із старих *e*, *o*, дифтонгічна вимова *ъ*, цілковите ствердіння *r* в закінченнях, скорочені форми *-i*, *-i* наз. в. одн. притметників, то-що), на підставі яких ці говори об'єднуються в окреме наріччя, але не можна, з другого боку, нехтувати різницями між східними та західними говорами південної частини України (тверде *-t* в закінченні дієслів, орудн. в. одн. ж. р. як *рукоу*, закінч. притметн. *-сکий*, *-цкий*, дав. одн. ч. р. на *-ови*, *-еви*, окреме вживання *ся*, неподвоєна м'ягка приголосна *жита*, *жите* — в західніх і *-ть* в дієсл., ор. одн. ж. р. на *-ю*, закінч. притметн. *-ський*, *-цкий*, дав. одн. ч. р. на *-ови*, *-еви* та ін. в східніх діялектах), і тому краще південне наріччя розбити не на два піднаріччя, як це робить В. М. Ганцов, а на два окремі наріччя. Але ми визнаємо, що знайти границю між цими двома наріччями дуже важко, бо ті границі що ними південне наріччя розрізуються на дві частини — східню й західню, не збігаються одна з однією. Як це буває і в інших місцях, де дві мови межують з давніх часів, так само й тут, східні говори поступово переходять до західніх. І взагалі про розмежування слов'янських мов можна буде тоді говорити, коли будемо добре знати географію окремих мовних з'явищ.

§ 6. Бібліографія. Підручники. Відомості з історії української мови дають отакі праці: акад. А. Кримський, „Украинская грамматика“ т. I, вип. 1 і 2, т. II, вип. 1, Москва, 1907¹⁾; Smal-Stockyj

¹⁾ Дуже важлива рецензія Шахматова на „Украинскую Грамматику“ Кримського (в II-му т. Roczn. Slawist., 1909, ст. 135—174). Див. також рецензію проф. Ільїського в „Зап. Харк. Універс.“, 1908, кн. 1.

und Gartner, „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache“ Wien, 1913; Огіенко, „Курс українського языка“, 1918; Кульбакін, „Український язык“ (Харків, 1919)¹; Свенціцький, „Нариси з історії української мови“ (Львів, 1920); Шахматов, „Краткий очерк истории малорусского языка“ (Укр. народ в его прошлом и настоящем, т. II). Український переклад П разом з новою працею акад. Кримського „Українська мова“ та з короткою історичною хрестоматією видано в 1922 р. під заголовком „Нариси з історії української мови“ (Київ); К. Німчинов, „Укр. язык у минулому й тепер“ (1925); Синявський, „Короткий нарис укр. мови“ (1918).

З практичних курсів сьогочасної мови заслуговують уваги: Симович, „Граматика української мови“²; Е. К. Тимченко, „Українська граматика“ (1918); Синявський, Український язык (1923), його-же „Порядник української мови“ (Берлін, 1922) і Смаль-Стоцький і Гартнер, „Грамматика руської мови“ Віденсь, 1914. Сам Смаль-Стоцький написав ще невеличку „Ruthenische Grammatik“ (Sammung Göschens, 1913). Більш практичну мету має також книжка О. Курилової, „Уваги до сучасної української літературної мови“ 2-е вид., Київ, 1923. Історії української літературної мови присвячено (окрім двох згаданих вже монографій Житецького) отакі роботи: Богумил і Житецький, „Начерк історії літературної української мови до Котляревського“ (Україна, 1914, т. II) і Сумцов, „Начерк розвитку української літературної мови“ (1918).

Нарешті останніми часами з'явилися праці О. Колесси, „Погляд на історію укр. мови“ (1924) і Огієнка, „Чистота й правильність української мови“ (1925).

Праці з української діалектології: Михальчук, „Наречия, под наречия и говоры южной России“ (Труды Эtn.-Стат. Экспед. в зап.-русский край, т. VII); „К южно-русской диалектологии“ — рецензія на „Очерк русск. диалектол.“ Соболевского; Соболевский, „Очерк русской диалектологии“ (Жив. Старина, II); Зілинський, „Проба упорядкування українських говорів“ (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 117—118); Верхратський, „Знадоби до пізнання угр.-руських говорів“, „Ueber die Mundart d. galizischen Lemken“ (Arch. 16, ст. 1—41) і „Дещо до говору Буков.-руськ.“ — Zborník u sl. V. Jagića, ст. 123—432; Дурново, Соколов і Ушаков, „Опыт диалектологич. карты русского языка в Европе“ (Москва, 1915); Тимченко в I т. Зап. Наук. Тов. в Київі; Ол. Брок, „Угрорусское наречие с. Убли“ (1900), див. також в 17, 19 і 21 т.т. Arch. f. sl. Phil.; статті Ярошенка, Голоскевича й Сорочана в XIV та XVII т.т. „Ізв. Отд. рус. яз. и сл.“. Не втратили ще своєї вартості „Заметки о малорусск. наречии“ (1871) Потебні. Чимало

¹) Д. рецензії Б. М. Ляпунова — Slavia, III, стор. 684—694; О. Курилової — Зап. іст.-Ф. Від. УАН, II—III, стор. 217—220.

²) Sine alio, 2-е вид. його-ж „Практичної граматики української мови“.

цінних матеріалів за-для діялектологічних заняттів та власних думок з приводу цих матеріалів подав акад. Гнатюк в 22, 35—36, 42 т.т. „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка” і в різних томах Етнограф. Збірника. Нарешті останніми часами з'явились нові праці Всеv. Ганцова: „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку” (Записки Історично-Філологічн. Відділу Укр. Акад. Наук, кн. II—III), „Діялектологічна класифікація українських говорів” (з картою) (окрема відбитка з „Зап. Істор.-Філол. Відділу”, кн. IV)¹⁾ і „Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten” — Zeitschr. f. sl. Phil., II, ст. 213—235, III, стор. 202—217.

Багато цінних відомостей, що торкаються української мови, можна знайти в працях, присвячених „руssкому языку”. З них на першому місці треба поставити праці Шахматова (Очерк древнейшего периода истории русского языка та ин.), та Соболевського (Лекции по истории русского языка, вид. 4), а далі—Дурново (Очерк истории русского языка, 1924) та інших.

¹⁾ Перші дві праці Ганцова викликали доказливу, але не зовсім об'єктивну рецензію Ст. Смаль-Стоцького (Slavia, III. стор. 462—470 і 695—709).

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗВУКІВ.

I. Історія передісторичних ізоглос.

§ 7. Вступні уваги. Ми вже казали, що єдиний розподіл історії слов'янських мов виправдується реальними віхами — це розподіл на передісторичний і історичний періоди.

Повного огляду первого періоду я не думаю давати, бо це ускладнило б справу. І тому я вирішив виділити з цього періоду спільното-слов'янські ізоглоси (що обіймають усі слов'янські мови¹). Відомості про них можна знайти в підручниках праслов'янської граматики (Mіkkолі „Urslavische Grammatik“; Ільїнського „Праславянская грамматика“; Меїє „Le slave commun“), а почасти й у підручниках по-рівняльної граматики слов'янських мов (Вондрака, Пожеziнського). Обмежусь я лише тими спільними слов'янськими процесами, що пояснюють те чи інше з'явлення української мови, або взагалі становлять важливі, кардинальні зміни. До таких процесів належать: 1) утворення назальованих голосних із сполучень „голосна + т“ або „п²“), 2) утворення глухих звуків ѣ, ѣ, 3) зміна ю, ю на је, ѿ (тоді *poljo* > *polje*), 4) перехід дифтонгів (дзвозвуків) *ai*, *oi* в Ѹ, *ej* в *i*, *au*, *ou* в *u*, *eu* в *ju*, *u*, 5) перше пом'якшення заднепіднебінних *g*, *k*, *ch*, що полягало в зміні цих приголосних на шиплячі ѣ, є, ѻ перед голосними переднього ряду і 6) друге пом'якшення заднепіднебінних, тобто їх зміна на свистячі *dz*, *z*, *c*, *s³*.

Значно докладніше ми спинимось на діялектических слов'янських ізоглосах, тих, що охопили предків українських говорів. Розвязання питання про їх історію та географію звязане з великими труднощами і, безумовно, деякі визначення ми пропонуватимемо лише як гіпотези.

§ 8. Південно-східно-слов'янські ізоглоси. За досить давні треба визнати ті ізоглоси, котрі обіймають півд.-слов'янські та східно-слов'янські мови. За часів Прокопія предків південного слов'янства — славен (а може то була лише частина південних слов'ян) ми ще бачимо на північному прибережжі Чорного моря, але вони скоро переходятять Дунай. Із археології (див. II том *Slov. Starož. Нідерле*) ми

¹) Спробу дати повну історію передісторичної доби слов'янської фонетики зробив я в своїй статті, що друкується в 40 т. *Arch. f. sl. Phil.*

²) Коли йде в мовознавстві мова про праслов'янські або іndo-европейські з'явлення (а в нас про з'явлення передісторичні), то тоді вживають латинських літер.

³) Деякі мовознавці розрізнюють у цьому другому пом'якшенні два моменти — перший, що відбувся під впливом попередньої голосної, другий — підо впливом наступного Ѹ, і.

знаємо, що заселення Балканського півострова відбулось протягом VI—VII вв. І хоча після того могла залишитись у Добруджі та Південній Бесарабії вузенька смуга, що звязувала південних та східніх слов'ян, але в усякому разі з переходом славен за Дунай фактично зникла підстава для язикового єдиння обох зазначених галузів слов'янства. Отже до цього часу й було пережито з'явища, спільні обом галузям слов'янських мов, а саме: 1) зміна сполучень *kv*, *gv* на *sv*, (*dzv*) перед *ъ*: *сътвъ*, (*dzvъzda* (в зах.-слов'янських мовах залишаються *kv*, *gv*, (*hv*): польські *kwiat*, *gwiazda*, чеські *květ*, *hvězda*); 2) розвиток шиплячих рефлексів із сполучень *dj*, *tj*, *kf*¹), далі 3) спрощення сполучень *dl*, *tl*, на *l* (*вели*, в зах.-слов'янських мовах залишаються *dl*, *tl*, напр. поль. *wiedli*) і, нарешті, 4) розвиток *l* (так званого *l epentheticum*) з *j* після губних (сх.-сл. *люблю*, в зах.-сл. залишається *j*, поль. *lubję*).

Та ізоглоси двох останніх з'явищ не збігаються з границями південно-східнього слов'янства. Зміна *dl*, *tl* на *l* тепер не охоплює північних словінських говорів²); не знав її також один із півн.-західних руських говорів, а саме псковський діалект, який ще в XV в. заховував сполучення *dl*, *tl*³), але пізніше під впливом сусідніх говорів загубив цю свою особливість.

У своїй статті „Die Behandlung der Lautverbindungen *tl*, *dl* in den slavischen Sprachen“ (Zeitschr. f. slav. Phil., II, ст. 117—121) Трубецької заховання *dl*, *tl* в ст.-слов'янських словах *длань*, *тишти*, срб. *длијето* вважає за можливе з'ясовувати на такі два способи: або *dl*, *tl* > *l* ще перед тим, як відбулась метатеза *telt-*, *tol-* в південнослов'янських мовах, або ж треба визнати, що спрощення сполучень *dl*, *tl* на *l* було можливе лише не в початкових складах. Сам Трубецької схиляється до другого пояснення, але він цього не зробив-би, коли б узяв під увагу долю імення *Карл* у слов'янських мовах, яке й доводить як-раз пізню дату тих процесів, яким підпадали сполучення *tort*, *rott* і т. д. (VIII—IX в., про це див. далі); а тим часом зміна *dl*, *tl* на *l* відбулась раніше, що тоді, коли був звязок між південними та східними слов'янами.

Ізоглоса появі *l* вставного після губних⁴) тепер теж не збігається

1) Із *dj* з'являється в східнослов'янських мовах африката (приголосний двозвук) *дж*, або *ж*, в ст.-слов'янській і в съюгочасній болгарській *жт*, в сербській — дуже м'ягка африката *дж'*, а в словінській й зах.-сербському (чакавському) діалекті *j*. Сполучення *tj* дало сх.-сл. *ч*, ст.-сл. *й* болг. *шт*, срб. і ст. *ч*. Пізнішого походження, очевидно, є македонські м'ягкі *k*, *g*.

2) Це треба з'ясовувати або тим, що колись (перед VIII—IX в.) словінці були сусідами чехів, або ж тим, що це з'явище виникло в країні предків південних та східних слов'ян уже після того, як предки словінців (та сербів) вирушили на місця їхніх съюгочасні оселі (іншим шляхом, а саме Моравою). Коли ж після свого приходу на Балк. півострів предки болгар знов зустрілись з предками сербів, то від них почала переходити до сербів і зазначена звукова зміна, яка, проте, не дійшла до самого краю південного слов'янства, а саме не захопила північних словінських говорів.

3) В пам'ятниках їх позначували через *la*, *ka*. Про цю рису псковської говорки див. розвідку Васильєва, Р. Ф. В. за 1908 р., ч. 4. і Каринського, Язык Пскова и его области в XV в., 1909.

4) Не в початкових складах, треба додати, бо в початковому складі *l* з *j* після губних знають також зах.-слов'янські мови; напр. *pl* з *rj* ми маємо в польськ. *pliąć*, чеськ. *plívat* відповідно до ст.-сл. *плъвати*, укр. *пловати*, рос. *плевать*.

з границями південного та східного слов'янства, а саме цієї риси не знають майже всі болгарські говори. Та зникло це *l* у болгарській мові уже за історичної доби, як про це свідчать ст.-слов'янські пам'ятники. Старші з них (Зографська Євангелія, Київський Місаль) майже ніколи не пропускають *l* ерепнєт. після губних; з цього ми й робимо висновок, що мова Кирила та Методія також заховувала це *l*.

Отже, ми бачимо, що дослідження географії того чи іншого з'явниця тісно мусить звязуватись із дослідженням його історії, бо поширення язикового процесу могло йти поволі, протягом довгого часу.

Тепер ще кілька додаткових уваг до питання про долю сполучень *tj*, *dj* у східнослов'янських мовах. Безумовно, шиплячі рефлекси (*ч*, *дж*) з'явились із них ще за передісторичних часів, і тому ясно, що в написанні Варо́тса у Костянтина Порфирородного (=ст.-руське *въручи*, ст.-слов'янське *вържти*) сполучення літер *ч*; визначає сх.-слов'янську шиплячу африкату *ч*: іншого способу грек не міг знайти. Цілком зрозуміло також, чому вже в перших пам'ятниках східних слов'ян ми знаходимо *ж*, *ч* (із *dj*, *tj*) замість ст.-слов. *жд*, *шт*, *щ*. Але цікаво, що *ч* відповідно до ст.-сл. *шт*, *щ* зустрічається значно рідше (один приклад *чюжему* знаходимо в Свят. Збірн. 1076 р., кілька прикладів: *хочю*, *скръжичеть*, *очоти* та *отлучати* з *ч* із *sk-i* иш. в Арх. ев. 1092 р.), ніж *ж* на місці ст.-сл. *жд*. Причина цього з'явниця полягає в тому, що для заміни *шт* на *ч* вимагалося від переписувача значно більше сміливості, ніж при другій помилці, яка становила лише звичайний пропуск літери *д*).

Як ми вже говорили, *dj* відбивається у сх.-слов'янських мовах у двох рефлексах: або з нього ми маємо *дж* (укр. *ходжу*, блр. *хаджсу*), або *ж* з'являється з цього сполучення *ж* (рос. *хожжу*, укр. діялект. *хожсу*). Безумовно, в першому рефлексі заховалася раніша стадія, і тому ми не можемо погодитись з акад. Соболевським, який (в Лекціях по істории русского языка, ст. 141)¹⁾, вважаючи за первісну стадію *ж*, приклади з *дж* (*ходжу*) з'ясовував впливом споріднених форм (*ходити*, *ходиш*). Ясно, що таке пояснення, як зазначив слушно проф. Синявський²⁾, базується на графічних даних: африката *дж*, що визначається на письмі сполученням двох літер, в дійсності становить зовсім окрему від *д* і *ж* фонему.

В пам'ятниках визначення *дж* можна вбачати в написанні *ч* в прикладі *мечибие* (= Меджибожье) в Іпатському літописі, а з неукра-

¹⁾ Пор. доповнення до „Грамматики ст.-славянского языка“ Лескіна, ст. 164, а також Б. М. Ляпунова, Литогр. курс лекций по истории русского языка, 1911—12, ст. 70. Зовсім інакше пояснення розглянутому з'явницю дає М. І. Дурново, Очерк истории русского языка, ст. 41.

²⁾ Пор. також Кульбакіна, Укр. яз., ст. 41, і рецензію на цю книжку Б. М. Ляпунова *Slavia*, III, ст. 693.

³⁾ В рецензії на мою „Коротку історію української мови“ Шлях Освіти, 1924, IX, ст. 256, а за цим у своїй рецензії В. М. Ганцов, ст. 10.

їнських пам'ятників у дорогообучі та Комісійному списку Новгородського 1-го літопису).

Процес утворення *дж*, *ч* з *dj*, *tj* лінгвісти уявляють на різні способи. Шахматов (Ізб. Отд. р. яз. и сл., I, ст. 698 і Очерк древнейшего периода истории русского языка), виводив сх.-слов'янські рефлекси з *dj*, *tj* через проміжну стадію подвоєних африкат *дждж*, *ҷҷ*. Так само уявляє собі шлях розвитку зазначених сполучень у сх.-слов'янських мовах ще Потебія (К истории звуков русского языка. II, ст. 45–63), який базувався на подвоєнні шелестівок в українській і білоруській мові (*жжиття*, *жжидрець*). Відтак на переході *tj*, *dj* в тт., зз., ѣѣ у діалектах грецької мови. У зв'язку з цим Потебія відкідає і погляди тих філологів, котрі *шт*, *жд* пояснюють переставленням *тш* (ч) і *дж*, і погляд Кочубинського (К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий, Одеса, 1877), який гадав, що „шипящий звук после *t* в *тш* вызвал впереди второе шипение”. Між іншим, подібної думки про антиципацію або епентезу шипячого звука пізніше дотримувалися Лескін (Грамматика др.-болгарского (др.-церк.-славянского) языка, § 39) і Вондрак (Altkirchenslavische Grammatik², ст. 314).

§ 9. Східньо-західно-слов'янські ізоглоси. Східньо-слов'янські мови чотирма рисами об'єднуються також і з зах.-слов'янською галуззю, але три з цих рис (-ъ в закінченнях певних відмінків речівників з м'якими основами, закінчення -въ- в ор. в. одн. ч. р. і форми дав.-місц. відм. займенн. *tobъ*, *sobъ*) належать до морфології¹), а до царини фонетики відноситься лише одна риса, а саме, відрізнювання початкових сполучень *rat-*, *lat-* і *rot-*, *lot-* із *ort-*, *olt-* в залежності від наголосу: але й вона не з'являється спільною для всіх зах.-слов'янських мов (див. нижче).

Нарешті є ще язикові особливості, котрі звязують східніх слов'ян не з цілою зах.-слов'янською галуззю, а з окремими зах.-слов'янськими мовами, і сусідніми, і не сусідніми.

Визначення хронології цих спільніх східно-слов'янських і західно-слов'янських, або інакше північно-слов'янських ізоглос звязане з великими труднощами, бо звязок між східнім та західнім слов'янством не припинився й досі. Так само не дуже легко розвязати питання про історію з'явниць, що об'єднують східно-слов'янську галузь з окремими слов'янськими мовами (західними та й південними). Але в цій справі нам зможе допомогти один цікавий факт з історії західніх слов'ян.

§ 10. Зміна *g* на *k*. Ще Шафарик звернув був увагу на особливі риси словацької мови, що з'єднують її не з зах.-слов'янськими мовами, а з півд.-слов'янськими, і на підставі цього прийшов до висновку, що словаки раніш належали до півд.-слов'янської галузі. З початку нашого століття плю думку відродив словацький учений Цамбель. У своїй праці „Slováci a ich reč“ (1903) він доводить, що предки словаків на місця їх сьогочасних осель прийшли значно пізніш, а перед тим жили вони десь на південь від сьогочасної Словаччини. Хто-ж засудивав цю територію перед тим, як прийшли словаки? Очевидччики, предки чехів та українців. Перші заселявали західну Словаччину.

¹) Докладніше про них див. у віддлі морфології.

а другі займали східну її частину, як це й старається довести той таки Цамбель у другій своїй праці „Slovenská reč, 1 oddel, 1 čiastka, Východnoslov. nárečie“, 1906, покликаючись на Гнатюкові досліди про сх.-словацьке наріччя (оп. сіт., ст. 22 й д.).

Отож ми бачимо, що чехи й українці колись межували з собою, а в зв'язку з цим набуває значення той факт, що деяких рис, котрі зближують чеську мову з українською, немає проте в словацькій мові. До таких рис належить насамперед зміна вибухового *g* на фрикативне (протяжне) *h* (чеське *hlava*, укр. *юлова*, блр. *галава*), що охоплює мови чеську, українську, білоруську та півд.-великоруське наріччя¹⁾, а також відрізнювання варіантів *rot-*, *lot-* від *rat-*, *lat-*: у словацькій мові скрізь з'являються сполучення *rat-*, *lat-*. Перший приклад, який відбивав-би сх.-слов'янське *h*, можна вбачати в пропуску *z* (*осподаря*) в написі на чарі кн. Володимира Давидовича, а в чеській мові найдавніший приклад знаходимо в пам'ятнику 1131 р.²⁾, але початок цього процесу, безумовно, припадає на передісторичну добу. За це промовляє, принаймні що-до сх.-слов'янських діалектів у Х в., *χ* в *träx* (ст.-сл. *прах*, рос., укр. *порог*) у Костянтина Порфирогенета³⁾. окрім того, пропущення *z* між *z* і *n* (*разнъзвѣсъ* у Святославовому Збірнику 1073 р.), а відтак зміну *zn* на *zhn* (*разжнъвахъся* в Свят. Збірнику 1073 р., *разжнъвасъ* в Арханг. єв., 44 і *разжнъвавъ*, іб. 73) також можна з'ясовувати лише фрикативною вимовою *z*.

Протиставляючи чеське *kde*, *kdy* (вимовл. *gde*, *gdy*) із *kbd-* прикладові *tchdy* ($\subset tshd-$) Трубецької (*Zeitschr. f. sl. Phil.* I, ст. 292—293) робить цілком правильний висновок, що *g > h* раніше, ніж заміни слабі глухі⁴⁾.

У зв'язку з зазначенним треба, мабуть, з'ясовувати словацькі форми *tebe*, *sebe* при *tohē*, *sobě* в чеській, польській та сх. слов'янських мовах, а може ще й заховання африкати *dz* $<$ *g* у словацькій мові, яка спрощується на *z* у чеській та сх.-слов'янських мовах.

Невідомо, де жили предки словаків перед тим, як прийшли на теперішню свою територію; може раніш вони й не межували із

¹⁾ У словацькій мові, що-правда, іноді знаходимо й це *h*, яке, очевидччики, з'являється через вплив сусідніх мов — української та чеської, але поруч з цим у великій кількості прикладів заховується старе *g*. До речі слід згадати, що польський мовознавець Лер-Славінський у своїй статті про взаємовідносини між сх.-слов'янськими мовами (*Roczn. Sław.* IX, ст. 23—71) описі *(h < g)* в мовах українській, білоруській і в півд.-великоруському наріччю надає такої ваги, що навіть пропонує на підставі цього (та ще декількох інших ознак) поділити сх.-слов'янські або руські мови на такі дві групи: південну (більшу) та північну (меншу). До цього розподілу приєднався й Трубецької (*in Zeitschr. f. sl. Ph.* I, ст. 287—319).

²⁾ Див. статтю Бергмана — *Listy filolog* XLVIII, 1921, ст. 223—239.

³⁾ В передачі цього слова у Костянтина Порфирородного сполучилася особливість південної групи сх.-слов'янських мов (*χ = h*) з рисою півд.-слов'янських мов (*кraх* зам. сподіваного *корух*). Очевидччики цю назву грекій учений записав від якогось південного русина, що був під впливом ст.-слов'янської мови; пор. Шахматов, *Введение*.

⁴⁾ Думось Трубецького, додамо ми, не перечить укр. *de* $<$ *kode*, бо в ст.-українській мові могло відласти перед *d* не *h*, а *g*.

східнім слов'янством. Але в такому разі ми мусимо визнати, що одна дуже важлива риса, а саме, зміна сильних *ə*, *ɛ* в напрямі до *o*, *e*, що охоплює крім сх.-слов'янських мов, також і словацьку, — відбулась уже пізніш, після того, як предки словаків врізалися клином між чехів та українців¹⁾.

§ 11. Лабіялізація *l*. Так само на цей пізніший час після приходу словаків на їх сьогочасну територію припадає ще важливіше з'явлення, а саме, відповідна зміна сполучень *tert*, *tort*, *telt*, *tolt*, але, щоб не відхилятись від хронологічного порядку, згадаємо про інше з'явлення із значно вужчою ізоглосою — про так звану лабіялізацію *l* перед наступною приголосною (та про її наслідки), що відбулась, безумовно, ще перед згаданою вище зміною сполучень *tert*, *tort* і т. д. і обхопила лише сх.-слов'янські мови.

Цей процес полягав у тому, що в сполученні *telt* середнє *l* лабіялізувалось, тоб-то змінилось на *l* тверде²⁾ (мовознавці в своїх наукових формулах позначають його польською літерою *ł*). Так ось **telt > *telł*, а трохи пізніш це тверде або лабіяльне *ł* викликало, в наслідок уподібнення, зміну попереднього *e* на *o*, тоб-то **telł > *tolł*. А коли пізніш з *tert* і т. д. розвинулись повноголосні форми (див. про це нижче), тоді й сталося так, що в сх.-слов'янських мовах з'явилися не чотири рефлекси, як можна було б чекати на перший погляд, а тільки три: *tert > teret* (*береш*), а *tort > torot* (*город*), а тимчасом із колишньої праформи *telt* виникла та сама форма, що й з *tolt*, тоб-то *tolot*: *молоко*, *полова* зам. сподіваних **мелеко*, **пелева*, порівн. ст.-сл. *мълко*, *пълвели*³⁾.

§ 12. Повноголосся та відповідні з'явища в інших слов'янських мовах. Після того, як закінчилася розглянута зміна *telt* на *tolł*, почався в слов'янських мовах дуже важливий процес, а саме, відповідна зміна сполучень *tert*, *tort*, *tolt* (із колишніх *telt*, *tolt*), для якої ми можемо знайти приблизну хронологічну дату.

Спершу Мікколя (*Urslavische Grammatik*, 1913, ст. 88)⁴⁾, а новішими часами Мейє (*Revue des études slaves*, I, ст. 8), звернувши увагу на долю Імення *Карл* у слов'янських мовах, однаково з долею сполучень *tort* взагалі (рос., укр. *король*, півд.-слов. та чеське *kral*, польське *król*), прийшли до слушного висновку, що переставлення в

¹⁾ Про спорадичні приклади *o* зам. *o* в словацькій мові — див. розвідку Дільса в 35 томі *Arch. f. sl. Phil.*

²⁾ Ця тверда вимова *l* (*ł*) і звязується з лабіялізацією: губи, порівнюючи з *l* середнім, а тим більш з *l* м'ягким (*ł'*) (див. далі), витягаються більше вперед, а губний отвір зміщується.

³⁾ Мабуть, одночасно із зміною *telt > telł > tolł* відбувався перехід сполучення *tolł > tolł > tolł'*; так з'явилися рос. *желтый*, укр. *жовтий*. Із цим процесом не можна звязувати польськ. *żółty*, *żółć*, бо в польських формах *o* не може походити з *ə*; очевидчаки воно з *e* (<*e*) — в наслідок пізнішої забілізациї.

⁴⁾ Закиди Соболевського діял. в його „Лингвистических и археологических наблюдениях”, III, ст. 50–51.

сполученнях *tort*, *tolit*, *tert* у півд.-слов'янських та зах.-слов'янських мовах і повстання повноголосних форм (*torot* і т. д.) в руських мовах відбулися не раніш від часів Карла Великого, тоб-то кінця VIII-го—початку IX в.

На підставі цього Мейе прийшов навіть до перекомання, що праслов'янська одність розпалася не раніш від VIII-го в. Із запереченнями французькому лінгвістові виступив у I т. журна *Slavia* (ст. 8—11) Беліч. Він зазначив, що в окремих слов'янських мовах могли майно розвиватися процеси, що мали місце за праслов'янської доби. У своїй відповіді Белічеві, *Meje (Revue des études slaves, II, ст. 303)*, погоджуючись із сербським ученим у тому, що слов'янин на початку IX в. вже розділяється, все-таки гадає, що „*le sentiment d'une unité slave n'avait pas disparu*“.

З логічного боку думка Мейе неправильна, і не в те місце, куди треба, скеровані Белічеві закиди. Ми цілком приєднуємося до думки Мейе що-до хронології процесів, яким підлягали сполучення *tort* і т. д., але це ще не значить, що до цього часу тривала праслов'янська епоха, або, як ми сказали-б, епоха переваги спільно-слов'янських ізоголос. Адже долею цих сполучень окрім групи слов'янських мов як-раз і відрізняються поміж собою.

До речі треба сказати, що долею сполучень *tort*, *tolit* і т. д. чеська мова, як ми вже говорили, наближується до півд.-слов'янської групи. Цей факт треба ставити в зв'язок з тим, що під час переставлення в цих сполученнях, тоб-то в VIII—IX в. чехи ще межували із слов'янами.

Перехід від *kydla* до слов'янських мов визначує лише *terminus post quem*, а закінчення цього процесу по різних слов'янських мовах не відбулося одночасно. Напр., в декількох болгарських пам'ятниках знаходимо *bał'tina*, *mał'dnicie*. Ще довше зберегались непереставлені сполучення в польській і лужицьких мовах.

Східно-слов'янські повноголосні форми з'явились через проміжну стадію *torti*, *tolsti*, *terti*, яка тяглася дуже довго. Принаймні в українській мові в момент подовження *e*, *o* в нових закритих складах після *r*, *l* ще не було повних голосних. Відсутність переходу другого *e*, *o* в дифтонги або в *i* в повноголосних формах (*город*, *солодкий*¹), то-що) переконує нас у тому, що в момент подовження *o*, *e*, викликаного занепадом глухих, після *r*, *l* в праформах теперішніх слів *город*, *солодкий*, *берет*, ще не було повних *o*, *e*. Але з другого боку, це вже було і не *o*, *e*, бо в такому разі вони в одкритих складах повинні були-б зникати (ми мали-б *в горді*, *на берзі*). Не мали-б тоді ми також повноголосних форм у пам'ятниках, які не знають прояснення сильних *z* та *ž*. Очевидччики, це були звуки середні між *z* і *o*, *ž* і *e*, — ми умовно їх позначимо через *o^z* і *e^z*. Таким чином, коли з початку IX в. було *зольва*, *горде*, то для XI в. треба прийняти *золя^{o^z}*ва, *горде^{o^z}*, і лише на XII-е століття, коли закінчився процес занепаду глухих, був закінчений також і процес повстання повноголосся.

Що-правда, таких написів як *зольва*, котрі-б могли підтвердити наше пояснення, ми не знаходимо по ст.-українських пам'ятниках, але майже зовсім ми не знаходимо також в пам'ятниках XI в. і повноголосних форм (по кілька прикладів у Святосл. Зб. 1076 р. і

¹) Лише в декількох словах під впливом аналогії з'являється цей перехід *korit*, *berit*, *tolis*.

в Арханг. єв. 1092 р.). Різниця поміж ст.-слов'янською формою і формою сх.-слов'янською повноголосною була досить значна, і тому у переписувачів найстаріших пам'ятників на таку помилку не вистачало потрібної сміливості. Але відбиття сх.-слов'янської вимови XI в. можна вбачати в одному прикладі Синайської Псалтири (*золета*), що його акад. Ляпунов і вважає за запозичення із руської мови (Литогр. курс лекцій по сравни. грам. слав. яз., ст. 148—149).

Мабуть, приблизно одночасно з розглянутими змінами *tort*, *olt*, *ert* відбувався процес переставлення у початкових сполученнях *ort*-, *ot*- . До того-ж процес цей раніш, мабуть, відбувся у північно-слов'янських мовах, а трохи пізніше в півд.-слов'янських¹). У північно-слов'янських мовах, тоб-то в зах.-слов'янських та сх.-слов'янських мовах, доля зазначених сполучень залежить, як відомо, від характеру праслов'янської інтонації. Під так званим ростучим наголосом *ort*-, *ot*- перейшли в *rat*-, *lat*- (спільно-руське *рало*, польське *radio*, чеське *rádlo*), а під падучим наголосом ці сполучення дали *rot*-, *lot*- (*робота*, п. *robic*, чш. *rob*, р. *лодка*, п. *lodz*, ч. *lodí*). Жадний із півн.-слов'янських пам'ятників не знає прикладів непереставлених сполучень.

§ 13. Зміна *в*, *ъ* в напрямі до повних голосних. Приблизно на останній сторіччя цеї передісторичної доби припадає дуже важливий момент в історії глухих звуків, а саме, придбання ними нахилу до переходу в ті чи інші повні голосні. Еволюція глухих звуків взагалі процес дуже довгочасний: у загальніх рисах (а саме диференція *в* та *ъ* в сильному та слабому становищах) він був памічений ще за попередньої доби переваги спільно-слов'янських ізоголос, чи за так званої праслов'янської епохи. Та остаточне його закінчення відбулося значно пізніше: уже за історичної доби слов'янських мов — в XI—XII і навіть де-не-де в XIII в.²); до проміжної епохи переваги діялектичних слов'янських ізоголос³) відноситься придбання сильними глухими *в* та *ъ* певних звукових відтінків. У мовах сх.-слов'янських, у мові словацькій⁴) та в говірках болгарської мови вони змінилися у напрямі до *o*, *e*, а в польській, чеській, лужицьких та в частині словінської мови обидва глухі звуки збіглися в одному голосному з відтінком *e*, нарешті в сербській та в другій частині словінської мови вони дають *a*, а в полабській *å*.

¹⁾ Тут ми маємо завсіди *ra-*, *la-* незалежно від „praslov'янської“ інтонації: ст.-сл. *рало*, срб. *рало*, слов. *rálo*; ст.-сл. *ладши*, срб. *ледја*, слов. *ládja*. Окрім того, в ст.-слов'янських пам'ятниках знаходимо навіть ще непереставлені сполучення: *л[и]дти*, *л[и]дни*, *л[и]дни*.

²⁾ На підставі цього Трубецької (*Revue des études slaves*, II, ст. 218) зробляє, між іншим, помилковий висновок про те, що праслов'янська епоха тривала до XI—XII в.

³⁾ Докладніше про історію цих епох я говорю в своїй статті „Zur Geschichte der vorgeschichtlichen Periode der slavischen Phonetik“.

⁴⁾ В деяких прикладах знаходимо *а* в словацькій мові (*daska*, *baza*) зам. сподіваного *o*; його треба з'ясовувати як пізнішу вставку в тому становищі, де глухий мусів був-би зникнути — див. Дільс, *Arch. f. sl. Phil.* 35 т., ст. 324—328.

Нахід у вимові глухих *в*, *в* до переходу в той чи інший голосний міг з'явитися по різних місцях і неодмічно. На сході, мабуть, розвиток цієї ізоглоси, що об'єднує руську та словацьку мови, відноситься до тих часів, коли словаки, прийшовши на теперішні свої місця, межували вже з східніми слов'янами. Значно точніше ми можемо встановити *terminus ante quem* процесу зміни *в* та *в* в напрямі до *в* на слов'янському заході. Річ ясна, що сталося це не пізніше від VIII—IX стол., тобто від того часу, коли південні слов'яни відірвались від західних, про що і свідчить *е* на місці *в*, *в* в півн.-західніх слов'янських говорах.

§ 14. Деназалізація носових. Так само за передісторичної доби намітився нахил назальованих голосних звуків до переходу в ті чи інші неназальовані голосні, але й закінчення цього процесу здебільшого припадає на ті-ж таки передісторичні часи.

Що-до східньо-слов'янських мов, то тут деназалізацію носових *ж*, *ж* можна датувати приблизно Х-м століттям. На думку акад. Соболевського (Лекции по истории русского языка, ст. 20), в VIII—IX вв., за доби стосунків руських з варягами й уграми ще існували в „русском языке“ назальовані голосні звуки. Це видно з форми слів *варѧтъ*, *удъ*, що перейшли стадію переходу *ж*, *ж* в *ъ*, *у*; порівн. ст.-сканд. *наглътъ*, грецьке *Βάραττος*, гр. *οὐγγῆρα*, *οὐγγρα*. А наприкінці Х-го в., як, з другого боку, переконують нас у цьому форми *Насофт* (ст.-сл. *наслыти*), *Накреї* (ст.-сл. *нацарази*), назальованих уже не було в вимові східніх слов'ян. Ось через віщо вже в Остромировій евангелії літери *ж*, *ж* часто змішуються з *оу*, *ю*, *а* з *и*, а в наступному, тоб-то в XII в. *ж*, *ж* зовсім зникають з письма, а *и* залишається для визначення *ja*, *'a*, при чому частіше вживають цієї літери після приголосників, а *и* ставлять звичайно на початку слова, чи після голосників.

З думкою Соболевського що-до пізнього зникнення назальованих у руській мові не згоджуваються Ягіч (Критические заметки по истории русского языка, ст. 25) і Шахматов (Очерк древнейшего периода истории русского языка, ст. 112), та треба визнати, що аргументи обох учених не переконують.

У сучасній українській мові із *ж* з'являється (як і у деяких інших слов'янських мовах) *у*: *путь*, з *и* маємо не тільки *я*, *'а* (п'ять), але в північному наріччі, як вказав Ганцов, у певних умовах розвинулось *е*.

§ 15. Зміна *и* на *у*. Вже після того, як *и* в сполученнях *и*, *и* змінилось на *и*, а відтак *и* перейшли в *и*, на слов'янському сході предки українців та білорусів, мабуть, ще за передісторичних часів, пережили перехід *и* (*и*) в *у* (у нескладове, або *в* двогубне): укр. *воuk*, блр. *воук* із **wolks*, укр. *ловий*, блр. *поуны¹*) із **pwlñi*.

Відсутність зміни *и* на *у* в таких випадках, коли після *и* в старовину йшов глухий *в* (укр. і блр. *юлка²*), укр. *юрілка³*), блр. *ярелка*), ясно вказує на те, що це з'явище розвинулось у складах, споконвіку за-

¹) Білоруське написання більше до вимови. Між іншими, в подібних умовах *и* змінилось на *у* в полабській і приморсько-слов'янській мовах.

²) Галицькі форми: *юлка*, *юрілка* виникли пізіше, за аналогією.

критих, тоб-то коли за *в* безпосередньо йшов приголосний і отже відбулось воно ще перед тим, як почали зникати слабі глухі, тоб-то не пізніш від XI-го століття. Зовсім іншого походження *в* (ї) зам. сподіваного *л* в формах минулого часу. Про це див. в відділі морфології.

§ 16. Зміна *в*, *ь* на *ы*, *и* (укр. *и*) перед *j* та йотованими голосними. Широкою ізоглосою, яка обіймає всі слов'янські мови, окрім обидвох великоруських наріччів, відзначається зміна *в*, *ь* на *ы*, *и* перед *j* та йотованими голосними: *мюю*, *рию*, *злий*, *молодий*, *шия*. У великоруській мові з'являється в цих випадках *о*, *е*: *мою*, *рою*, *злої*, *молодої*, *шел*. Але коли ми погодимось із ученими (Шахматов, Ляпунов), котрі виводили вlr. *о*, *е* із *в*, *ь* не безпосередньо, а через проміжну стадію *и*, *и*, то тоді розглянутий процес повинні будемо залічити не до діялектичних слов'янських з'явищ передісторичної доби, а до спільно-слов'янських процесів.

II. Історична доба української фонетики.

1. Вокалізм.

§ 17. Загальний огляд голосних української мови. В більшості українських говорів і в українській літературній мові знаходимо шість звукових типів чи фонем: *у*, *о*, *а*, *е*, *и*, *ї*. Перші три фонеми належать до голосних заднього ряду (з них *у* буде високе, *о* — середнє, *а* — низьке), останні три — до голосних переднього ряду (з них *е* середнє, *и* — високе). Важче встановити місце артикуляції *и*; як порівняння її з артикуляцією *ї*, то вона буде більш обніжена, дуже близька до вимови *e*, а в горизонтальному напрямі місце його артикуляції відсувається назад: вона буде майже цілком середнепіднебінна (див. О. Брок, Очерк фізиології славянської речі, ст. 118). Зазначена система вокалізму з'являється наслідком цілої низки процесів, і передісторичної, і історичної доби.

§ 18. Зміна початкового *је-* на *о*. За найстарше з'явище з цієї доби ми вважаємо зміну початкового *је-* на *о*. Але цілком можливо, що цей процес — його закінчення можна датувати XI в. — почався ще за передісторичних часів. Є, як відомо, низка слів у східнослов'янських мовах (*один*, *озero*, *осінь*), в яких початковому *о* відповідає *је-* в інших слов'янських мовах. Вважаючи оце *о* зам. *је-* за спільноруську особливість, Фортунатов ще в 80-х рр. висловив таку гіпотезу; *j* відпадає перед *e*, після чого це *e* міняється на *o*, але цей процес відбувається тільки в становищі перед наступним складом з м'яким голосним звуком¹⁾.

1) Теорію Фортунатова з деякими змінами прийняв Шахматов (Очерк древнейшего периода истории русского языка), а новішими часами Дурново (Slavia, III, ст. 225—271). Не згоджується з гіпотезою Фортунатова лише Соболевський, що в своїх «Лекціях по історії русського языка» (ст. 31) визнає це з'явище «мінімальною особливістю русського языка». Писав про це і Ільїнський (Slavia, II, стор. 232—276).

Коли-ж відбулася зазначена зміна *je-* на *o-*? Вважаючи на те, що поодинокі приклади *o-* зам. *je-* починають зустрічатись лише наприкінці XI в., а частіш уже в XII в. (основа *один* — в Святосл. зб. 1076 р., в Словах Григор. Богослова й нарешті в Арханг. ев. 1092 р., а Остромирова ев. та Святославів Збірник 1073 р. зовсім цієї форми не знають; слова *осень*, *озеро* вперше подибуються лише в пам'ятниках XII-го стол.), хтілось-би зробити привабливий висновок, що цей перехід *je-* в *o-* відбувся приблизно в другій половині XI в. Що правда, відсутності зазначененої звукової особливості в наведених пам'ятниках можна не надавати фонетичного значення, бо вона може пояснюватись уважливістю переписувачів, що притримувались у даному разі правопису свого оригіналу. Але відповідю на це з'являється наявність у зазначених пам'ятниках інших відхилень від мови ст.-слов'янських оригіналів. Та за найважливіший аргумент на користь нашого погляду служити може перехід початкового *e* (не *je-*, див. нижче) в *o* в словах, переданих із грецької мови, головним чином в іменнях особових (*Олена, Овдотья*) і в словах церковної обихідки (*оклесиасла* у Пандектах Антіоха кінця XI в., *октения*, тощо). Ці слова попали до мови Руси переважно в XI в., незабаром після прийняття християнства; отже ми й робимо висновок, що в XI в. ще зберегав силу закон про перехід початкового *e* в *o*¹⁾.

Деяку підтримку наша думка знаходить ще в назві міста Олешье (теперішнє Алешки), яка походить з форми *Elissos*. Згадавши, що це місто засновано було в XI в., ми ще раз упевнімось у тому, що в цьому віці ще не припинявся закон переходу початкового *e* в *o*.

Те, що початкове *e* в словах, запозичених із грецької мови, було без *iotaції*, не може перечити нашему поглядові. Як ми казали вже, проміжною стадією між первісним *je-* й пізнішим *o-* і було як-раз *e-*, викликане занепадом *j*. Умовою цього занепаду *j*, як ми говорили, була м'якість наступного складу. І відбутись цей процес міг ще за передісторичних часів, тоб-то перед XI століттям. Але далі початкове *e* переходило в *o* вже незалежно від характеру наступного складу. Це, певно, відбувалось уже протягом XI в. Ось чому в грецьких словах, що попали в цьому столітті до східнослов'янських мов (з будь-якими голосними у наступному складі: не тільки *Елέва*, але й *Ειδομίς*), змінилось початкове *e-* на *o-*.

А розвивалось *o-* із *e-*, очевидно, через проміжну стадію *ö-*.

На підставі всього зазначеного прихильник теорії прадурської мови міг-би зробити висновок, що ця прямова існувала ще в XI в. Для нас, звичайна річ, тут могла-би бути мова не за прямову, а за спільнно-східно-слов'янську ізоглосу. Але таке пізнє закінчення цього

¹⁾ Можна зазначити, що приблизно до такого самого погляду (вперше я його висловив у своїй „Короткій історії української мови”, ст. 31—32) пришов і М. І. Дуріново в зазначеній вище статті (див. *Slavia*, III, ст. 235), яка друкувалась тоді, коли вже вийшла була моя „Коротка історія української мови”.

процесу примушує нас визнати, що воно відбувалось у різних сх.-слов'янських говорах, мабуть, уже цілком самостійно. Це нам нагадує долю глухих звуків у сх.-слов'янських мовах, що до неї ми безпосередньо й переходимо¹⁾.

§ 19. **Історія глухих звуків.** Останнім звуковим з'явищем, що відбулось на всьому просторі східно-слов'янської язикової території, був занепад глухих, який на підставі документальних даних відносимо до кінця XI-го—першої половини XIII-го в. (так пізно зникли *в*, *в* в північно-руських говорах). І також помилкою було-б на підставі цих даних доводити, що в XII—XIII вв. тривала прапрусська доба, або стоячи на теорії ізоглос, звязувати в органічно-суцільній процес відповідні зміни *в* та *в* в різних сх.-слов'янських говорах. Зазначене звукове з'явище, очевидно, закінчилось самостійно в усіх ст.-руських наріччях; про це свідчить, по-перше, те, що в різних діяlectах, як було вже зазначено, воно відбувалося неодночасно. По-друге, незалежність старо-руських нарічків одне від одного що до даної звукової зміни підтверджується також відміністю в них рефлексів глухих у певних умовах, а саме в сполученні з пливкими: *кровавый* дає в блр. *крызвамъ*, укр. *кривавий*, а в вlr. *кровавый*. Але головно те, що занадто вже розлога була в ті часи територія східного слов'янства. Очевидно, причину однакової долі глухих (а власне, зміна на *о*, *е* в сильному становищі й їх зникнення в слабому) в різних руських наріччях треба шукати у тому, що ще за передісторичної доби намітились шляхи їх дальншого розвитку.

Звичайно, ще більшою помилкою буде на підставі спільних рис ще загальнішого характеру (а саме, взагалі їх прояснення в сильному й зникненні в слабому становищі) доводити до XI—XII-го в.²⁾, коли закінчився занепад глухих у всіх слов'янських мовах, праслов'янську епоху, як це робить Трубецький у своїй статті про хромологію звукових з'явищ (in Revue des études slaves, II, ст. 218).

Як ми вже зазначали, ще за передісторичних часів намітилась різниця в вимові глухих звуків (або інакше напівголосних) *в* та *в*: 1) *в* і *в* в слабому становищі (в кінці слова, а також перед складом з голосним звуком повного утворення або з сильним глухим) і 2) *в* і *в* в сильному становищі (перед складом із слабим глухим). Перша категорія глухих ішла до зникнення, друга схилялась до переходу в голосні звуки повного утворення.

Таким чином, ослаблення чи змінення глухих у різних складах ішло починаючи з кінця слова. У двоскладових словах з глухими в обох складах, слабими були *в* чи *в* в останньому складі, сильними — *в*, *в* в попередньому складі: *дъньо* > *дънъ* > *ден'* (' визначає м'ягкість, яку в звичайному нашому правописі передаємо

1) Прийняти всю зазичену історію початкового *je* — в сх.-слов'янських мовах не перешкоджає нам думка Розгадовського про раніший переход початкового *o* в *e* > *je*, який відбувався на всьому обшири "prasłov'janskoї" території (Roczn. Slaw., т. VII). "Specyficznie ruskie przejście *je* > *o*. додає він, swoją drogą pozostaje" (ст. 21).

2) Ба і наскільки до XIII в., треба було-б тоді вже сказати.

через ь), *ретьв* > *ретв* > *рот*, але в родов. одн. — *дънл*, *ръта* > *дна*, *рта*¹⁾). У слові трискладовому з глухим у кожному складі ми маємо отаку картину: слабими з'являються ь, ь в останньому й третьому від кінця складах, сильним буде склад другий від кінця: *дънсъ* > *днесъ* (= *днес*'); порівн. також паралелі в українській мові: *швѣцъ* із *швѣцъ*, *жненцъ* > *жнынцъ*, з другого боку *шевцъ*, *женцъ* < *швѣцъ*, *жненцъ*. Зазначені зміни обох категорій глухих були звязані між собою хронологічно й проходили, так-би мовити, рівнобіжно й одночасно. Але з логічного боку занепад глухих у слабому становищі, з'являється першим моментом — причиною, а зміна сильних ь та ь — другим моментом — наслідком, що його й викликало так зване замінне подовження. Коли слабі ь та ь помалу вкорочувались і зникали, то за їх рахунок подовжувались і змінювались голосні звуки в попередньому складі і ь, ь мінялись на о, е; а старі о, е йшли далі й змінювались уже на дифтонги, як про це буде ще в нас мова. Були ще й інші наслідки занепаду слабих глухих.

Остаточно процес занепаду слабих глухих і прояснення сильних відбувся за історичних часів. А втім погляди вчених що-до хронології цих процесів розходяться.

Житецький (Очерк звуковой истории малорусского наречия, розд. 1^a), Брандт і деякі інші гадали були, що глухі дуже рано зникли в „руссском языке“, може ще й перед початком письменства. Соболевський (Лекции по истории русского языка, ст. 46) вважає, що втрата глухих закінчилася перед другою половиною XI в., при чому трохи пізніш (в XII в.) сильні ь, ь перейшли в о, е. Але більшість ученых відносить це явище до пізнішого часу. Потебня (К истории звуков русского языка, ст. 44, 48—51) гадав, що глухі існували ще в XIV і XV вв.; сліди їх наш славнозвісний мовознавець вбачав навіть у деяких прикладах сьогочасної російської й української мови. На заховання рештків колишніх глухих в українській мові мало-б вказувати заховання давніх кінцевих приголосних. Нарешті, не-що-давно проф. Томсон (Ученые Записки Высшей Школы г. Одессы, т. II, посвящ. Б. М. Ляпунову, ст. 10—12) пішов ще далі і доводив, що деякі сліди кінцевих ь та ь збереглися ще у сьогочасній російській мові.

Базуючись на документальних даних, Шахматов також уважав, що занепад глухих діялектично (а саме, на півдні Русі) почався не раніше від XII-го в. (Очерк древн. периода истории русского языка, ст. 213 й д.); пізніше — в XIII стол. цей процес відбувся на півночі. Всупереч Соболевському, який, базуючись на таких прикладах, як *Neastъ* у Костянтина Порфирородного, *кназъ* на надписі на Тмуторонському камені, доводив раннє зникнення глухих у „руській“ мові, Шахматов подає з пам'ятників приклади, які вказують як-раз на

¹⁾ Укр. ф. ф. *лева*, *рота*, *лоба*, то-що пізнішого походження: викликані вони впливом форм інз. одн.: *лев*, *рот*, *лоб*.

існування глухих у мові XI—XII стол.¹⁾). Особливого значення Шахматов надає пам'ятникам оригінального походження (Житіє Теодосія, а також Бориса й Гліба в Успенському Збірнику й особливо Мстиславова грамота 1130 р.), бо в пам'ятниках, списаних із старослов'янських оригіналів, приклади неправильного вживання *в, в* можна пояснювати впливом цих оригіналів. В усіх цих зразках староукраїнської мови правильно вживається *в i в*, як не вважати на ті випадки, коли ці знаки пропущено у початкових складах (*кназъ, мнюто, то-шо*); це й привело Шахматова до такого висновку: глухі в слабому становищі зникли були раніше у початкових складах слів (і можливо, що спершу перед наступним наголошеним складом), а згодом почали вони зникати і в інших становищах, що ми бачимо, прим. у Добриловій ев. 1164 р.

Та ми вважаємо, що відповідні з'явища живої мови відбивають також і ті пам'ятники, що походять від ст.-слов'янських оригіналів. Чимала кількість прикладів пропуску слабих *в, в* в Арханг. ев. (*kто* — часто, *никтоже* — 2а, 6а, 7, 8, 15, 76 та и., *ктому*, -*ж* (= *къ тому*) — 18а, 19, *что* — часто, *ничсоже* — 4а, 17а, 18, 19а та и., *чту* — 4, *мноа* — 7а, 10а, *мнози* — 10а, 13, *многи* — 14а, *такмо* — 15, 17, 25, 77; *узрите* — 102а, 107 та багато інш.)²⁾ і надто в Галицькій ев. 1144 р. (*узръзвъ* — Мт. 5,1, *вси, всѧкъ, что* — дуже часто, *такмо* — Л. 8,16, та и., мало не завжди *kто, многи*-*то-шо*) свідчить за те, що в мові їх переписувачі слабі глухі звуки майже зовсім зникли. Звичайно, тоді ми повинні були-б, з другого боку, сподіватись у згаданих пам'ятниках прикладів з *о, е* зам. сильних *в, в*, але цього не знаходимо тому, що остаточно цей процес не був цілком закінчений, а по-друге, ще й тому, що для такої заміни вимагалось значно більше сміливості, ніж для звичайного пропуску слабих *в, в*. Приблизно на такий самий спосіб ми пояснююмо й те, що частіше пропускались знаки для глухих у некінцевих складах³⁾. Очевидчаки, око староукраїнського

1) Пояснюються Шахматов також (Очерк, ст. 203) на підписі дочки великого князя Ярослава Володимировича, Анни на грамоті французького короля Філіппа I 1063 р. — ANA R'UNA, тоб-то *Ana ReIna*: в цьому підписі *в* відповідає французькому звуку *e* (съгогочасне *e* тише).

2) Надзвичайно багато прикладів пропуску *в i в* в другого переписувача Архангельської ев. Він, між іншим, цей пропуск трохи не завжди позначає двома крапками над другою приголосною, тоб-то над тією, що перед нею був глухий: *много, вси*. Але-ж цього самого знаку зазначений переписувач уживає і над такими приголосними, перед якими ніколи не було *в чи е*: *съльма, зъяло*. Ототожнюючи такі приклади, як *многи*, з такими, як *зъяло*, переписувач дає яскравий довід, що в його вимові зникли вже слабі *в i в*; від них зосталися, очевидно, ледви помітні ірраціональні звуки, подібні до тих, що й тепер шають можуть розвиватись між певними приголосними; цей переходовий надзвичайно короткий голосний звук переписувач позначував двома крапками.

3) Та в Галицькій ев. 1144 р., як-що можна здатись на Амфілохієве видання, подбиваються вже приклади пропуску кінцевих *в, в*: *луж* — Мт. 11,16; *аз* — Л. 8,16, *отдѣль-щѧв* — Л. 10,11, то-шо. Кілька прикладів змішані між у Архангельській ев. 1092 р.: *бѣд* (= *Давиль*) — 77, *образ* — 94 та 3 приклади у діеслові перед займ. *са*.

переписувача звикло до того, що кожне слово повинно закінчуватись голосною. І зовсім задарма Шахматов ладен був припустити, що слабі *ε*, *ῳ* раніш зникли були в початкових складах. Нашу думку підтверджують також документальні дані ст.-слов'янської мови. Прим. у старо-слов'янських пам'ятниках при великій кількості прикладів занепаду *ε*, *ῳ* в початкових і середкових складах ми знаходимо дуже мало таких прикладів, щоб ці знаки пропущені були у кінцевих складах.

Не може відкинути нас від думки про одночасність зникнення слабих *ε*, *ῳ* в різних становищах наведене спостереження Томсона щодо заховання кінцевих глухих у російській мові, бо, гадаю я, таке спостереження підтверджилось-би також і щодо некінцевих складів, як-би був звернув на них свою увагу проф. Томсон.

Рівночасно з напівкороткими *ε*, *ῳ* зникало також і напівкоротке *i* в різних позиціях (позначувати його я буду через *ī*). Відпадало це *ī*, по-перше, на початку слів: укр. і білор. *мати*, *матъ* з *имати*; *му*, *меш* з *иму*, *имеш* і т. д., прийменник і приrostок *з* < *из*. Сюди ми відносимо також і укр. *трати*, *толка*. Як відомо початкове *ī* в українській і білоруській мові може входити із складового і після попередньої голосної. Порівнюючи не так давно Розвадовський (*Rocznik Sławistyczny*, т. III, 1914—15, стор. 9—23) це початкове *ī* в слов'янських мовах (Розвадовський позначує його через *j*), здатне з одного боку в абсолютноному початкові *ī* після приголосних переходити в *i i*, з другого боку, заховуватись як *j* після голосної — виводив із слабого *јъ*. Поряд із цим у „prasлов'янській“ мові існувало сильне *јъ*. Відмінність поміж ними викликалась, річ зрозуміла, наступним складом. Та пізніше аналогія безумовно порушила первісні відносини.

По-друге, *ī* випадало в позиції, після приголосного перед *j*. У великоруській мові ми маємо в такому разі сполучення *приголосна + j* (*житъе*, *каменая*); а в українській мові і білоруській це *ī* перейшло в *j*, який уподібнювався до попереднього приголосного (про це докладніше скажемо нижче). Таким чином вийшло укр. *каміння*, *життя*, білор. *судзьдзя*, *жышыцѣ*.

Під впливом, можлива річ, ст.-слов'янських пам'ятників, в яких раніш почали заникати глухі, і в руських пам'ятниках, переписаних із старо-слов'янських оригіналів (уже згадка в Остромировій ев., Святославовому Збірнику 1073 р.), також з'являються *ме*; *ма*, то-що зам. *иа*, *иа*. Але-ж, коли ще можна випадки *ε* зам. *и* в Свят. Збірн. 1073 р. та ін. пояснювати, за Шахматовим (Очерк, ст. 215), впливом старо-болгарського оригіналу, то в усякому разі перевага написань *ме*, *ма* в Гал. ев. 1144 р., у Христин. апост., а також і в Добр. ев. відбиває вже живу прикмету старо-української мови. Так само чимало прикладів з *ῳ* у другому почерку Арх. ев. (див. л. л. 80, 82, 83, 87, 89, 90, 92, 93 і т. д.). Ці написання, що з'явились раніш у півд.-руській області (бо тут раніш зникли були глухі), становлять перший етап до сьогоднішніх українських подвоєних приголосних: *життя*, *жання*.

Трохи інакша була доля напівкоротких ѣ та ѫ в позиції після пливких. Коли ці сполучення пливких з глухими знаходились у слабому становищі, то вони переходили в українській і білоруській мові в *рм*, *ли*, *ри*, *ли*: сьогочасне українське *дрижати*, *крайавий*, *слиза*, то-що¹). Найстарший приклад отакого з'явіща знаходимо вже в Житті Сави XIII в.: *яблыко*, в Луцькій ев. XIV в.: *скрыжетъ*.

На початку слова сполучення пливких з глухими давали інакші наслідки, а саме *ир-*, *иля-* (иль-): *иржа*, *ирвати*, *ильняний*, то-що. В пам'ятниках такі приклади нечисленні: *илява* в Євангелії 1283 р., *Ильовьском* у грамоті 1371 р., *иржа* в ев. Тяпинського XVI в.

Аналогічно до зазначених змін також і початкове *иъ-* переходило в *им-*: *имла*.

На думку акад. Шахматова, шлях розвитку сполучень: *рв*, *ль*, *мъ* був отакий; із *рв*, *ль*, *мъ* повстали спершу складові сонорні (*р*, *л*, *м*), а з них уже *ри*, *ли*, *ир*, *иля*, *им*. До сонорних належить власне і *в*, і тому на такий самий спосіб, як *иржа* або *имла* треба з'ясовувати ї укр. *овторок*, *вівторок*²).

§ 20. Наслідки занепаду слабих глухих. Загальним наслідком занепаду й зникнення слабих глухих було замінне подовження переднього складу, що виявлялось, по-перше, в спільному для всіх східно-слов'янських мов переході сильних ѣ, ѫ в о, е.

Прояснення глухих у сильному становищі цілком ясно відбувається лише в II-й половині XII в.: *весъ*, *силенъ*, *ко мнъ*, *соньмищахъ*, *студенецъ*, *конецъ* в Добр. ев. 1144 р.; *годось* (<*годъ-сь*), *работъ* (<*рабъ-ть*), *невѣрестъю* в Типогр. ев. ч. 6, XIII в.; в сполученнях із пливками: *растерпнутъ*, *перъста*, *кровъ*, *плотъ* в Добр. ев., *перта*, *въстремата* в Типогр. ев. ч. 6³). Штучною вимовою викликані відомі в ст.-українських пам'ятниках форми: *скербъ* (Добр. ев.), *скерба* (Типогр. ев. ч. 6,

¹) В карпатських говорах інакші рефлекси *крайавий*, *слиза*.

²) Бар. *второк*. У білоруській мові із зазначених сполучень пливких з'являються взагалі такі самі рефлекси, як і в українській мові: *иржа*, то-що. До речі скажемо, що лише сонорним характером в можна з'ясовувати сьогочасні сербські *цѣвјети* *освакнути*, болг. *звѣтъ*, *славна*, які з'явилися із праформ **ствъ*, **ствъ(и)*- через проміжні стадії *сѣтъ*, *зѣтъ* (див. Шахматов, К істории звуков русского языка — Изд. Отд. р. яз. и сл. VIII. 2, ст. 325 і д.).

³) Ми вже говорили, як треба пояснювати той факт, що в старіших пам'ятниках майже зовсім не знаходимо прикладів заміни сильних ѣ, ѫ на о, е, хоч слабі глухі у них часто пропускаються. Архангельська ев. дає яскраве підтвердження правильності нашої думки. При чималій кількості пропуску слабих ѣ, ѫ у ній тільки один більш певний приклад заміни сильного глухого на повний голосний звук: *шедъ* — 89. Але разом з тим ми маємо в цьому пам'ятнику два приклади так званої „хібної аналогії“ (*скарпинъ* — 134 і *пледъ* — 178), які доводять, що на місці праслов'янських сполучень глухого з пливким чи пливкого з глухим у мові переписувачі Арх. ев. чуті було вже сполучення *ор*, *ол*, *ро*, *ло*. Звернувшись увагу на те, що ст.-слов'янським написанням *тредъ*, *тресъ*, а власним *тврдъ*, *твржъ* відповідає вимова *тродъ*, *торжъ*, переписувач вирішив „грамотю“ передати на письмі й слово *скорлупъ*, хоч у цьому слові старе етимологічне о. З тієї ж причини замість *плодъ* останній переписувач написав *плодъ*.

XIII в.), *скербаше* (Гал. єв. 1266—1301 р.), то-що замість старшої форми *скербо* (Арх. єв.), що становить відповідну заміну ст.-слов. *скребь*.

Коли закінчився остаточно процес занепаду глухих, тоді по деяких ст.-українських пам'ятниках починають плутати літери *в*, *в і о*, *е*. Такою графічною особливістю відзначається, напр., Гал. єв. 1283 р.: *хощуть, слъдо* зам. *хощеть, сльдо*.

У сполученнях з наступними плавкими в українській мові, а почасти і в російській і в білоруській, *в*, *в і* сильного становища переносилися у слабе: не тільки *vovk*, але й *vovka*. Поруч з цим у білоруських і великоруських говорах розвивається, внаслідок того-ж таки занепаду слабих *в*, *в і*, так зване друге повноголосся: *torts* > *torits* > *torots* > *torot*; *tolts* > *tolts* > *tolat* > *tolot*: напр. *долот*. Певних прикладів цього з'явлення не знаходимо в українській мові.

Слід зазначити, що написання *эръ*, *эръ*, *эръ*, і в закритих, і в відкритих складах трапляються також у найдавніших пам'ятниках XI в. (в Остр. єв., в обох Святої. Збірниках I т. д.), але вони не стоять у зважку з другим повноголоссям. Як це зазначив ще Колосов («Очерк истории звуков и форм русского языка»), потім Ягіч (в І-му томі Arch. f. sl. Phil. в статті: „Üeber einige Erscheinungen des slavischen Vocalismus”, ст. 371 й д.), а пізніше Шахматов («К истории звуков русского языка» й ін.) і Фортунатов («Состав Остромирова евангелия»), ці написання являють собою штучну комбінацію руської вимови із ст.-слов'янським правописом Та Шахматов вважає за можливе припускати, що виник ст.-слов'янської мови міг привести також до штучної вимови, згідно з наведеними написаннями серед грамотних людей та духовництва. Про це свідчать, на його думку, потім стихії, в яких *з і в* в словах *вълъсъ*, *кофъстъ*, то-що повідзначувано гачками.

Дуже важливим наслідком занепаду глухих є подовження *е* та *о*, а пізніше, йх дифтонгізація в складах, що стояли перед складами з *в*, *в і* слабкими¹⁾). Це з'явлення охоплює не всі східно-слов'янські мови, а характеризує тільки українську мову й частину говірок білоруської, хоч за старих часів, на Шахматова думку, — див. „Нариси з історії української мови”, ст. 47, потім „Очерк древн. периода истории русского языка”, ст. 298, — воно охоплювало весь обшир білоруської мови. Що-до півн.-українського наріччя, то треба зазначити, що тут дифтонгічні рефлекси *е*, *о* (а також *я*) справді чуються тільки під наголосом: *кусъка* (у визначає взагалі дифтонгічний рефлекс), але *костъбъ*. Вс. Ганцов („Характеристика поліських дифтонгів” — Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Ак. Н., т. II—ІІІ і „Діялектологічна класифікація укр. говорів“) визначує звукову природу цих „дифтонгів“ і доводить, що вони становлять власне не двозвуки, а одностайні фонеми із ступненим переходом від одного голосного до другого того самого ряду: *у—о*, *и—е*. Не відрізняються ці „дифтонги“ від звичайних голосних і своєю довготою.

Це подовження *е* і *о*, як відомо, знайшов акад. Соболевський у так званих „галицько-волинських“ пам'ятниках під написаннями *ъ зам. е і oo*, *ю зам. о*. Ми вже говорили, в яких категоріях подибується ці рефлекси *е* й *o*; тепер тільки зазначимо кілька прикладів

1) Ось через те подовженню цьому й далі дифтонгізації не підлягають безумовно ті голосні, що були в складах споконвіку замкнених, прим., *е* в *сестра*, *о* в *гострий*.

із пам'ятників: у Добр. єв. 1164 р. — *камънь, учтъль, бъздьну, съль-назо, съдмъ, шѣсть, вв, о нъмъ, — всъмъ, будъть, камъные, знамънага, зълъе, вв, на нъи, то-шо;* в Типогр. єв. ч. 7, XII в.: *разоръниe, камънь, зрадъть;* в Типогр. єв. ч. 6, XIII в.: *перстънь, камънь, учтъль, ве-сълье, трътъю;* в Житії Сави XIII в.: *коръниe, трътъю, нъ имати;* в Іриолої Григоровича: *матърь, пламънь, весълиe;* в Холмській єв.: *съмъ, учъниe, нъ истовъ.*

Рефлекси *o* в закритому складі в пам'ятниках спершу не відзначувано; тільки в пізніших рукописах ми знаходимо іноді приклади його передачі через подвійне *o* (*воовыця* в Гал. єв. 1266—1301 рр., *воотыця* в Полікарп. єв. 1307 р.), або ж через *u* (*субутнныi* в Покажч. єв. чит. XIII в.). Про заміну *e* в закритому складі перед наступним твердим мова буде далі.

З *o, e* в зазначеному становищі, в більшій частині сьогочасної української мови і в літературній мові виходить, як відомо, *i*. І жадних власне вийнятків із цього кардинального закону української фонетики нема; про них доводиться говорити тільки в шкільніх умовах, коли обставини не дозволяють розкрити вповні історичну перспективу цього з'явіща.

Про такі „вийнятки“, як *сестра, юстрий*, ми вже говорили в останній примітці. Як що візьмемо під увагу, що тут ніколи не було глухого *ні* між *s i t*, ані між *t i p* і через те в перших складах цих слів не могло розвинутись замінне подовження, то тоді ми й зрозуміємо, що жадного вийнятку тут нема.

Не можна вважати за вийнятки також і ті приклади, що в них заховується *o, e*, які вийшли з *в, ѿ* (*сон < свнъ, сином < смыньо, ден' < дньо, менше < мыньше, то-шо*). Адже зміна *в, ѿ* на *o, e* була наслідком зникнення слабих *в* та *и* в наступному складі, що розвивався одночасно із зміною старих *o, e* на дифтонги. Коли-б з якоїсь іншої причини *в, ѿ* встигли бути раніш обернутись на *o, e*, то під час зміни старих *o, e* на дифтонги, ці нові *o, e* також підпали-б були цій зміні. Та цього раніш не трапилось, і ось, коли вже зникнення слабих *в, ѿ* викликало замінне подовження голосної в попередньому складі, глухим, що опинились у цьому складі, вистачило сили лише настільки, щоб змінитись на *o, e*, коли старі *o, e* йшли далі й обертались уже на дифтонги.

Третю категорію „вийнятків“, за яку нам теж доводилось уже згадувати, становлять повноголосні форми (*мороз, солодкий, берег*), в яких ще не було після пливких справжніх *o, e* за тих часів, коли розвивалися наслідки занепаду слабих *в, ѿ*.

Нарешті, коли візьмемо під увагу четверту категорію вийнятків, що її становить заховання *o, e* в чужомовних словах (*телефон, нур-мер*), ми ще раз переконаємося у тому, що сила кожного звукового закону обмежена певним терміном. Отже коли ми сформулюємо розглянуті зміни *o, e* на такий спосіб: „мінялись на дифтонги, а

згодом у південній частині української мови на і тільки старі *о, е*, що вже були під час зникнення слабих *я, ѿ* і що й знаходилися якраз перед складом з цими слабими *я, ѿ*, то тоді власне не можна буде вже вбачати вийнятки в наведених прикладах.

В слові *бог*, хоч воно й споконвічне в українській мові, о збереглося незмінне. Це сталося під впливом церковної вимови. Але вже в словах, зложених із цим словом, з'явився рефлекс — *и: ламбі, біль, сасиби*.

Називаючи галицько-волинськими ті пам'ятники, що в них є в певних умовах замінюються через *ю*, акад. Соболевський цим самим виключив з-поміж українських пам'ятників обидва Святославові Збірники, Архангельську єв. і Галицьку єв. 1144 р. на тій підставі, що вони не знають цієї особливості. Роблячи це, Соболевський допустився методологічної помилки, бо порівнював різночасовий матеріал. Перелічені пам'ятники належать до давніших часів і не відбивають ще занепаду глухих. А перший пам'ятник, що вживає *ю* зам. *е* (Добр. єв.), доводить також і закінчення процесу занепаду глухих у мові його переписувача. Отож ми й бачимо, що хоч зникнення слабих *я, ѿ* було причиною, тоб-то першим моментом, а зміна сильних *ъ, ѿ* на *о, е* (а старих *о, е* на дифтонги), — наслідком, проте всі ці з'явища, як органічно звязані одне з одним, розвивались одночасно й рівнобіжно.

Що-правда, приклади пропуску *ъ, ѿ* подибаються і в Святосл. Збірн., Арх. єв. і Гал. єв. 1144 р. Щоб їх пояснити, нема чого говорити про вплив ст.-слов'янських орігіналів. Очевидчички, в цих прикладах позначилось з'явище живої мови, а саме надзвичайне ослаблення *ъ, ѿ*, мало не цілковите їх зникнення. Але тоді виходить, що й сильні глухі, що подовжились за рахунок редукції слабих *я, ѿ*, були майже тотожні з *о, е*. Чому тоді хоч ніколи переписувачі цих пам'ятників не замінили сильних *ъ, ѿ* на *о, е*? Пояснювати це треба, на нашу думку, знову-ж таки тим, що для цього вимагалось від переписувача значно більше сміливості. З усього зазначеного виникає, що на XII в. припадає вже закінчення процесів, що ним підладали глухі звуки в старо-українській мові.

Окремо стоять ті вийнятки, що були викликані впливом аналогії. Під впливом відмінків, в яких, згідно з зазначенним вище законом, *о* обертається на *и* (*кінця, кінцеві, кінцем* і т. д.) і які переважають своєю кількістю, з'являється *и* також і в наз.-знах. одн. *кінець*. Напаки, іноді *о, е* залишаються там, де ми могли-б сподіватись їх зміни на *и* (наз.-знах. *мед*, род. мн. *сел*), що також з'ясовується впливом з боку інших форм (*меду, села, селу* й т. д.).

§ 21. Ствердження приголосних перед *е, и*. Незабаром після розглянутих з'явищ відбувся в історії української мови процес ствердження приголосних перед *е, и*. Його ми розглядаємо в віддлії вокалізму, бо без нього ми не зможемо зрозуміти наступних з'явищ українського вокалізму.

Колись в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, вимова приголосних перед *е, и* була нетверда, але пізніш, уже за історичної доби, приголосні в українській мові ствердли перед зазначеними голосними, і, прим., укр. *небо* вимовляється тепер з

твірдим *и* (по рос. треба було б написати *нэбо*), *тихий* з твірдим *т¹*). Простежимо окремо процес ствердіння приголосних перед кожною з цих голосних.

На думку акад. Кримського (Укр. гр., I, 1, 1907, ст. 194 — 195), в українській мові раніш почали твердішати перед *е* губні приголосні (це стоїть у звязку з загальним ствердінням у ній губних приголосних), а потім ствердли вже інші приголосні²). Спершу, гадає він, ствердли приголосні перед *e* у зах.-українських говірках (приблизно в XIV в.), трохи пізніше (коло XV в.) зникла м'ягкість приголосних на Волині і, нарешті, а саме в XVI стол., твердішають приголосні перед *e* в сх.-українських говірках.

Як на доказ пізнього ствердіння приголосних перед *e* акад. Кримський покликається на свідчення пам'ятників: *устанеть* у Панд. Ант. 1307 р., *Филипъ, теби* (мабуть, знах. відмінок) і *всю* в Луцькій єв. 1307 р. По-друге, він покликається на м'ягкість *t* (пишеться *та*) в сх.-українських формах 2-ої ос. множ. вольов. сп. (*беріто*), яке походить, очевидчаки, з *t'e* (з м'яким *t*). А з огляду на те, що форми без *e* почали з'являтись, як свідчать про це пам'ятники, в XVI в. (в сх.-українському наріччі), то це й показує, на Кримського думку, що в зазначеному наріччі в цьому віці ще зберегалась м'ягкість *t* перед *e*.

Та доводи акад. Кримського не переконують. Форма *устанеть* в Панд. Ант. нагадує нам такі форми, як *будльть* в гал.-волинських пам'ятниках³); а що-до *теби* в Луцькій єв., то наш лінгвіст зазначує, що цей випадок „менее убедителен, потому что в старых памятниках замечается не раз смешение *тебе* з *тебю*“. Тому можливо, що луцький переписувач написав *теби* зам. *тебю*. Таким чином залишаються тільки два приклади з Луцької єв. — *Филипъ й всю*, — підстава, якої, звичайно, не досить для висновку про заховання в українській мові того часу м'ягкості приголосних перед *e*.

Проти другого аргументу акад. Кримського можна навести документальні дані: форми без *e* ми знаходимо в раніших пам'ятниках — XIII й навіть XII-го в. (приклади див. в відділі морфології).

Отже й ствердіння приголосних перед *e* повинно було відбутись значно раніш від того часу, що ним датує це з'вище Кримський.

¹) Несподівану м'ягкість приголосних знаходимо лише в словах *братіку*, *зіла* (в говорах і в мові писемників); очевидно, це якісь запозичення з сусідніх мов.

²) Почасти Кримського думку доводять дані півн.-українських говорів. Грамниця ствердіння губних (*милы*, *верба*, *овечка*) проходить приблизно недалеко від Припяті, але далеко на південь від згаданої річки (в Товежі, Мильшевичах, Лельчицях, Корні та інш.) нам доводилось чути м'які зубні перед *e*, *и* (власне, уже *i*), в звязку з цим дзекання й цекання: *н'єбо*, *д'зен'*, *q'ixo*.

³) Сам акад. Кримський цей приклад пояснює тим, що переписувач механічно в слові *устанеть*, яке стояло в ст.-слов'янському оригіналі (з „многоятевими літерофографическими написаниями“), міг замінити її буквою *е*, без всякої впливання м'ягкості свого живого простонародного виговору *e*.

Шахматов (Нариси з історії укр. мови, ст. 60) відносив його до XIII в. Може це й так (тільки в усякому разі не пізніше воно від початку XIII-го в.), але процес ствердіння приголосних перед *e* міг відбутись і раніш, а саме в другій половині XII в., скоро після процесу дифтонгізації *o*, *e* в закритих складах.

Та цілком можлива річ, що до цього моменту чулись в українській мові перед *e* напівм'ягкі приголосні, і таку вимову можна прийняти навіть для 2-го почерку Арханг. ев.¹). Але ми не можемо погодитись із тими українськими мовознавцями (Смаль-Стоцький, Тимченко, Німчинов), що визнають за споконвічну в українській мові твердість приголосних перед *e* (а також перед *u*). Написання в 2-му почерку Арх. ев. 1092 р. не дають цілком твердої підстави для такого висновку²). Заховання в цьому пам'ятнику старої м'ягкості *я* і *и* перед *e* (*земля* — кл. відм., *сь клю*) при відсутності *е* після наших приголосних, а також після *я*, *и*, котрі не були споконвіку паляталізовані (*лежалъ, не, менъ*), М. І. Дурново схиляється пояснити штучною вимовою, яка виникла в переписувача під впливом ст.-слов'янської ортографії³). Але коли-б навіть розглянута особливість 2-го почерку Арх. ев. Й відбивала з'явіще живої мови, то це з'явіще не можна ототожнювати із становищем приголосних перед *e* в сьогодній українській мові, бо тепер також твердо вимовляються приголосні із старою м'ягкістю (до *неї, земле*). Гадаю, що все-таки в мові 2-го писаря Арх. ев. перед *e* (та *я*) вимовлялись м'ягко геть усі приголосні; на це вказують такі написання, як *разъвързъ(са)* і *разъвърастъ(са)* — 81, а також *поимбнеть* — 127а і 132; літеру *я* після з у перших двох прикладах і після *б* у двох останніх ужито як знак пом'якшення зазначених приголосних, яке з'явилось у наслідок асиміляційного впливу з боку наступних приголосних.

Цілком правильно акад. Кримський від процесу ствердіння приголосних перед *e* відокремлює процес ІХ ствердіння перед *u*. Хочби

1) Нашій думці не перечить закін Васильєва. Він у своїй статті „Можно ли основываться в доказательство существования в предке малорусского наречия мягких согласных перед *e* на современных мир. формах пов. нар. в роде *ведѣтъ?*“ (РФВ. 1913, III, ст. 170—172) гадає, що в момент зникнення кінцевого *e* в цій формі в „пів.-руському“ нарічі існували, завдяки заміщення кінцевих *я*, *и*, слова з кінцевими твердими приголосними (що вимовлялись із артикуляцією органів, необхідною для вимови *я*) і слова з кінцевими м'якими приголосними (з артикуляцією органів, відповідно до вимови *я*). А нові форми, як *ведѣтъ* (значок † відзначає тут відмін *e*), що в них кінцеве *я* вимовлялось так, відні після цього було ще *e*, утворили 3-ю категорію; та вона через свою нечисленність швидко зникла, перейшовши або до 1-ї або до 2-ої категорії; тому в одній частині говорів (значно більшій) це кінцеве середнє *я* почало вимовлятись м'ягко, а в другій (меншій) — твердо.

2) Його я зробив Е. К. Тимченко (Україна, 1925, 1—2, ст. 190—191) на підставі доказів М. І. Дурново над цим пам'ятником („Учен. Зап. В. Шк. г. Одессы, т. II і в. „Slavia“, II).

3) Напр., в тих 30 фотографічних копіях з Добр. ев., що є в мене, майже завжди зникають *лему*, *мезо* (але часто *немъ*), *изловома* 45а, *дѣлателѣмъ* (кілька разів на 89 й 90 арк), *злѣмое* (93а), але *не*, *илене* (50), *легене* (92а).

одні підляські говори, що в них при твердості приголосних перед *e*, розрізнюються *и* і *i* (з м'якими приголосними перед останніми), можуть уже довести, що обидва ці з'явища розвивались незалежно одне від одного. Але з другого боку ми не можемо твердо визнати, що рідкі приклади попутання *и* і *i* в Свят. 36. 1073 р. відбивають уже живу вимову. Значно певніші приклади із Добр. єв. 1164 р. (*просити, поубивши, святыни*) і особливо з Гал. єв. 1283 р. (*стодухся* — 54а, *въ пустини* — 124а, *азъ трьшини* — 62а; *смръ* (= *сиръ*) — 86 й ін.)¹⁾). Декілька прикладів знає Арх. єв.: *оупокрить* — 75, *юдимы* — 111, *рибы* — 163 і інш. Хоч, як ми вже казали, нема рації а priori вважати ствердіння приголосних перед *e*, і за рівнобіжні процеси, але з наведених документальних даних виходить, що все-таки вони в історії української мови відбувались приблизно рівночасно, а саме, протягом 2-ої полов. XII—1-ої полов. XIII стол.

Наслідком ствердіння приголосних перед *i* з'являється збіг голосних *i* і *и* в більшості українських говорів. Відбувся цей процес мабуть так. Коли напів'ягкий приголосний, що стояв перед *i* ствердів, то тоді змінилась і вимова наступного *i* (що колись був звуком високим переднього ряду): місце його артикуляції відсунулося назад і трохи вниз. З другого боку назустріч йому пересунулося і місце артикуляції *и* (високого середнього ряду), аж поки нарешті вони збіглися в одному середньому голосному звуці, що його тепер визначуємо літерою *и*.

Ніж іншим, у поліських говірках, де *и* збереглося, воно після губних змінюється (як і в півд.-білоруських діяlectах) на *у*: *мула*, *путай*, *кобула* зам. *мыла*, *пытай*, *кобыла*. Це ми знаходимо в Тонежі, Милашевичах, Кормі, Скригалові та інших селах колишнього Мозирського повіту.

§ 22. **Лабіялізація 'e'.** Лабіялізацією 'e' ми называемо його перехід в 'o', тобто зміну його на звук заднього ряду, лабіялізований. Умовою цього процесу була м'якість попереднього приголосного й твердість наступного. В прикладах лабіялізації в українській та в інших східнослов'янських мовах треба відрізняти дві верстви. Перша з них, давніша, виявлена в прикладах *о зам.* *e* після шиплячих та після *j*: *что* (з колишнього *чего*), *плоно*, *шостий*, *жолудь*, *бджола*, *йою*, *лойовий*, то-що. З другого боку, перед складом з колишнім м'яким голосним правильно залишається *e*: *женщина*, *женитися*. Але пізніша аналогія порушила первісне становище. Так, прям., під впливом *чоло*, *чола* й т. д. ми тепер маємо *й* у місці одн. *чолі*. Числівник *сюмий* Кульбакін (Українск. язык, ст. 28) пояснює впливом числівника *осьмий*. На нашу думку, міг тут відограти роль ще й числівник *шостий*. Форми *трьох*, *трьом...* *четирих*, *четиром* і т. д. зам. сподіваних *трех*, *трем...* *четырех*, *четырём* зрозуміємо,

¹⁾ Інші всі приклади з єв. 1283 р. див. у Голоскевича, Евсеєв. еванг., ст. 18.

як-що припустимо тут вплив числівника *двох*, *двою* і т. д. Так само й форма займенників *всюю*, *всому*, *цюю—сюю*, то-що, що Іх знає більшість українських говорів, теж належать до новоутворень нефонетичного походження (тут спричинились займенникові форми *тою*, *чою*, то-що). Навпаки зберегається *е* в *хочемо*, завдяки впливові форм *хочеш* (< *хочешь*) або *хочете*. Заховання *е* в *черга* пояснюється тим, що це слово пізніше запозичення (з тюркської мови).

Початок розглянутого процесу лабіялізації *е* припадає на передісторичну добу, і тому в поодиноких прикладах він позначився вже в перших пам'ятниках українського письма: *чоловіка* в Святосл. Збірн. 1073 р., *жона* в Святосл. Збірн. 1076 р., *ничосо* в Словах Григор. Богосл. XI в. Деякі мовознавці вважають оці три приклади за не цілком певні, але задарма. Можливо ще, що в живій мові того часу була проміжна стадія *б*, а вже-ж в жадному разі не можна припускати, що після шиплячих та *ј* вимовлялось ще *е*. Ще більше прикладів першого моменту лабіялізації *е* подають пам'ятники XII в. (Христинопільський апост. Й ии.). Що зазначений процес мусів був закінчиться не пізніше від XII-го стол., видно ще й з інших даних. А саме, такі приклади як *женитися*, *птенце* свідчать за те, що процес лабіялізації *е* після шиплячих зайшов в українській мові ще тоді, коли приголосні перед *и* (а також перед *е*) ще не встигли бути ствердіти, а в звязку з цим не встигло пересунутись і місце артикуляції. Бо інакше ми не зрозуміли-б, чому заховувалось *е* в наведених двох словах. А процес ствердіння приголосних перед *и*, *е* відбувся, як ми говорили, приблизно в 2-й половині XII—на поч. XIII-го стол¹⁾.

Трохи пізніше в більшості українських говорів повторився процес лабіялізації *е*. Розвинувся він у таких самих умовах, що й перший момент лабіялізації, тоб-то після м'яких приголосних (нових м'яких) та перед наступними твердими²⁾. Цей новий перехід зайшов у складах нових закритих. Власне кажучи, здається нам, причиною цього нового моменту лабіялізації була не стільки м'якість попередньої приголосної, як той *ј* або *і* (*і* нескладове), який розвинувся в наслідок дифтонгізації *е*. Отак з *ніес* повстало *ніос*. А лабіялізація *е* в відкритих складах усувалась завдяки другому процесові, який також відбувся перед цим другим моментом лабіялізації *е*, а саме, завдяки ствердінню приголосних перед *е*. Як ми вже знаємо, незабаром після

¹⁾ Д. Німчуков, Український язык у минулому й тепер, ст. 62.

²⁾ Процесу лабіялізації *е* після нових м'яких зазнали й інші сх.-слов'янські мови, але вони що-до умов зідрізняються тепер від української мови: півд.-великоруське, нарядчя й білоруська мова послідовно переводять що зміни під наголосом: *с'ола* (пиш. *сёла*), але *на селе*. Відограє роль наголос навіть після старих м'яких, тоб-то після шиплячих: *корней*, але *чернеет*. В півн.-великоруському нарічі процес лабіялізації після нових м'яких дуже поширеніший і дуже часто з'являється навіть у немаголошенному складі: *с'оло. буд'от*. У польській мові, лабіялізацію *е* з-поміж твердих наступних приголосних викликають тільки зубні та *г*: *siostra* та *ни*.

дифтонгізації *e*, *o* в закритих складах ствердили приголосні перед *e*, *o*. Отоді *н'єбо* змінилось на *небо*, і через це вже в наступному моменті лабіялізації з *небо* не могло вийти *н'обо*.

Але деякі мовознавці гадають, що зміна *e* на дифтонг *їे* відбувалася лише перед м'яким складом. Як на доказ покликаються вони, по-перше, на пам'ятники, в яких так зване нове *ю* із *e* в закритих складах знаходимо ніби-то лише перед м'яким складом: *шъсть*, а по-друге, на сьогочасні (північні) українські говори, в яких ніколи не зустрінемо в таких прикладах дифтонг *їе*. Але справа в дійсності стоїть трохи інакше. Приклади з *ю* зам. *e* перед твердим складом все-таки трапляються по старих пам'ятниках і навіть не в такій уже і малій кількості. Наводжу ці приклади: *вътхы* у Кормч. 1282 р., *вътхы* в Гал. єв. 1266—1301 р., *вътхаю*, прийменн. *блъс* (*безъ*) в Повченнях Єфр. Сиріна, що іх Шахматов відносить до XIII в. (Очерк, 302), *исполнъю* в Жит. Сави Освящен. (певно кінця XIII в.), в формах церковного походження: *небъсъ* в Ірмол. Григор. та деякі інші¹⁾). Нарешті заперечення *не*, починаючи вже з Добрил. єв. 1164 р., змінюється на *нъ* і перед м'яким, і перед твердим складом. Коли рівняти з прикладами *ю* з *e* перед м'яким складом, то звичайно прикладів з *ю* перед твердим не так багато, але це пояснюється по-перше тим, що порівнюючи менше також і прикладів, що в них *e* знаходилося перед складом із слабим *в*²⁾, по-друге тим, що, очевидно, момент дифтонгізації *e* (і *o*) від моменту лабіялізації відділяв не такий уже довгий час, протягом якого й можна було чути дифтонг *їе* замість *e* перед складом із колишнім *в*: *нѣсъ*(*в*). Цей час приблизно припадає на XIII в., до якого здебільшого і відносяться наведені приклади з *ю* перед твердим складом. Діялектичне півн.-укр. й півд.-блр. *мѣд*, на думку Шахматова (Очерк, стор. 302), також свідчить за те, що колись дифтонг *їе* (за Шахматовим, „*є* полудолгое“) розвивався і перед складом з *в*, і перед складом з *в*.

Нарешті, досліджуючи мову одеського рукопису 1662 р., написаного в Хоружівці, на Полтавщині, ми при інших рисах північного наріччя (а саме, при послідовному вживанні *ю* на місці старого *ю* і *у*, *о* на місці *о* в закритому складі: *пурока* (220), *волно* (148), *болше* (22), і *ю* зам. *e* перед м'яким наступним) знаходимо в новому *ю* також зам. *e* перед твердим складом: *правъ* (л. 22), *утъкъ* (*ibid.*), *правъсъ* (219, двічі). Отже виходить, що нова лабіялізація *e* (в дифтонгові, який з'явився з *e* в закритому складі), очевидно, не поширюю-

¹⁾ Див. Шахматова, Очерк древнейшего периода... ст. 302—303 і Л. Васильева, О влиянии иероглифированных гласных на предыдущий открытый слог — Изв. Отд. р. яз. и сл. XIII, 2, ст. 187—188.

²⁾ Тому майже зовсім немає в пам'ятниках XIII—XIII в. і прикладів з *ю* зам. *e*, тоб-то таких, як *чтюна*. А форми *щюдра* в Тип. єв. ч. 6 й *илюдъюда* в Гал. єв. 1266—1301 р. могли з'явитись як визначення дифтонгу, що розвинувся не з *e*, а з *о*, що повстало було раніше за часів першої лабіялізації *e*.

валась на всю українську мову, а це з свого боку дає нам привід гадати, що в частині півд.-українського наріччя, як що не на всенікому його обширі, і в таких прикладах, як *утік*, *приніс*, могло з'явитися безпосередньо з *іє*, тобто обминувши стадію лабілялізації.

§ 23. Діялектична зміна дифтонгів на монофтонги. Незабаром після діялектичної лабілялізації *є* в закритих складах з'явилися нові діялектичні процеси — а саме, зміна дифтонгів різного походження на *і*. Охопила вона півд.-східне наріччя й частину півд.-західнього. Зазначеній зміні підпадало, по-перше, *ю* з *о* в закритому складі, далі *ю* чи *іє*, що з'являлось діялектично із *є* перед твердим складом *і*, нарешті, *іє* із старого *ю* із *є* перед складом із колишнім *ю*. Та питання про долю *є* в закритих складах і старого *ю* в українській мові ускладнюється тим, що дифтонг *іє* з *ю* не підпадає лабілялізації: *лієс* в українській мові не змінилось в *ліос*. Це примушує нас визнати, що в момент діялектичної лабілялізації в закритих складах дифтонг з *є*, очевидно, відрізнявся від дифтонга, що вийшов із старого *ю*. Гадаю, що дифтонг з *ю* був вужчий, ніж дифтонг з *є*: вимову першого з них (за часів лабілялізації *є*) можна позначити сполученням *іє*, в якому *є* вказує на близькість другої частини дифтонга до *і*.

Інші сх-слов'янські мови також свідчать за те, що той момент лабілялізації *є*, який ми назвали 2-м, і в них з'явився вже пізніше, за історичних часів. Такі приклади, як рос. *решетчатый* <*ржестечатый*, *лехче*> *льиче*, *шепчетъ* <*шъпчетъ*>, а з другого боку: *бр'ос(т)ливъ* (<*бръстливъ*>) та ін. вказують, що зазначені лабілялізація розшинувалась не разом, прийшвидше, під зникненням слабих *ъ*, *ю*. А діялектичні пів.-великоруські форми, як *рока*, *н'отух*, в *х'осу* (див. Опыт диалектологич. карты русск. яз. в Европе, ст. 23—25) доводять, що в цих говорах 2-й момент лабілялізації відбувся пізніше збігу *ю* з *є*.

Збіг дифтонгу із *є* з дифтонгом із *ю* уявляємо ми на такий спосіб. Перший з них, очевидно, звузвися і став, завдяки цьому, звучати як *іє*. Мало місце це з'явіще, певно, в другій половині XIII в. Незабаром після цього дифтонг *іє* подвійного походження замінився на *і*. Останній перехід відносимо до XIV в. Відбиття первого моменту можна вбачати в Гал. ев. 1283 р., в якій знаходимо *и* із старого *ю* (*видяше*, *пинязъ*, *ники* = *нъкши*), і з нового (*учинъ*, *(в) отечествъми своимъ*). Але таких прикладів порівнюючи не багато: очевидно, переписувач цього пам'ятника вагався, не знаючи, як позначити звук, близький до *i*, але ще не тотожний з ним. Значно більше прикладів *и* з *ю* різного походження в пам'ятниках XIV в. (в Путенськ. еванг., в Моск. ев. 1339 р., списаній із старо-українського оригіналу, і надто в грамотах); а це свідчить, що процес утворення монофтонгу *i* з *ю* і *є* в закритому складі на цей вік уже закінчився.

Приймаючи наведений хромологічний порядок, ми не ігноруємо документальних даних, як це здалось В. М. Ганцову (ст. 12). Написи, як *шъсть*, *зъме* в раніших пам'ятниках (Добр. ев., то-що) свідчать лише за те, що переписувачі не знайшли іншого способу, окрім літери *ю*, щоб визначити дифтонг *іє* з *є* в закритому складі. Але цей дифтонг не був тотожний із вимовою *ю*, в тому переконує нас такий цікавий факт: подібні приклади *и* замість старого *ю* трапляються в пам'ятниках, розівших від другого

половини XIII в. (в Гал. єв. 1141 р., в Добр. єв. 1161 р.), що й пояснюються вузькою вимовою цього *ъ*, а тимчасом ми не знаходимо, здається, до 2-ї половини XIII в. жадного прикладу *и зам. нового ъ* (з *е*, напр. *учинъ*¹).

Більш сумнівними здаються приклади з пам'ятників XI в. (Святосл. Збірників, Арх. єв. 1092 р.) а втім і в них можна вбачати відбиття вузької вимови тодішнього *ъ*. Але в жадному разі ми не маємо права говорити, що вже тоді *ъ* вимовлялося як *i*, як це визнають деякі мовознавці¹⁾.

Значно складніша доля дифтонгу *yo*, що з'явився із *o* в закритому складі. Очевидно, що першу стадію, що зберегається на українсько-білоруській межі, передано через *oo* в прикладах Гал. єв. 1266—1301 р. і Полікарп. єв. 1307 р. Цей самий дифтонг, а може вже дальшу стадію — у позначувано в деяких пам'ятниках через *у*: *субутими* в Типогр. єв. № 6, *друзде, добровулино* в галицьк. грам. XIV—XV вв.²⁾. Але ж з XV в. (як-що не рахувати поодиноких прикладів: *у хрест-ныне цълованыи* в грам. 1386 р. й *Теребовський волости* в грам. 1393 р.), поряд з *oo*, у з'являються написи з *и* зам. *o*, спершу, на думку акад. Кримського (Укр. гр. I, 1, ст. 170), в південних говорах „зап.-малорусского“ наріччя, пізніше на Волині *й*, нарешті, в XVI в. в „вост.-малорусском“ наріччі. Наводжу кілька прикладів: *иткиль* (= *відкілля*) в буков. дарчій грамоті 1436 р., *такивница, такивницъ* (часто) в описі Черкаського замку 1552 р.

На підставі документальних даних, а найголовніше, на підставі різних рефлексів у півн.-українських діяlectах ми встановлюємо отакі шляхи розвитку *o* в закритому складі: *o > ю > и*

*ю > ѿ > ѹ > ѵ > i*³⁾.

Але після губних та заднепіднебінних приголосних часто проміжні стадії мають ширший відтінок, тоб-то вимовляються з трохи нижчою артикуляцією; Всеv. Ганцов (див. Зап. Іст.-Філ. Від. У. А. Н., II—III, ст. 127 й д.) позначує їх тими самими літерами *ъ* і *ѣ*, але з однією, а не двома крапками. І останньою стадією, що до неї приходять дифтонги після губних та заднепіднебінних, з'являється монофтонг, близчий до того звуку, що в звичайному правописі визначається літерою *и*. Слід цього відрізнявання характеру дифтонгів у залежності від попередніх приголосних заховався *й* у говорах обох південних наріччів.

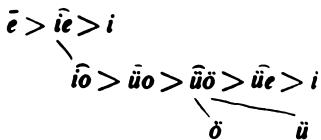
Хоч ми вважаємо за можливе приєднатися до погляду В. Ганцова на долю *o* в закритому складі, то проте не можемо цілком погоди-

¹⁾ До прихильників раннього „ікавізму“ в українській мові належить ще Турянський — див. „Звіт дирекції гімназії з руською викладовою мовою в Перемишлі за р. 1911—12“, ст. 3—31.

²⁾ Численні приклади подібних написань подає акад. Кримський (Украниск. граммат., т. I, вип. I, ст. 141 й д.).

³⁾ У цій схемі *й* дальший схемі розвитку *е я вживаю латинські літери*, щоб можна було визначити різні відтінки в проміжних стадіях; отож дифтонг *yo* тепер позначатимемо сполученням *юо*.

тись із його думкою що-до змін *e* в закритому складі перед складом з *a*. В зв'язку з тим, що ми вважаємо дифтонгізацію за раніше з'явище від лабіялізації¹⁾, ми на такий спосіб уявляємо собі долю *e* в закритих складах:

Як з *ii* могло з'являтись безпосередньо *i* (правоп. *у*) в наслідок асиміляції другої частини дифтонга до першої, так само і з *ie* в деяких діялектах могло розвиватись, як нам доводилось уже говорити, безпосередньо *i*, обминувши стадії лабіялізації (*io*, *uo*) і палаталізації (*ue*, *ii*). Приголосний перед *i* (яке з'являється рефлексом *ē*) завжди вже м'який, і тому ми знаходимо південні діяlectи, що в них чуемо *тра-n'is*, *у-m'ik*, навіть *n'ič*, але поряд із цим не тільки *n'is*, але *n'is* (рос. *нос*), *m'ik* (рос. *умно*), з напівм'якими приголосними і з голосною, дуже близькою до того звуку, що в українській абетці передається літерою *и*. Цей голосний я й позначив знаком *ī*.

Різні стадії, що виникають із *e* в закритому складі, позначуються в раніших пам'ятниках через *ю* (приклади ми вже наводили). Написи з *i* подибується вже в пам'ятниках XVI—XVII в.: *сторожів* в описі Черкаського замку, *prynis* в галицькій інтермедії Гаватовича XVII в.

§ 24. Дев'яті другорядні явища українського вокалізму. Разом з північно-великоруським наріччям, українська мова відрізняється відсутністю акання. Але-ж, у П східній, більшій своїм розміром частині знаходимо низку слів з *a* зам. етимологічного *o* (*багато*, *багатий*, *манастир*, *хазін*, *танчар*, *халла*, *паганай*, *гаразд*, *чабан*, *салдат*, *качан*, *кассан*, *катаржній*, *калач*, *галанці*, *калатати*). Кульбакін (Украинский язык, ст. 32—33) помилково пояснює їх тим, що чуже ненаговошене *o* перед складом з *a* сприймалось, очевидчики, в східно-українському наріччі, як *a*. Справедливіший буде погляд українських лінгвістів — Кримського (див. його „Украинскую грамматику“ т. I, вип. 1, ст. 241), Сімовича (Граматика української мови, ст. 79—80), Синявського (Короткий нарис української мови, 1918 стор. 14), вони-бо пояснюють це *a* зам. *o*, як наслідок асимілятивного впливу *a* в наступному складі.

1) Приймаючи думку Ганцова (див. рецензію на мою книжку, ст. 12) та інших новозавітів про те, що лабіялізація стала раніше від дифтонгізації, ми не зрозуміємо тоді, чому лабіялізації не підлягало *e* в відкритому складі (*небо*). Ажде він сам згоджується з таким обмеженням умов лабіялізації (ib., ст. 11—12). Відсутність лабіялізації *ie* < *ю* не стає на перешкоді нашому поглядові, як нам доводилось говорити про це. Не можна погодитись і з закидом акад. Ляпунова (*Slavia*, III, ст. 693), який каже, що з *ніос* ніби-то не могло з'явитись півн.-укр. *рюос*.

Поодинокі випадки зазначеного регресивного уподібнення голосного *a* з'являються порівнюючи рано в пам'ятниках: *манаstry* у Святосл. Збірн. 1076 р., *Аманите* у Святосл. Збірн. 1073 р., *аранъ* у Віденськ. Октоїху XIII в., *арамафи* (= *аромати*) в Гал. єв. 1283 р., *багатъ* у Покажч. єванг. читань XIII—XIV в., *багательство, багатыиъ* й ін. у волинськ. Антоновецьк. Апостолі XV в.; частіше трапляються випадки отакої асиміляції в пам'ятниках XVI в. (*калацъя, калация* в Пересопн. єванг. 1561 р., *паганство* в Луцькій книзі 1569 р.) і XVII в. (у Галицькій різдвяній псальмі 1713 р. та інш.).

Рання поява *a* зам. *o* в ст.-українських пам'ятниках, між іншим, ще раз стверджує, що це з'вище української мови не має нічого спільного з півд.-великоруським аканням, бо приклади акання вперше з'являються лише в московських пам'ятниках XIV в. (в єв. 1339 р.).

Ненаголошенні голосні *e, o* здебільшого в українських говоріках з рухомим наголосом (див. Зілинського „Проба упорядкування українських говорів“ — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 117—118, ст. 360) змінюються в напрямку до *u, y*, а в деяких місцях цілком переходят у ці голосні.

Ця зміна відбувається вже в Гал. єв. 1283 р. (*учтилию, мучилиемъ* не мають фонетичного значення, а являють собою чисто механічні помилки, викликані графічним впливом *u* в сусідньому складі). Багато більше випадків, уже похожих на відбиття фонетичного явища — в пам'ятниках XIV в. і д. В зах.-українських пам'ятниках *u* зам. *e* з'являються тільки в XV в. (в буковинській господарській грамоті 1444 р. та ін.). Між іншим, Сімович (Грамат. укр. мови, ст. 74) помилково залічив до випадків фонетичної зміни *o* в *u* такі форми, як *дарувати, купувати, малювати*, що виникли в наслідок морфологічної аналогії.

Розглянуте явище української фонетики нагадує подібне явище в болгарській мові (див. Лаврова „Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка“, 1893, стор. 49 і д.).

В українській мові між голосними іноді зникає *i*, що далі викликає стягнення двох голосних в одну: *добраia > добраа > добра; доброie > доброе > добрe, співаie > співа*. Приклади цього уподібнення й стягнення трапляються вже в пам'ятниках XI в.: *быва* й *отбыва* у Святосл. Збірн. 1073 р.; *умълькаа* — в Словах Григор. Богосл. XIII в. Тут до-речі буде вказати на те, що закінчення прикметників *-ий, -їй* так само стягаються в *-и, -ї*: в північному наріччі: *багати, літнї, черстай* (див. Всеv. Ганцов, Діялектологічна класифікація українських говорів, стор. 31). Отакі стягнені форми знаходимо й у білоруській мові. Спостереження над мовою студентів з Одещини та Поділля впевнили мене в тому, що цьому стягненню підлягають ці закінчення (а також і в ф. ф. дав.-місц. одн. ж. р.) і в зазначених областях, але тільки тоді, коли вони не під наголосом. З огляду на це можна буде зрозуміти такі написання у лекотрих письменників, як *високи*

(дав.-м. відм. одн.), прим., у Нечуя-Левицького. Стягаються закінчення прикметників, між іншим, також і в інших слов'янських мовах: у польській (*dobry*), чеській (*dobrý*), мабуть, і в російській, але тільки під наголосом (див. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, стор. 152 - 153), але в ній, як і в українській мові, на письмі зберегаються етимологічні написання на *-ий*, *-ій* (рос. *-ий*, *-ий*) мабуть, підо впливом прикладів з наголошеними закінченнями (укр. *новий*, рос. *молодой*).

До явищ фонетичного походження ми не віднесли виникнення '*a* з 'e в позиції після *j* (*житт'a* з *житje*). Можлива річ, що акад. Смаль-Стоцький (Grammatik der ukrainischen Sprache, 269 й д.) мав рацію з'ясовувати появу цього '*a* морфологічним впливом слів сер. р., як *теля*, *дитя*. Відома ця риса вже в пам'ятниках XI в.

Нарешті, треба ще згадати, що в українській мові (так само і в білоруській) ненаговошене у після попереднього голосного та перед наступним приголосним втрачає свій складовий характер і робиться нескладове: *она учиться*; в деяких говорах (може іноді в залежності від характеру сусідніх звуків) це у нескладове ще більш лабіялізується й, таким чином, обертається на приголосний *w* (двогубне *v*, див. відділ консонантизму).

Підпадає часто зміні на *у* нескладове або на *v* двогубне й те *у*, що з'явилося із ненаговошеного *o*: *опять > упять > ўп'ять*, *опізнати > упізнати > ўпізнати*. В деяких говорах знаходимо *уна* зам. *она* (= *она*), *уколо*, то-що (див. статтю Васильєва — Изв. Отд. р. яз. и сл., XIII, 3, ст. 188).

2. Консонантизм.

§ 25. Загальний огляд приголосних української мови. Є певна поступовість у переході від голосних звуків до приголосних: *i*, *u* не будуть настільки повнозвучні, як, напр., *a*; а втративши свій складовий характер, *i*, *u* нескладові так наближаються до приголосних *j* та *w* (в двогубного), що навіть важко буває встановити між ними границю. Крім згаданих *j* та *w*, до голосних близько стоять ще *l*, *r*, *m*, *n*, ба навіть *v* губнозубне. Вони мають значно помітнішу музичну висоту, порівнюючи з так званими шумними приголосними; в деяких мовах вони можуть з'являтись у ролі складотворчих звуків (прим., у сербській *tri*, чеській *vlk*). Ось тому перелічені звуки *j*, *w*, *v*, *l*, *r*, *m*, *n* становлять окрему категорію так званих сонорних звуків. Решта приголосних звуків також не буде одинакова що-до своєї приголосності: дзвінкі протяжні *z*, *ж* будуть значно повнозвучніші і тому більші до категорії голосних, ніж, напр., глухі вибухові *k*, *p*, *t*.

Тепер ми дамо класифікацію приголосних української мови в залежності від місця їх артикуляції; але одночасно ми візьмемо під увагу також характер перепони і участь голосу.

	Протягом якого відбувається	Вибухові	Губні		Зубні		Переднепіднебінні		Середнепіднебінні		Заднепіднебінні		Гортанні	
			Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	Безголосі	Дзвінкі	
б	п	б	д	т					(г')	к'	г	к		
в	(ф)	з	с	ж	ш	г'	х'	г	х	h				
		дз	ц	дж	ч									

Вибуховий г, як відомо, вимовляється в деяких чужомовних словах, запозичених уже з такою вимовою: *грунт, ганок*, то-що. В пам'ятниках XIV—XVI вв. для визначення цього звука вживалось сполучення літер *ki*: *Скиркайло* в грам. 1387 р., *буркшистру* в грам. 1393 р., *Рокізенський* (польське прізвище) в букв. грам. 1433 р., *Кюмору* в Волинськ. Антонов. Апост. XV в. та ін., рідше сама літера *k*: *Швітрикайло, Олькірдовичъ* в грам. 1403 р. З XVII в. в значенні і вибухового починають уживати літери *г* — перший, здається, завів ІІ Памва Беринда.

В певних умовах *г* може з'являтись і в українських словах. Здається, його можна чути в північних українських говорах після з у словах *мозгі, руозга*¹). Але в більшості говорів замість сполучення зг в цих прикладах знаходимо зк: *мізку, різка*. Написи *разку*, *разку* що в них *k*, може, визначало й *г*, знає вже Гал. єв. 1283 р., з XIV в. Луцька єв. (див. Голоскевича, Евсев. єв. 1283 р., ст. 40).

По-друге, *г* в деяких говорах розвивається із *k* перед наступним дзвінким: *велігден'* (= велидень).

Замість і заднепіднебінного, а по-де-куди поряд із ним знаходимо і гортанне, яке ми й позначили в таблиці літерою *h*. А Олаф Брок тільки цей звук і чув у вимові української інтелігенції (Очерк фізиології славянської речі, ст. 57).

1) A priori треба визнати існування зг в українських діалектах, виходячи хоч-би із порівняння із білоруськими говорами, що в своїй більшості знають теж зг (Карский. Русская диалектология, ст. 93). Пригадайте, я чув *мозгі, розга* в Калиновичах (біля Мозиря), майже на самій межі української мови. Можлива річ, що розглянуті приклади з української і білоруської мови з'явилися не фонетичним шляхом, а підо впливом слів із суфіксом -зк-, — в цьому переконує нас заховання зг в таких прикладах, як *зимути*. А пізніше діялектично зк могло змінитись в наслідок асиміляції на зг, чи на ск: *роска* (в деяких білоруських говорах).

Заднепіднебінні *г*, *к*, *з*, *х* з'являються перед голосними заднього ряду та перед приголосними непом'якшеними; а перед голосними *і*, *е* місце артикуляції зазначених звуків пересувається наперед *і*, таким чином, вони зміняються на середнепіднебінні: наз. мн. прикм. *tax'i*, *krink'i*, *ubog'i*, *tixhe* (прикм. сер. р.). По окремих говорах *з*, *к*, *х* можуть бути середнепіднебінні й перед *i < o*: *k'in'* (*kino*), *mimoх'іть*, *t'in*, то-що¹). В західніх говорах *і*, *к*, *х* пом'якшуються й перед *и*: *kіnuti*, *inuti*.

Переднепіднебінні та зубні особливих уваг не викликають. Губно-зубне *в* можна чути на початку складу перед голосним: *вода*, *доволі*. Фрикативного безголосого *ф*, як відомо, не було раніше у слов'янських мовах; він перейшов до них лише в запозичених словах і тому слов'янські мови на різні способи замінюють його інакшими звуками або сполученням звуків. Таку заміну знаходимо і в українській мові: *хуміт*, *Хведір*, *Пидил*, то-що.

До таблиці не вмістили ми сонорних звуків, по-перше тому, що при їх вимові місце артикуляції значно менше стало, порівнюючи з шумними приголосними. Що-правда, *м* і *в* залишаються завжди губними, *р* в українській мові середнепіднебінній звук, але в німецькій і французькій останній звук вимовляється з заднепіднебінною артикуляцією. Що-ж-до *л* і *м*, то їх артикуляція в українській мові, безумовно, не становить щось однотипне. А саме, *л* тверде ми визначаємо як зубний приголосний, але *л* м'ягке й середнє (що його в частині говорів чути перед приголосними та перед *и*, *e*: *тілki*, *kolli*, *ледве*, а по декотрих говірках навіть і перед твердими голосними: *молоко*) треба радше вважати вже за переднепіднебінні звуки. Так само і *м* буває в українських говорах не тільки зубне, але й переднепіднебінне (перед *и*: *книга*, *ніва*, — див. мою статтю в „Slavia“ III, стор. 601—605²).

Не внесли ми до таблиці сонорних звуків ще й тому, що найголовнішу їх відзнаку становить не місце артикуляції, а музична висота. Так, напр., причина акустичного відрізнювання трьох *л* в українській мові полягає в різній висоті: *л* м'ягке (*lis*) буде найвище, *л* тверде (*коло*) буде найнижче із них.

До-речі: здається, що *л* середнє більше поширене в жіночій мові, як це зазначив ще Потебя. Відбиття цього *л* Кримський вбачає в таких написаннях Святосл. Збірн. 1073 р., як *елма*, *колма*, *болшиль* (Укр. гр. I, ст. 88). Пропуск *в* після *л* перед приголосними знаходимо й у пізніших пам'ятниках (з XVII в. в збірн. 1662 р., з XVIII в. у творах Сковороди — див. мою статтю у збірн. „Пам'яти Сковороди“, 1923, ст. 67—68).

¹) Див. Томсона, Общее языковедение, ст. 193.

²) В деяких мовах можна чути *л* заднепіднебінне, здебільшого перед заднепіднебінними приголосними *з*, *к*, *х*.

Після короткого огляду приголосних української мови вкажемо на ті головні зміни, яким підпадали вони.

§ 26. **Перехід сполучень *кы*, *хы* в *ки*, *ги*, *хи*.** Від загального збігу *и* з *и* треба відрізняти перехід *кы*, *ы*, *хы* в *ки*, *и*, *хи*, який охопив усе східне слов'янство (порівн. рос. *хитрый* < *хытрый*, хоч після інших приголосних відмінність між *и* та *и* в російській мові залишається). Незалежність цього процесу від загального збігу *и* з *и* в українській мові очевидна з того факту, що його приклади трапляються значно раніше у пам'ятниках: *кшихъ*, *великии* у Юрієнській єв. 1120 р.; *нбесъскии*, *члвчъскии*, то-що в Гал. єв. 1144 р. Досліджуючи приклади *ки* зам. *кы* в Гал. єв. 1144 р. (див. Slavia, I, ст. 22—26), М. І. Дурново зауважив, що в ній ці приклади виявлені лише в формах від двох прикметників: *небесъскии* і *члвчъскии*. У цих словах на зміну *кы* на *ки* могло впливати становище після м'ягкого *с*.

§ 27. **Ствердіння губних.** В українській мові, як відомо, ствердли губні *б*, *п*, *в*, *м* (*волуб*, *степ*, *любов*, *сім*). В наслідок цього явища, яке знає й білоруська мова, неможливе зробилося сполучення цих приголосних з м'якими голосними: *волубя* змінилось на *волуба*; а в середині слів після губних розвинувся вставний звук, може й близький до *ј* або *і*, але, нам здається, значно більш чіткий, ніж у голосних заднього ряду; позначимо його літерою *в* (на письмі його позначають апострофом): *мълсо* (= *мийасо*), *ввязати*, то-що. Цей вставний звук міг потім переходити в *и* або в *я*: *мълсо*, *люблять*; *и* з'являється тільки після *м*: *мълкий*, але ніколи не кажуть *внязати*. Вставний звук не розвивається між губною приголосною та м'якою голосною лише тоді, коли перед губною стоїть ще якась приголосна: *свято*, *різдвяний*, *звязок*, *цвах*, *тъмяно*, то-що.

Початок ствердіння губних припадає приблизно на XIII в.; в усякому разі воно старше від процесу уподібнення *ј* до попередньої приголосної, бо інакше ми не зрозуміли-б, чому губні (та ще в частині говорів і *p*) не уподібнюють до себе *і* або *ј*, що стояли після них (маємо *кров'ю*, а не *кровю*; докладніше про це див. нижче). З другого боку, не можна також на підставі частих написань *-мъ* зам. *-мъ* в закінченнях відмінків у пам'ятниках XI в. робити висновок про ствердіння деклінаційної флексії вже в мові киян цього віку, як це гадав був акад. Кримський (Укр. грам., I, 1, ст. 107¹), поясняючи це, правда, не фонетично, а впливом аналогії.

В усякому разі ствердіння губних у кінці виникло не раніше від другого моменту лабіялізації, тоб-то не раніше, як XIII стол.; бо в протилежному разі ми мали-б тепер у північно-українському наріччі: **сном*, а не *сім* (= *сім*).

¹) Проти цього виступив Шахматов у своїй рецензії на його граматику (Roczn. Slawist., II, ст. 167); зазначивши, що *в* в XI в. не було ще знаком м'якоти, а виникало певну приголосну, ч'язкове написання *-мъ* впливом ст.-слов'янських оригиналів.

Перші спроби позначити вставний звук після губних знаходимо в XV в.: *объвъзумыся* в присязі господарської ради 1448 р.

§ 28. Зміна *v* на *u*. Ми вже говорили в відділі вокалізму про перехід початкового *v* в залежності від попереднього звуку. Поряд із цим українська мова (а також і білоруська) знає й протилежну зміну *v* на *u*, що також викликається попереднім звуком: *іду в ліс*, але *ідіть у ліс, була вчора, але був учора*. Зазначене з'явіще також походить від старих часів. Уже в Святосл. Зб. 1073 р. ми знаходимо *прауда, Пауль зам. правда, Павль*.

§ 29. Розвиток протетичних приголосних. Українська мова, як і білоруська, має нахил розвивати протетичні чи приставні приголосні *v*, *i*, *j* перед початковими голосними. Перед *u* найчастіше з'являється *v*: *вухо, вулиця, вуса*. Звичайно, приставне *v* розвивалось і перед тим *o*, що подовжилось, а відтак дифтонгізувалось, в наслідок занепаду глухого в наступному складі. Отже тепер це *v* ми маємо перед *i* з *o*: *вівця, вівса, але овець, овес*. В Галичині ще кажуть *вітця* поряд із *отець*. Приклади *вовца, вовьца* ми знаходимо в Гал. єв 1283 р. і 1266—1301 р. З тієї самої причини ми не маємо в українській мові *вістрий* з *острый*, бо тут *o* не підпало замінному подовженню. У формах *вона, воно, вони* в перенесено з *він* (в Галичині подибується *первісні она, оно, они*).

Перед початковим *a*, рідше перед *o, u, i* розвивається фрикативне гортаннє *t* (з придихового приступу): *тарбуз, таспид, тострий, торіх, діялект. тулиця, шинши*.

Крім *v* і *i*, в українській мові перед початковими голосними може розвиватися також *j* (або *i* не складове): *janюл, діялект. юлиця, то-що*.

§ 30. Доля *j* після приголосного. Сполучення приголосного з *j*, що з'явилось у наслідок скорочення *v* або *i* перед наступним *i* (*i* не складовим), підпало цілій низці змін. По-перше, цей *j* уподобився до попередньої (м'ягкої) приголосної і таким чином з'явилась подвоєна приголосна: *braťià > braťja > brať'a*. Далі по деяких говірках подвоєна приголосна переходить в одну: *брата, жита*. Отож, бачимо ми, що умовою асиміляції *j* до попередньої приголосної була й м'якість. І тому губні (а в більшості говорів ще й *r*), що встигли бути раніш ствердіти, не уподібнювали до себе *j*, що й застався після них: *кровју (кров'ю)*, діялект. *nip'я*. Та можлива річ, що цей „іраціональний“, який застався після губних, не цілком подібний до *j*; він може близчий до того вставного голосного заднього ряду (*e*), що розвивається в українській мові після губного перед голосними *мъасо*). Та проте він не буде і з ним тотожній; це видно з того, що цей *j* у таких прикладах як *cім'я* (рос. *семья*), здається, не міняється на *e*, а тимчасом *съма* в деяких говорах дає *сім'я*.

Перший етап в еволюції сполучень *tie, tie*, а саме випад *i* чи *e*, як це ми вже зазначували, відбувається в мові XII в. в перевазі на писів *ъе, я* над *ие, ия* (в Гал. єв. 1144 р., в Добр. єв. 1164 р.), але

помилкою буде вбачати вже подвоєння приголосних у таких прикладах Святосл. Зб. 1073 р., як *Илля, облишши* зам. *Илля, облиши*, як це робить акад. Кримський (Нариси з іст. української мови, ст. 109). Подвоєння виникло безумовно пізніше, але коли саме, ми точно встановити не можемо, бо переписувачам було нелегко передати подвоєну змікшену приголосну й вони звичайно ставили одну літеру для приголосної, але без є за нею. За перший приклад правильної передачі подвоєної приголосної Житецький (Очерк літерат. ист. малор. нареч. в XVII и XVIII вв., 1889, ст. 92) вважав *свине* зам. *свине* в Учит. єв. 1604 р., але акад. Кримський (Укр. гр., I, 2, ст. 425—7) навів ще низку прикладів; певніші з них починаються з XIV—XV вв.: *осуженню* в Верковичевій єв., *обезанію* в буков. грам. 1462 р., то-що. Але цей спосіб взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть уже в XVIII в. у творах Сковороди ми знайшли лише один приклад з *орання* (вид. Багалія, ст. 290). А з XVII в. можна ще навести *карання* в універсалі Богд. Хмельницького, записаному в житомирську книгу в 1650 р. Все це, між іншим, ще раз переконує нас у тому, що несподівані написання, як *Илля* в Святосл. Збірн. 1073 р. не відбивають ще подвоєння.

Не подвоюється також приголосна, коли перед нею стоїть ще друга приголосна: *щастя, радистю*. Цим мова уникає збігу трьох приголосних (**щасття*).

§ 31. Стverдіння р. В більшій частині українських говорів ствердло також *r*; певні приклади цього з'явища знаходимо вже в найстаріших пам'ятниках: *твору* в Добр. єв. 1164 р. (л. 35), *традуща* в Виголекс. Збірн., *ухышрання* в архівській Ліствиці. Не такими певними здавалися Шахматову (в рецензії на „Укр. гр.“ Кримського — Roczn. Slawist., II, 166) приклади з пам'ятників XI в. (*цару, свтвorum, раствораетъся* в Святосл. Збірн. 1073 і 1076 рр.). Заперечуючи Кримському, що покликався на наведені приклади, Шахматов зазначує звичайність таких написань у ст.-слов'янських пам'ятниках. Але-ж трапляються в ст.-українських рукописах й такі приклади, напр., *приобрашеть* — 80а в Арх. єв., де не може бути ніякої мови про вплив ст.-слов'янського оригіналу (в ньому на цьому місці міг стояти а). Це зауваження торкається й слова *традуща* в Вигол. Збірнику.

Відсутність подвоєння *r* в більшості говорів (*pір'я*) також вказує на те, що подвоєння *r* відбулось перед асиміляцією ї до попередньої приголосної.

§ 32. Стverдіння шиплячих. Охоплює воно тепер майже всі українські говори. Пам'ятники вказують на те, що ця зміна зайшла порівнюючи пізно, може навіть і в XV в. Приклади: *помочь* в договорі 1447 р., *нашимъ, живота* в договорі 1448 р. В деяких певних категоріях, а саме, в наз. одн. слів сер. р. на -я з подвоєною приголосною (*клочя, збіжжя*), в орудн. одн. слів ж. р., як *ніччю*, в

наз. мн. прикм. (*тарячі, свіжі*) в сьогочасній українській мові заховується м'ягкість шиплячих. Уподібнення *j* до попередньої шиплячої в перших двох категоріях як-раз свідчить, що ствердіння шиплячих, в протилежність до ствердіння губних і *p*, відбулось уже після процесу уподібнення *j* до попередньої приголосної.

§ 33. Деякі дрібні з'явища українського консонантизму. Діялектичне ствердіння кінцевого *č* (*mісаč*), а в деяких місцях і некінцевого (*mіслаč*) подибуємо в частині тих говорів, що їм не довелося стати основою української літературної мови. Теж слід сказати ї про заміну кінцевих дзвінких приголосних на глухі (*дуп, діт*), яка подибується лише в західніх говорах. Поодинокі приклади обох процесів трапляються лише в пізніших пам'ятниках.

§ 34. Хронологія звукових змін.

Передісторична доба.

1. Зміна *kv, gv* на *cv* (*d)gv* перед *ю*
2. Поява шиплячих рефлексів із *tj, dj*
3. Спощення *dl, ll* на *l*
4. Розвиток *l* з *j* після губних
5. Зміна *g* на *h* — перед приходом словаків на місця сьогочасних осель.
6. *ε, ɔ* набули відтінок *o, e* — після приходу словаків.
7. Перехід *l* в *t* у сполученнях *telt, tolīt*

8. Зміна *e* на *o* і *ɔ* на *ø* перед цим *t*:
telt > tolīt > tolīt, tolīt > tolīt

9. 1-й етап в утворенні повноголосся: *tert, tort, tolīt* (з *tolīt, telt*) > *tert, torst, tolst* — приблизно в VIII—IX стол.

10. Зміни початкових сполучень *ort-, olt-* в звязку з характером інтонації — може рівночасно з 9-м з'явищем.

11. Перехід назальованих голосних *ʌ, ɔ* в *я, 'a* (діялекти. *e*), *у* — приблизно в X в.

12. Зміна *ʌ* на *u* нескладове в сполученнях *tolīt* (з *tolīt, tolīt*) — перед занепадом *ε, ɔ*.

Історична доба.

1. Зміна початкового *je-* на *e-*, пізніше на *o-*

закінчення цього процесу, що почався за передісторичних часів, припадає на XI

2. Занепад слабих глухих
 3. Наслідки занепаду слабих *θ*, *β*:
 а) перехід сильних *θ*, *β* в *o*, *e*
 б) утворення складових пливких
 в) подовження *e*, *o* в нових закритих складах, а відтак їх дифтонгізація:
 конъ > *коно* > *коон'*
 несв > *несв* > *н̄ес*
 печъ | *печъ* > *п̄еч*

кінець XI в. -- XII в.

4. Закінчення 1-го етапу лабіялізації (після шиплячих та *j*), що почався за передісторичних часів — не пізніше від ствердіння приголосних перед *e*, *u*, тобто від 2-ої половини XII-го, поч. XIII-го в.;

5. Зміна *ym*, *km*, *xm* на *is*, *ki*, *xi* — поч. XII-го в. (?);

6. Стverдіння приголосних перед *e*, *u* і, як наслідок цього, збіг *m* з *u* [тоді *н'есу* > *несу*, але *н̄ес*, *п̄еч'* залишились] — друга полов. XII-го—почат. XIII-го в.:

7. 2-й (діялектичний) момент лабіялізації *e*: *н̄ес* > *н̄ос* [але *несу* тоді не могло вже лабіялізуватись, бо попереднє *n* було вже тверде; не лабіялізувалось також і *п̄еч'*, завдяки м'якості наступного *č*] — прибл. XIII в.;

8. Збіг *iē* (з *ø*) та *iē* (з *e* в закритому складі перед наступною м'ягкою приголосною: *п̄еч'*) в одному вужчому дифтонгові *iē* — друга полов. XIII-го в.;

9. Діялектична монофтонгізація дифтонгу *iē* (з *ø* і *e*): *л̄ес*, *л̄еи'* > *п̄ів'* — приблизно в XIV в.;

10. Діялектична монофтонгізація *yo* з *o* та *io* з *e* в закритих складах: *нуос* > *ніс* або *нус*, *ніос* > *ніс* або *ніс* — в XIV і не пізніше від XV в.;

11. Стverдіння губних — не раніш від XIII в. й не пізніш від 12-го з'явіща;

12. Уподібнення *j* до попередньої приголосної — порівнюючи пізнє з'явіще, яке точно не можна датувати;

13. Стverдіння шиплячих — приблизно в XV в.;

14. Діялектична зміна кінцевих дзвінків на глухі — порівнюючи пізнє з'явіще.

ІСТОРІЯ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

§ 35. Вступні уваги. Викладаючи історію форм української мови, ми відступимо від того порядку, що ми його притримувались у відділі фонетики. З різних причин ми не виділили в окремий відділ передісторичних змін. По-перше, це зробили ми через те, що зміни в царині морфології значно різноманітніші; вони виникають і в наслідок чисто фонетичних змін, і в наслідок морфологічного процесу, що називається новоутворенням за аналогією, нарешті, якісь морфологічні особливості тієї чи іншої мови іноді становлять просто спадщину різних варіантів так званої „праязикової“ або, як би ми сказали, передісторичної епохи. По-друге, звязок між різними формами тієї самої граматичної категорії (між відмінками, або між особами) досить тісний і тому не варто порушувати суцільність системи деклінації та кон'югації, відриваючи форми відмінків або осіб передісторичного походження від тих морфологічних з'явищ, що зайдли вже за часів історичних. Це, кінець-кінцем, ускладнило би засвоєння історії форм нашої мови. Ось, виходячи із зазначених міркувань, ми хронологічний розподіл форм робимо, викладаючи історію кожної окремої частини мови.

I. Деклінація.

Речівники.

§ 36. Походження основ. Раніш було значно більше типів деклінацій речівників, які відрізнювались, головним чином, в залежності від основ. Ця відмінність на слов'янському ґрунті була спадщиною від ще старіших часів, а саме від так званої іndo-европейської епохи. Ото-ж, коли говорять, прим., про те, що слов. *vulk* (ст.-сл. *влвъкъ*, укр. *волк*) належало до основ на *-o-*, а *svinъ* до основ на *-i-*, то це, власне кажучи, торкається і.-евр. часів; а з самого слов'янського відмінювання не так уже легко визначити основи, бо, завдяки різним фонетичним процесам, останній звук основи (*o* чи *i*) не зестався незмінний в більшості відмінків. А саме це суфіксальне *-o-* вкупі з флексією *-s* у наз. одн. змінилось на *-e;* *o + t* в знах. так само дало *-e;* *o + i* в місц. $> -\emptyset$. Підпали різним змінам і форми основ на *-i-*. Морфологічний склад слова перерозклався, закінчення основи пересунулось на один звук більче до початку,

І тепер колишні основи на *-ō*, *-ī*- в слов'янських мовах (прим. в укр. *вовк*, *син*) належать до основ на приголосні. І відмінювання колись різних основ тепер зробилось зовсім однакове. Але цей збіг відміни почався значно раніше, ще тоді, коли зробились однакові їх форми наз. одн., тобто, коли вони почали кінчатись на *-a*. Взаємний вплив деклінації слів як *влв/ък* і як *сынъ* відбивається вже в ст.-слов'янських пам'ятниках. А м'ягкі основи на *-o-* (*jo*, *'o*) змішались із основами на *-i-* ч. р. (*dostis* > *юсть* > *ist'*), і це дало м'ягку відміну тієї самої деклінації, що й *вовк*, *син* (а основи на *-i-* ж. р. зберегли свій тип відміни, до того-ж до них приєднались слова з консонантичними основами на *-vv-*: *кров*). Нарешті, до цієї ж деклінації, що вже за передісторичних часів охоплювала й слова сер. р. (*selo, pol'e* < **poljo*), відійшли деякі Імення з колишніми основами на приголосні (напр.. *слов-o*, *слов-es-e*). Друга частина консонантичних основ, а також слова ж. р. з основою на *-a-*, *-ja-* заховались в українській мові як окремі типи відміни. Подана на стор. 65 таблиця ілюструє схему розвитку передісторичних іndo-европейських або раніших слов'янських основ на українському ґрунті.

Колишні слов'янські основи на *-vv-* в називному відмінкові кінчались на *-m*: *любы*, *люб-vv-e*. Це чергування відбиває старіше іndo-евр. чергування *и* || *ii*. В українській мові, як і в інших слов'янських мовах *-vv-* перейшло до називного відмінку і замість колишнього *krm* з'явилось *кровъ* (> *кров*); лише одно слово (*църк-m*, *църк vv-e*) перейшло до категорії слів ж. р. на *-a*: *церква*.

§ 37. Відміна слів жін. р. на *-a*, *-я*.

Одина		Множина
Наз.	рука, земля	руки, землі
Род.	руки, землі	рук, земель
Дав.	руці, землі	рукам, землям
Знах.	руку, землю	руки, землі
Кличн.	руко, земле	(однаковий з називним)
Орудн.	рукою, землею	руками, землями
Місц.	руці, землі	руках, землях

Ми подали зразки відміни цих слів тільки з сьогоднішньої української мови, а старі передісторичні форми наводитимемо, обговорюючи походження сьогоднішніх українських форм. Род. одн. *руки* з *ржкы* (що до закінчення *-i* див. Фонетику, § 26). В дав. і місц. одн. *-i* з *-j*; в формах: *руці*, *нозі*, *мусі* (а так само й у словах чол. й сер. рр.: *на березі*, *в дусі*, *в році*, *на молоці*) відбувається старе пом'якшення заднепіднебінних *i*, *k*, *x* (перед *j* дифтонгічного походження). В знах. одн. *-y* < *-x*.

В орудн. одн. *-ою* < *-омъ*. В галицьких і карпатських говорах ми чуємо *рукою*, *ногою*.

Цю форму не можна ставити в зв'язок із южноіндіанськими формами словацької мови, бо як-раз найближчі сх.-словацькі діалекти знають закінчення *-и*, а не *-оу* в цьому відмінку. Фан-Вайк (Slavia, II, ст. 11—15) в цьому закінченні галицьких і карпатських говорів вбачає з'явине фонетичне, вважаючи його за наслідок уподібнення *i* до наступного *у*; тому трохи не в усіх діалектах, що знають ф. ор. ж р. на *-оу*, подіб'ємо ми їй дієслівні фф., як *знау*, *знаут*, *трау*, *траут* і под.

У множині треба зазначити випадки нефонетичної форми родов., як *бабів*, *хатів* (підо впливом чол. р.).

Інші форми (наз., знах., дав., ор. і місц.) множини не потребують особливих пояснень; ті зміни, що в них відбивались, виходять із рямою історії української мови.

В відміні з м'якими закінченнями ф. род. одн., наз.-знах. мн. на *-и*, якій не відповідає російська форма на *-и* пізнішого походження, з'явилась із ранішої форми на *-ю* (*землю*), що, як ми вже знаємо, відзначає сх.-сл. її зах.-слов'янську галузі мов. В півд.-слов'янській ми тут маємо ** (ст.-сл. земля)*. Навпаки, ф. дав. й місц. на *-и* в українській мові (так само, як і в рос. *земле* з *землю*), замість сподіваної форми *земли* (порівн. ст.-сл. *на земли*), з'являється новоутворенням, що виникло за аналогією до закінчень твердих зразків, тобто під впливом *рибі < рыбъ*. В зах.-українських говорах зберегається стара форма дав.-місц. одн. *земли*.

Кличн. одн. *земле* й ор. *землею* мають *е* після *л* замість старішого *о* в наслідок ще передісторичного переходу *о* в *е* після м'яких. З тієї самої причини, як відомо, її *поло* колись перейшло в *поле*, звідки сьогодніше українське *поле*.

В українських говорах заховуються ще форми двоїни: *дві руці*, (*< руцю*), *дві корові*¹).

§ 38. Відміна слів чол. р. ІІ слів сер. р. на *-о*, *-е*, *-я*.

Зразки відміні чол. р.

Одніна

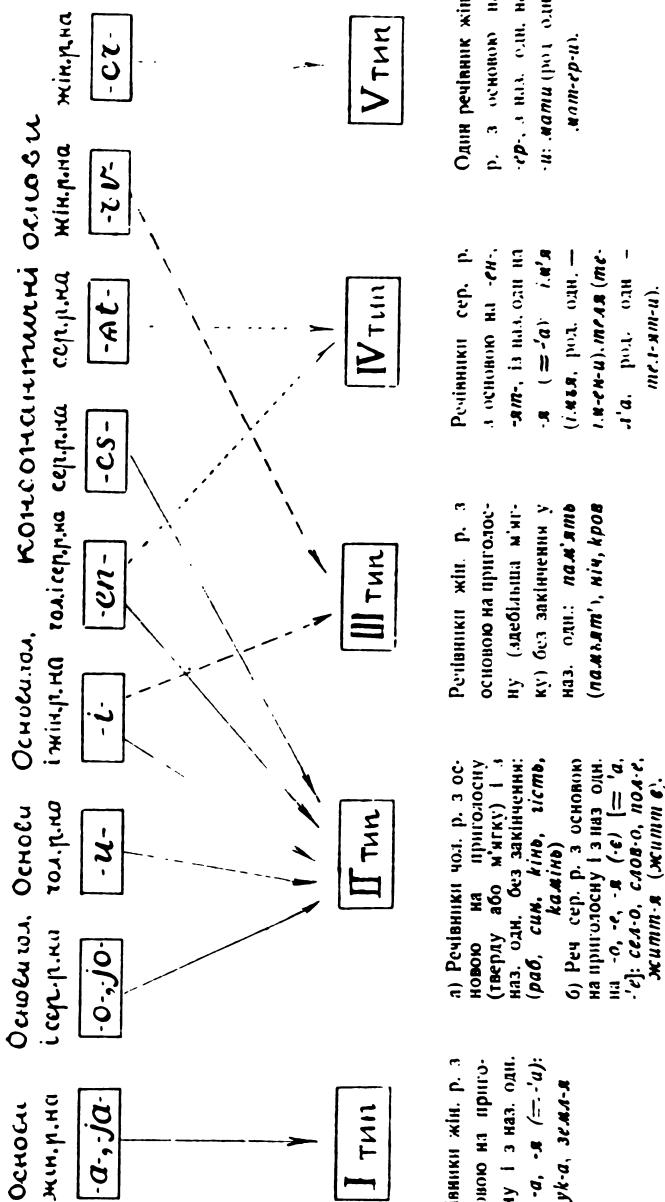
Наз. брат; кінь	
Род. брата; коня	
Дав. братові; коневі	
Зн. брата; коня	
Кл. брате; коню	
Ор. братом; конем	
М. браті, братові; на коні, коню, коневі	

Множина

брати; коні	
братів; коней	
брата; коням	
братів; коні	
(однаков. з називним)	
братаами; кіньми	
братах; конях	

В род. одн. ми маємо два закінчення *-а* і *-у*; з'являються вони спадщиною двох основ: перше закінчення залишилось від основ на *-о*, друге — від основ на *-й*. Але умови відрізнювання цих варіантів

¹ Про двоїну в українській мові — див. Огієнкову статтю в Зап. Науков. Г-на, VI, I. Общеского „Dualspuren in der nominalen Deklination des Russischen“ (Zeitschr. f. sl. P. II, ст. 61—77).

goku
жін.р.на
і спр.-л.кн
3a nraeL

світ
один
один
один

3a nraeL

Речівники жіл. р. 3
основою на приголос-
ний (вербу або м'які) і а
наз. одн. без закінчення:
(раб, син, дівчина)
гурка, земля

а) Речівники чол. р. з ос-
новою на приголоснику
(вербу або м'які) і а
наз. одн. без закінчення:
(раб, син, дівчина,
каштан)

б) Реч. сер. р. з основою
на приголосності і з наз. одн.
на '-o, -e, -x (-e) [= 'a,
-e]: село, слово, півець
життя (життєві е).

Речівники жіл. р. 3
основою на приголос-
ний (зебельниця, м'які-
ку) без закінчення у
наз. одн.: пам'яті
(пам'яті), місце, кров

Речівники сер. р.
з основою на
'-cr-', із наз. одн. на
-a (= 'a): каштан (ка-
штані), роз (розі),
шопогрій.

Одні речівники жіл.
р. з основою на
'-cr-', із наз. одн. на
-u: мати (маті), ван
шопогрій.

у сьогочасній українській мові не залежить уже від того, яка була основа в даного речівника за передісторичних часів, і, прим., слово *сан* у род. одн. закінчується тепер не на -у, а на -а, а закінчення -у здебільшого з'являється в іменнях абстрактних, збірних, матеріальних та чужомовних (*розум-у*, *ліс-у*, *цукр-у*, *комітет-у*); більшості із них навіть не було у старій мові.

Закінчення *-ові* (в більшій півд.-східній частині українських діялктів і в літературній мові) походить від основ на *-и-* (*свін-ови*), але з *-ови* повинні були б ми чекати *-ови* (а не *-ові*). — Воно й уживається в півд.-західніх говорах; *-ові* розвинулось з *-овъ*, що своєю чергою заступило старе закінчення *-ови* під впливом дав. ж. р. на *-ю*. Таким чином галицькі й карпатські форми *братови*, *шевцови* відбивають ранішу стадію, порівнюючи із сх.-українськими й літературними *братові*, *шевцові*. Північні і деякі південні говори мають у цьому відмінку закінчення *-у*, *-ю*: *брату*, *батьку*, *учителю* (див. Ганцов, Діалектологічна класифікація укр. говорів, ст. 31). Ці форми, що походять від основ на *-о-* (ст.-сл. *власъку*, ст.-укр. *власку*), трапляються іноді й у письменників; прим. *свекру*, *десятику* у М.-Вовчка. В літературній мові вживати закінчення *-у* дозволяється лише від ласників іменів на *-ів*, *-ов*: *Харкову*, *Глібову*.

Закінчення *-ови*, *-еви* почали досить рано переноситись на слова з основою на *-о-*, *-ю-*. У Мстиславовій грамоті 1180 р. читаемо: *георгіеви*.

Форма *знах.* одн. ч. р. раніш була одинакова з ф. наз. для всіх іменів. Слід цього зостався тепер у слові *заміж*. Але вже за передісторичних часів стару форму *знах.* в назвах живих істот почала заступати ф. род.: *брати*, то-що. Ця заміна в українській мові буває й у назвах неживих предметів: *написами протокола*, *полів на дуба*, але вона залежить від тих граматичних категорій (діеслів, притаманні, то-що), що з ними сполучається цей знах. відмінок, — через те цьому питанню місце в складні, а не в морфології. Йому присвятив цікаву розвідку проф. Е. Тимченко (Функції генитива в южно-русской языковой области — РФВ за 1913 р.).

Варіянти кл. в. на *-е* й *-у* (*брате*, *діду*) теж відбивають різницю між основами на *-о-* й на *-и-* у цьому відмінку.

Закінчення ор. одн. *-ом*, *-ем* пішли із *-амъ*, *-емъ* і тому вони не переходят на *-и-м*. Це *-амъ*, *-емъ*, — а становить вони особливість сх.-слов'янських й зах.-слов'янських мов, — знаходимо вже в перших пам'ятниках (в обох Святосл. Збірн., в Арх. ев., то-що).

В місці одн. ми знаходимо форми на *-і* (з я, що було в закінченні основ на *-о-*), на *-у* яке дуже рано поширилось в українській мові (*на садоу*, і. варгшт. поряд із цими варіантами знаходимо третій (*на батькові*)), що становить власне форму дав. відмінка. Ця заміна, можливо, сталася під впливом ж. р.; Пспостерегаємо й у прікметниках, числівниках і займенниках (в зеленому *полі*).

У називн. мн. завжди *-и*, в м'ягкій відміні *-ї*. І в інших сх.-слов'янських, і в українській мові ці ф.ф. власне становлять ф.ф. знах. мн. Рідкі приклади на *-а* (*віска, хліба, چрута*), можлива річ, запозичені з інших мов. В род. мн. звичайно з'являється *-ів*, що походить від закінчення основ на *-й-* (*-овъ*), — приклади з таким закінченням у значній кількості трапляються в пам'ятниках XII в. Але заховалися в українській мові два приклади, де відбивається стара форма основ на *-о-* (вона кінчалась на *-въ*: *рабъ въ твоихъ*); це — *раз* (*п'ять раз*) і *юн* або *йн* (*шість юн*, але кажуть і *юнівъ*).

В дав., орудн. і місц. мн. чол. р. (а так само й середнього) в значно більшій кількості знаходимо закінчення *-ам*, *-ами*, *-ах*, замість старих *-омъ*, *-ы*, *-ъхъ* (в основах на *-о-*), чи *-емъ*, *-еми*, *-ехъ* (в основах на *-й-*). Ці новоутворення, мабуть, виникли під впливом відповідних ф.ф. жіночого р., але деяку роль тут могло відіграти також *-а* в наз.-зн. мн. слів сер. р.

Таку можливість припускає К. Маер (в „Historische Grammatik d. russischen Sprache“, ст. 119), що скористався подібною думкою про демінізацію в слов'янській мові.

В пам'ятниках зазначені ф.ф. з'являються, здається, лише з XV в.; в грам. князя Семена 1459 р. читаемо: *з городищами... и ярами*.

Що-до м'ягкої відміні треба ще додати кілька уваг. В західніх говорах подибуємо новоутворення за аналогією з твердими основами *конюові*, *конюови*, *конюом*, то-що. Таку саму аналогію спостерегаємо й у словах жін. р. *землюю*. Стару ф. наз. мн. так само заступила ф. знах. *коні*, в якій *і* з *ъ*, як і в перелічених вище ф.ф. від м'ягких основ ж. р. В род. мн. *-ей* лише в декількох словах (*коней, трошей, людей, гостей*); це *-ей* походить від колишнього закінчення род. мн. основ на *-и-*; іноді ці слова мають і в орудн. мн. форму, що відбиває стару ф. цих-таки основ (*кінами, үріми, людами*; в них *-ма* < *-ами*); решта слів має в род. мн. закінчення *-ів* (*ковалів, шевців*), що з'явилось із *-овъ*. Що-до форм місц. одн. на *-ї* (*на коні*) треба сказати те саме, що ми говорили про ф. дав.-місц. *землі*. У західніх говірках подибуємо *на кони*. Питання про ф. знах. мн. *коні*, *воли* належить до синтаксису.

Зразки відмінні сер. р.

Одина

- Наз. село, поле, знання
- Род. села, поля, знання
- Дав. селу, полю, знанню
- Зн.
- Кличн. } однакові з називним
- Ор. селом, полем, знанням
- М. селі, полі, знанні

Множина

- села, поля, знання
- сел, полів, знаннів (знань)
- селам, полям, знанням
- } однакові з називним
- селами, полями, знаннями
- селах, полях, знаннях

Слова сер. р. на *-я* ('а) і з подвобісною приголосною перед цим я власне належать до тоГ самої категорії, що й *поле*. Ця заміна -'e

через 'а, що її знають уже пам'ятники XVII в., на думку Смаль-Стоцького (Grammatik d. ruthenischen Sprache, ст. 269—270), з'явилась під впливом таких слів сер. р., як ім'я. Пізніш, очевидччики, це 'а (я) перейшло з наз.-зн.-кл. й до орудн. одн. В дав. одн. звичайно чуємо -у, але подибується й приклади з -ові, -ови (лихові).

В ор. -ом, -ем з -амъ, -амъ. В Арх. єв. знаходимо тюльмо (28а), словъмо (29а), то-що. В місц. одн. від таких слів як життя, знання в західних говорах подибуємо такі ф.ф. як життю, знанню, що становлять власне ф.ф. дав. в. Форма місц. одн. полі зам. поли пояснюється так само, як і землі, коні. Варіанти род. мн. знаннів (підо впливом чол. р.) і знанъ (тоді вже без подвоєної приголосної) рівноправні, але можна помітити, що від коротких слів частіше уживається ф. з -ів (знаннів частіше говорять, як знанъ) і, навпаки, від багатоскладових слів частіше ф.ф. без -ів (спостережені).

В говорах заховуються ф.ф. двоїні: *дvi словi*, в орудн. очима (від *око*), *плечима*.

§ 39. Відмінка слів ж. р. без закінчення в наз. одн.

Однина	Множина
Наз. тінь	тіні
Род. тіні	тіней
Дав. тіні	тіням
Знах. тінь	однакові з називним
Кл. тінє	
Ор. тінню	
М. тіні	

В дав. і місц. одн. ф. тіні замість сподіваної тіні з'являється під впливом відповідних ф.ф. таких слів як *рука*, *риба*; але в частині говорів зберегається стара форма *тіни*. Не вважаю за можливе вирішити, якому впливові завдають ф.ф. наз.-зн.-кл. мн. тіні зам. тіни. Може, тут відбився вплив слів, як *земля*, який зоставив по собі слід й у ф. кл. одн. *тінє*. Про подвоєну приголосну в ор. одн. (*тінню*, *пам'ятю*) див. Фонетику, § 30. Ф. род. мн. в галицьких говорах має закінчення -ий: *костий*, *тіній*. Пізніше поруч з цими закінченнями з'явилось ще -ів: *галузів*. Ф.ф. дав., ор. і місц. мн. на -ам, -ами, -ах також пізнішого походження; вони утворились під впливом відповідних ф.ф. ж. р. на -а, -я (рукам і т. д.), зам. раніших ф.ф. на -амъ, -ами, -ахъ. Але в говорах подибується й архаїчні форми.

§ 40. Слова сер. р. з основами -ен-, -ят- і наз. відм. на -я.

Однина	Множина
Наз.-зн.-кл. ягня, ім'я	ягнята, імена
Род. ягняті, імені	ягнят, імен
Дав. ягняті, імені	ягнятам, іменам
Ор. ягням, ім'ям	ягнятами, іменами
М. ягняті, імені	ягнятах, іменах

Ф.ф. дав. і місц. одн. *яняти*, *імені* зам. спод. ф.ф. *яняти*, *імени* виникли за аналогією до слів ж. р. на *-а*; в говорах заховуються й старі форми. Ф. орудн. одн. *яням* (зам. *янятєм*), на думку проф. Кульбакіна (Укр. яз., ст. 59), при ф. наз. *яня*, утворилася за аналогією до відношення *зілля* — *зіллям*. Ф.ф. від *ім'я* з основою *-ен-* порівнюючи вживаються рідко: в українській мові за їх рахунок поширилися новоутворення *ім'я* (род. в.), *ім'ю* (дав.) і т. д.

§ 41. Відміна слова *мати*.

Одина	Множина
Наз. мати	Наз.-кл. матері
Род. матери	Род. матерів
Дав. матери	Дав. матерям
Знах. матір	Зн. матерів
Кл. мати	
Ор. матірю	Ор. матерями
М. матері	М. матерях

Ф.ф. дав., місц. одн., дав., ор. і місц. мн. відбивають вплив слів ж. р. на *-а*. В знах. одн. *матір* при наз. *мати* відбувається споконвічна різниця в цих ф.ф. даного слова; в ст.-слов'янській мові *ми маємо мати* — *матерь*.

Займенники.

§ 42. Вступні уваги. Як відомо, формальна граматика займенники й числівники не вважає за окремі частини мови, а розподілює їх поміж речівниками та прикметниками, в залежності від того, чи зміняються вони тільки по відмінках (і здебільшого ще й по числах), чи зміняються, крім того, ще й по родах. Але справа з формальною класифікацією, принаймні що-до займенників, значно складніша, ніж це здається на перший погляд деяким формалістам. Як раз із того таки формального боку займенники *я*, *ти*, *себе*, *хто*, що відрізняються від справжніх речівників, а *мій*, *моя*, *моє*, *той*, *та*, *те*, то-що — від прикметників. Напр., перші, тоб-то особові займенники *я*, *ти* відрізняються від звичайних речівників, по-перше, своїми закінченнями, по-друге, надзвичайною мінливістю пnia: *я*, *мен*, *мин* і т. д.; нарешті, відрізняються вони й з формально-сintактичного, так-би мовити, боку, а саме, тим, що вони не так легко сполучаються з додатками прикметниковими, як звичайні речівники. Не кажути: „прийшов високий ти“.

Отож, як-би ми в своїй морфології прийняли класифікацію формальної граматики, то ми речівники (в широкому розумінні цього слова) повинні були б підрозділити на: речівники в давнішому, звичайному значенні, далі речівники-займенники і, нарешті, речівники-числівники¹⁾.

¹⁾ Таку компромісову термінологію знаходимо, між іншим, в О. Куришової в 2 ч. її „Початкової граматики укр. мови“.

Гадаючи, що не відобрає воно великої ролі, в якому саме напрямі, повздовжному чи поперечному, почнемо ми раніше класифікацію, ми будемо притримуватись звичайної у підручниках історії мови класифікації. Та присвятивши окремий розділ займенникам (так само й числівникам), ми зразу ж таки повинні будемо взяти під увагу їх формальні критерії і тому далі вже підрозділимо їх на займенники, що не відміняються по родах (займенники-речівники), і такі, що, здатні до цієї зміни (займенники-прикметники).

Переходячи до розгляду відміни займенників-речівників, ми, виходячи з тих таки формальних познак, повинні, проте, й тут внести дальші підрозділи, а саме, розбити їх на 1) особові займенники (*я, ми, себе*) і 2) питальні (*хто, що*), які не міняються по числах¹⁾.

До другої категорії відійдуть і ті різні неозначені займенники як *дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, то-що*, що в них відміняється власне одна тільки частина (*хто, що*).

§ 43. Відміна займенників *я, ти, себе.*

Одина.

Наз.	<i>я, ти, —</i>
Род	<i>мене, тебе, себе</i>
Дав.	<i>мені, тобі, собі</i>
Звах.	<i>мене, тебе, себе</i>
Ор.	<i>миною, тобою, собою</i>
М.	<i>мені, тобі, собі</i>

Множина

<i>ми, ви,</i>	—
<i>нас, вас,</i>	—
<i>нам, вам,</i>	—
<i>нас, вас,</i>	—
<i>нами, вами,</i>	—
<i>нас, вас,</i>	—

Форма *я*, що зустрічається вже в Мстисл. ев. к. 1117 р. й у Мстисл. грамоті 1130 р., з'явилась із ранішої форми *азъ*, яка ще довго трималась (приблизно до XIV—XV ст.) поряд із формою *я*. Форму *азъ* (звичайно писалася вона *азъ*) знає вже 1-й почерк Арх. ев. і цікаво, що завжди тільки після попереднього *и* (*и азъ*; лл. 7 (кілька раз), 17а, 18, 20а (3 р.), 21, 25а (2 р.) та ін. ІІ, між іншим, знаходимо її у згаданій Мстисл. грамоті. Відпада з цілком зрозуміла річ: часто вживані слова взагалі підпадають скороченню (пор. *баштъ > бач > ач*; в західніх говорах *а дивись > ади*).

Відношення ранішої сх.-слов'янської форми *азъ* до ст.-болгарської і с.-болгарської *азъ* таке саме, як і відношення між *я-я*- (*язъ*) і *а-а*-*я*. В старій і новій болгарській мові початкове *а* залишається без літери. Своєю чергою форму *азъ* можна поставити у зв'язок з лат. *ero*, гр. *έμοι*. Таким чином праформою для всіх цих трьох форм було *ər-||ər-*. У слов'янській формі, що вийде з *а* і вказує на *g* (у середньопівнічні), лише новою з'являється довгота: *а* не з *о*, а з *ö*. Про це докладніше див. статтю акад. Липунова — Arch. f. sl. Phil., XXXIII.

Займенник 2-ої ос. *ти* з'явився з *ты* (а цей уже з *tu*). Ф. ф. род. оди. *мене, тебе, себе* давніші від рос. *меня, тебя, себя* (що виникли підо впливом речівників, як *кона*); пор. ст.-сл. одинакові ф. ф. *мене* і т. д. Ф. дав. і місц. *мені*, зам. сподіваної ф. *ми* (що зберегається, вдається

¹⁾ Окрім того колись *хто* і *що* відрізнялися одне від одного, як слово чол. р. від слова сер. р.

лише в деяких західніх говорах) із *мінъ*, дістала *е* після *м* з род. в. Діялектична форма *міні*, очевидно, з'явилася із *мені* в наслідок уподібнення *е* в першому складі до голосної другого складу¹⁾.

Ф. ф. дав. місці *тобі*, *собі* < *тобъ*, *собъ*, що в них *о* заступило раніше *е* (під впливом ор. в.) ще за передісторичних часів, відзначають також мови великоруську (*тебе*, *себе* в літературній мові й у деяких діалектах — пізнішого походження), білоруську, а крім того, ще й зах.-слов'янські (за винятком словацької, про що доводилось нам уже говорити); у протилежність до зазначених мов, півд.-слов'янські мають *тебъ*, *себъ*. Цілком ясна річ, що ф. ф. *тобъ*, *собъ* мусить подибуватись уже в найстарших пам'ятниках XI в.

В західніх говорах поруч нових ф. ф. знах. відомі ще старі *мъ*, *та*, а в сполученні з діесловом на всенікому обшири української мови звичайно зберегається й сл.

§ 44. Відміна займенника *хто*, *що*.

Наз. хто, що	Знах. кого, що
Род. кого, чого	Ор. ким, чим
Дав. кому, чому	Місц. кім, чім, або кому, чому

Наз. *хто* < *kто* < *kъто*; ф. ор. *как* зам. сподіваної *цим* (із *цъмъ*) за аналогією до *чим*(*о*), а може й під впливом прикметників; *к* перевезено з інших відмінків.

В старій формі *чъто* — *ь* (як і *в* в *къто*) було в слабому становищі і тому відпало, як почали заникати слабі глухі, а *чъто* змінилось на *что* (вже в пам'ятниках XII в.). Але на цій формі, що відзначає між іншим, сьогодні російську мову, українська мова не спинилася; в ній під впливом інших відмінків *чому*, *чому* досить рано з'являється *и* на місці *м*: *что* пишеться *що* (див. Смаль-Стоцький і Гартнер, *Grammatik d. ruthenischen (ukrainischen) Sprache*, ст. 300)²⁾.

Варіанти місц. в. *кому*, *чому* — це власне ф. ф. дав. відм. Про це докладніше в розділі про прикметники.

§ 45. Відміна займенників-прикметників. В деклінації займенників-прикметників ми відрізнюємо дві одміни — тверду й м'ягку. Зразком першої може бути *той*, *та*, *те*, зразком другої — *цей*, *ця*, *це*.

1) Третій варіант *міні* фонетичного походження: *менаглошене е* змінилось тут на *и*, так само, як напр. в слові *весна*.

2) Взаємний вплив наз. й род. в цьому займеннику і завіть поча заміна одного однієї звичайної річ у слов'янських мовах. Напр. під впливом наз. *чъто* в ст.-слов'янській і в польській з'являється в род. нова форма *чъсо* зам. *чесо*. А далі в польській мові ця форма *чесо* (> *со* > *съ*) стала правити за форму наз. Те саме бачимо між у пам'ятниках скл.-слов'янських, а також у деяких великоруських говорах: *чесо-то слушалось* (див. Дурмово, Очерк истории русск. языка, 1934, ст. 294). Инакше пояснення форми *що* дає Соболевський (Лекции по истории русского языка, ст. 108).

Одина

Чол. р. Сер. р. Ж. р.	
Наз. той, цей, те, це, та, ця	
Род. того, цього, тої, тії, тієї, цеї, ції, цієї	
Дав. тому, цьому, тій, цій	
Знах. { той, цей того, цього	те, це, ту, цю
Ор. тим, цим, тою, тією, цею, цією	
М. тім, тому, цім, цьому, тій, цій	

Множина

для всіх родів
ті, ці,
тих, цих
тим, цим
ті, тих, ці, цих
тими, цими
тих, цих

Ми не будемо спинятись на тих формах, що перейшли від передісторичних часів без жадних змін, як *та*, *тому*, або відбивають тільки явні звукові зміни (*тою* = *toho* < *togo*, *ту* < *тж*, *тою з тою*, мн. одн. ч. і с. р. *тім* < *томъ*, род. одн. *тої* з *тою*, дав.-місц. *тій* < *тои*), скажемо лише кілька слів про такі форми, що з'явилися нефонетичним шляхом.

Що до фф. наз. одн. ч. р. *той, цей* || *сей*, то вони з'явилися у наслідок з'єднання старих ф.ф. *тъ*, *съ* з *и*. А *тви, съи* > *той, сей*¹).

У род. і ор. одн. ж. р. українська мова відзначається новими варіантами: *тій*, *тієї*, *ций*, *циєї* || *сій*, *сієї*, *тою*, *тією* й т. д. Перші варіянти *тій*, *ций* — *сій* з'явились, на нашу думку, в наслідок заміни *о, е* (в *той* *ций* — *сей*) через *и*, що перенесено з дав. в. Складніша справа з поясненням варіантів *тієї*, *циєї* — *сієї*. Гадаємо, що до їх появи спричинились такі форми, як *моєї*, але можлива також річ, що виникли вони в наслідок контамінації, спершу в м'яких зразках: схрещення фф. *циї/сї* й *циї/сї* дало існування новій формі *циєї*; а пізніше такі форми, як *циєї* — *сієї*, *всієї* викликали появу подібних форм і в твердих зразках: *тієї*. Приблизно так само можна пояснити й варіанти орудя, відмінку.

Займенна відміна, як побачимо далі, на слов'янському ґрунті відограла важливу роль в появі так званого зложеного типу відміні прикметників, але й форми останньої віддачили за те і зробили вплив з свого боку на відміну займенників. Під цим впливом прикметників і з'являються такі форми займенника *той*, як ор. одн. ч. і с. р. *тим*, род., дав., ор. і місц. мн. всіх родів *тих*, *тим*, *тими*, *тих* зам. сподіваних *тім*, *тих*, *тім*, *тими*, *тих* із *тъмъ*, *тъхъ*, *тъмъ* і т. д. Але на те, що колись існували форми *тъмъ*, *тъхъ* і т. д. в предкові української мови, вказує ф.ф. наз. мн. *ти* (з *тъ*) зам. сподіваної *ти* < **ти* (чол. р.) або з *тм* (ж. р.)².

Що-до варіантів *циї* || *сї*, ясно, що перший з них, хоч і більш поширений в українській мові, пізнішого походження: з'явився він з *отсїї*.

¹⁾ І по інших слов'янських мовах ми бачимо різні додатки до перших форм цього займенника: рос. *тот* з *тътъ*, поль. *ten*, то-що.

²⁾ Подібний процес відбувся й у російській мові: *те*.

До м'якої відміни займенників-прикметників належать також *весь* || *увесь*, *вся*, *все* й *він*, *вона*, *воне*. Особливістю першого буде заховання *i* з *ъ* в усіх відмінках: ор. одн. *всім*, род. мн. *всіх* і т. д. Може під впливом відмінків з *i* (<*ъ*) з'явилась ф. наз. мн. *всі* (з *весь*, так само і в рос. мові); деякі мовознавці вбачають у цій формі старий знах. чол., або наз.-знах. ж. р. (див. Дурново, Очерк, ст. 296).

Із форми займенника *він*, *вона*, *воне* деякі потребують пояснень. Род. відм. ж. р. *її* < *єї* в наслідок асиміляції *є* наступному *ї*, а *єї* безпосередньо вийшло з праформи *єв*, що колись відзначала сх.-слов'янські й зах.-слов'янські мови. Третій варіант знах. одн. ж. р. *ю*, відомий західнім говорам.

Форма наз. мн. також тепер одинакова для всіх трьох родів, але раніш всі три форми були різні: *они*, *они*, *она*. Варіанти з початковим *и*: *и́ного*, *и́нім*, *и́нім*, *и́них* і т. д. виникли в наслідок відокремлення кінцевого *n* в прийменниках *sən-*, *ɪn-*, *kən-*¹⁾), яке й сполучилося із *jítъ*, *jego*, і т. д., спершу в тих відмінках, що їх вимагали після себе зазначені прийменники, а потім перейшли й до інших відмінків.

В українських діялектах, здебільшого в півд.-західніх зустрічаються варіанти від м'ягких зразків: *цею* || *сєю*, *всєю*, *чemu* || *сему*, *всему*. безумовно архаїчніші; *цюго* || *сюго*, то-що виникли за аналогією, як нам доводилось уже про це говорити.

Прикметники.

§ 46. Відміна прикметників. Як і в інших іndo-европейських мовах, так само і за передісторичної доби слов'янських мов прикметники відмінялись так само, як і речівники. Але потім поряд із цією іменною відміною з'явився в мові старих слов'ян (а також і в мові предків балтійських народів) новий тип деклінації прикметників, а саме, так звана зложена їх відміна. Склалася вона із сполучення старих іменних форм прикметників з формами займенника *i*, *ja*, *je* (що їх, як відомо, пізніше заступили в наз. в. форми іншого займенника *он*, *она*, *оно*)²⁾ укр. *він*, *вона*, *воне*). Ці праформи підпали різним змінам, фонетичним і морфологічним, що й призвели до сьогоднішніх українських форм.

Твердий зразок

Одинара	Множина
Чол. р. Сер. р. Жін. р.	Для всіх родів
Наз. старий, старе, стара	старі
Род. старого, старої	старих
Дав. старому, старій	старим
Знах. { старий старого	старі, старих
старе, стару	

¹⁾ З них потім і утворилися сьогоднішні українські прийменники з (рос. *с*), *в/у*, *к*.

Ор. старим, старою
М. старім, старому, старій

старими
старих

М'ягкий зразок

Одина

Чол. р.	Сер. р.	Жін. р.
Наз.	синій,	синє,
Род.	синього,	синьої
Дав.	синьому,	синій
Знах.	{ синій синього	сине, синю
Ор.	синім,	синьою
М.	синім, синьому.	синій

Множина

Для всіх родів
сині
синіх
синім
сині, синіх
синіми
синіх

Полягали зміни деклінації прикметників по-перше в скороченні другої частини в деяких формах. Так з'явились старі ф. ф. род. одн. ж. р. *новы́* (півд.-сл. *нови-и*), зам. *новы́-је́* || *нови-јем*, дав. зам. *нови-јеи*. Багато суперечок викликало питання про утворення фф. ор. одн. ч. і с. р., дав. і місц. мн. всіх родів, ор. мн. ж. р., дав.-ор. дв. ч. Частини мовознавців з'ясовує ці форми зам. сподіваних *новом-и* < **нов/отъ-јитъ* (ор. одн. ч.-с. рр.) і т. д. запозиченням *и* (*у*) з ор. мн. ч. і с. рр. *нову-јиу*; а на Лескіна думку, джерело цього *и* треба шукати в род. мн., в якому *dobre-јичъ* фонетично з **dobre-јичъ*. Значно простіш, здається нам, розвязує питання проф. Ільїнський (Прасл. гр., ст. 459—460), який причину появи нових форм залишених п'ятьох відмінків вбачає в морфологічному впливові відповідних відмінків займенника *бојъ* і *бојо*.

Ясніше питання про походження ф. ф. род., дав. й місц. одн. всіх трьох родів і ор. одн. ж. р. Розвиваючись фонетичним шляхом, *нова-јего* повинно було б дати або *новаго* (в наслідок асиміляції *е* до *а*, звичайно після зникнення між ними *ј*; таку форму маємо в ст.-слов'янських пам'ятниках), або *новего* (в наслідок регресивної асиміляції *a* до *e*, напр. в польській мові), але в сх.-слов'янських мовах під впливом займенника *тою* з'являється новоутворення *нового*. Так само і в дав. мн могли б чекати форми *новому* або *новему*, але за аналогією до *тому* вийшло *новому*. Той самий вплив викликав ф. род., дав. одн. ж. р. *новоъ* (звідки сьогочасне *нової*), *новои*¹) (>*новий*), царешті ор. одн. ж. р. *новою*. Деякі з наведених форм зустрічаються вже в перших пам'ятниках: *святою мъченициъ* в Арх. ев. 1092 р., *врачебному* в Свят. Зб. 1073 р., *парвому* в Святосл. Зб. 1076 р. Фф. род. ч. і с. рр. на *-ою* трапляються в пізніших пам'ятниках²).

¹⁾ Отож *новий* не з *нови-и*, як думав проф. Кульбакін (Укр. яз., ст. 65), а з *новои*, на що вказують і пізніші говори, і порівняння з іншими сх.-слов'янськими мовами.

²⁾ Приклади род. па *-ою*, що йде Огієнко в „Курсе українськ. языка“ (ст. 177) із Свят. Зб. 1076 р., виникли з непорозуміння; *единого, всіякого* — форми займенникові!

Приклади подібного впливу займенника *той*, *та*, *те* на перелічені форми відомі й іншим слов'янським мовам (сербській, горішньолужицькій і почасти словінській) і через це ми й відносимо цей процес до передісторичної епохи. Ще раніш, мабуть відбувся процес заміни ф. ор. одн. ж. р. *dobrq-jq* через *dobro-jq*, звідки укр. *доброю*. Про це свідчать найстарші пам'ятники різних слов'янських мов.

Уже, мабуть, на українському ґрунті підпали скороченню ф. наз. одн. ж. й с. р., знах. одн. ж. р. й наз. (знах.) мн. всіх родів; цьому сприяло зникнення *j* між голосними. Так з'явилася форма *нова*, *нове*, *нову*, *нові* (з **нови-ъ*; звідси й півн.-українські форми наз. мн. на *-и*: *нови*).

В півн.-українському наріччі незалежно від наголосу, а в південних говорах тільки не під наголосом скорочується, як ми вже говорили, закінчення наз. чол. р. *-ий*, *-ий >-и*, *-и*: *сиви*, в півн. *черстий*. Нарешті в південних говорах скорочуються й ф. ф. дав.-місц. одн. ж. р: *на високи гори*.

Відрізняє українську мову від інших сх.-слов'янських мов уживання ф. дав. одн. прикметників (а також займенників і числівників, що відміняються по родах) в значінні місц. в.: *в зеленому садку*. Відбувається воно вже в пам'ятниках XI в.: *о жестосрьду му Фараосу в Словах Григор. Богослова*.

До м'ягкого типу відміни прикметників відносяться прикметники з основами на *-и-*, при чім тут ми бачимо не тільки прикметники з давньою м'ягкістю, як *саній*, *саня*, *санє*, але сюди починають переходити й колишні прикметники на *-ний*, *-ная*, *-ноє*, як *народний* і т. д.¹⁾.

Не в усіх відмінках м'ягкої деклінації прикметників м'ягкість заховалась фонетичним шляхом. Перед *e*, *и* мусить *и* ствердіти, і таким чином повинні були-б з'явитись форми: *саній*, *сане*, що ми й маємо по українських говорах в окремих прикладах. Але здебільшого знаходимо форми *саній*, *санє*, *саніх*, *санім* і т. д.; в них м'ягкість підтримується завдяки впливові інших форм (*саня*, *саньюю*, *саньюї*). Так само змагає до одностайності українська мова й там, де виникли форми з твердістю. Вони впливають на ті форми, що в них повинна була-б залишитись м'ягкість, і таким чином прикметники з основами на *-и-* переходят до твердої деклінації. Ось чому ми й маємо в українській мові вагання що-до твердості й м'ягкості деяких прикметників: *народний*, *народна*, *народне* й *народний*, *-на*, *-ноє*, *східний*, *-а*, *-е* || *східний*, *-я*, *-е*.

деклінації, а приклад *малою* (76a) з'явився тому, що Огієнко не прочитав сам контексту, а переніс механічно помилку видавця Шимановського. Останній не відокремив слова *мало* від первого складу наступного слова *дъма*, і тому зам. *мало то/дъма есть* у нього вийшло *малою / дъма есть*. Знаком // відділюється текст двох рядків.

¹⁾ Прикметники з основами на *шиплячі* в наслідок їх ствердіння, перейшли до твердої відмінні.

§ 47. Ступені порівнання прикметників. Форма вищого ступеня утворюється або за допомогою суфікса *-ш-* (*ір-ш-ий*, *ір-ш-а*, *ір-ш-е*), або *-иш-* (*весел-иш-ий*, *-иш-а*, *-иш-е*).

Суфікс *-ш-* пішов із *-jъш-*. Безпосередніх слідів цього *j* не знаходимо в сьогоднішній мові, бо та приголосна, що з'явилася із сполучення давньої приголосної з *j*, вкупні з наступним *ш* підпала різним фонетичним змінам, напр., *kras-жъ-ij* > *krash-ш-* > *крашчий* (пиш. *крашчий*) в наслідок розподілення другого *ш* до попереднього; *niz-жъ-* > *niz-жъ-* > *нижчий*¹⁾. Іноді ж у формах вищого ступеня з'являються новоутворення за аналогією; так під впливом *молодий* маємо *молодший*, підо впливом *багатий* — *багатший*. Такого самого приближно походження діалектичні форми, як *kripkіshyj*, *яркіший*. Нефонетичним шляхом утворилися і діалектичні варіанти *веселіщий*, *-ща*, *-ще*.

Суфікс *-иш-* не з'явився, мабуть, ані в наслідок скорочення двозвуку *-ий-* (з *-юй-*), як це гадав колись Соболевський, бо більшість говорів знає таке вкорочення лише в ненаголошених складах, ані в наслідок уподібнення *j* до наступної приголосної *ш*: *ийш* > *иш*, потім *-иш-*, як міркував трохи пізніше той самий Соболевський (ЖМНПр., 1897), а перед ним ще Огоновський. Краще з'ясовувати оці форми контамінацією (схрещенням), з одного боку, старого суфікса вищого ступеня *-ийш-* із суфіксом якісних прикметників *-ес-*, як це робить проф. Ільїнський (Prace lingwist. ofiarow. J. Baud. de Courtenay, 1921, ст. 234—241).

Думка Г. А. Ільїнського подає нам привід тлумачити як наслідок (але вже другий) контамінації того самого прикметникового суфікса *-ес-* (що, між іншим, зберегається в таких прикметниках, як *блі-ес-енк-ий*) із старим суфіксом вищого ступеня на *-юйш-* (> *iйш-*) — новий український прикметниковий суфікс *-ic-іньк-* (*блісінький*), що його значення досить близьке до значення вищого ступеня прикметника: ним власне й визначається більший ступінь якості предмету.

Числівники.

§ 48. Відміна числівників. Числівники становлять цілу колекцію зразків різних типів деклінації.

Один, одна, одне (одно) відміняється на зразок займенників неособових твердих (напр., як *той*, *та*, *те*); два, дві в основі своїй відбиває колишні закінчення двоїни (*два* для чол. р., *двоє* — для ж. і сер. рр.). Однаково з *два*, *дві* відміняються числівники *три*, *четири*/ *четири*; на такий самий зразок можуть відмінятись *п'ять*, *шість* і т. д., але в давнину деклінація цих числівників виявляла ще більше різноманітності: *триє* (чол. р.), *три* (ж. і с. р.) відмінялось як множина речівників з пнями на *-i*, *четире/-и* — як множина консо-

¹⁾ Що-до правопису вищого ступеня прикметників у підручниках подається отаке правило: коли в корені *s*, тоді в вищому ступені пишеться *щ* (*крашчий*, пор. *крас-ний*, *вищий* при *високий*); коли-ж у корені було *з*, то тоді пишемо *жч*: *нижчий*, *вужчий*, *ближчий*.

пантичних основ, нарешті, відмінювання числівників від *п'ять* до *десять* було подібне до відмінювання одинини пнів ж. р. на *-i*.

Сьогодніна відміна числівників в українській мові з'явилась в наслідок отаких змін. По-перше пень род.-місц. *дво-* (повна форма цього відмінку *двою*) перенесено до ор.-дав.; далі род. і місц. набули нове закінчення *-хв* (*дво-хв*) під впливом *трьхв*, але цьому сприяли, мабуть, ще форми прикметників та займенників (*двохв старихв, сихв овохв зам. двою старихв, сихв двою*); в дав. з'являється *-мъ* (*двомъ > двом*).

Значно міцніший був вплив форм числівника *два-дві* на дальші числівники й насамперед на деклінацію числівника *три*. Цей вплив виявився і в появі *o* (перед закінченням) замість сподіваного *e* (напр. в дав. **тримъ < трьмъ*), що не повинно було підлягати лабілізації, і в заміні старого закінчення орудн. (*трьми*) відповідним закінченням числівника *два-дві* (*трьома*). Форму род. в., що колись мала вигляд *трии*, заступила форма місц. *трьхв*, яка пізніше завдяки зазначеному впливові *o* в формах числівника *два-дві* замінилась формою *трох*.

Під впливом відміни числівників *два, дві — три* почало відмінюватись *четыре*, що перейшло в українській мові в *четири* || *четири*. Нове закінчення *i* || *u* цей числівник дістав за аналогією до наз. мн. речівників; а може ще до цього спричинився й числівник *три*. Того самого впливу з боку форм числівників *два-три* зазнали, нарешті, і дальші числівники, починаючи від *п'ять* і кінчаючи *трицять* (*п'ятьох, п'ятьом і т. д.*), але поруч з цим заховується й старий тип відміни (*п'яти і т. д.*). Зазначене з'явище відбувається, здається, в пізніших пам'ятниках; кілька прикладів наводить Назаревський із ев. 1581 р.: з *десетма*, з *двацватма*. Форма *сорок*, що її знають обидві інші сх.-слов'янські мови, з'явилась із *зірхутх*. Від *сорок*, так само як і від *дев'яносто, сто* род. кінчачеться на *-a* (слід того, що ці числівники з формального боку належали до категорії слів сер. р. на *-o*), але здебільшого ці числівники вже не відмінюються. *Тисяча* зберегає старий тип відміни на зразок слів ж. р. на *-a* (*тисячі* і т. д.), але поряд із цим ми бачимо в західніх говорах нові форми типу на *-i*: наз. *тисяч* (у Франка в „Каменярах“: „*тисяч молотів о камінь загуло*“), ор. *тисяччу* (*засле тисяччу воинів*, в перекладі Інтернаціоналу Вороного).

II. Кон'югація.

§ 49. Вступні уваги. Під дієсловом об'єднуються різні категорії слів, що мають відзнаки особи, числа, часу й способу.

Дієслівні форми ми поділяємо на особові і неособові чи іменні, до яких відносяться дієприкметники, дієприслівники й інфінітив або дієйменник, інакше ще неозначений спосіб, що власне вже не буде

формою, бо не виявляє жадної здатності до будь-якої зміни¹). Був раніш у слов'янських мовах ще досягальний спосіб, або так званий супін.

Що-до морфологічного складу діеслівних форм, то справа ускладнюється тим, що в слов'янських мовах і зокрема в українській ми маємо дві основи: теперішнього часу (*пиш-е*: *пиш-е-/ш*) і інфінтиву чи діємменника (*пис-а*: *пис-а-/ти*). Іноді ці основи бувають однакові (напр., **мол-и**: *мол-и-/ш*, *мол-и-/ти*), але частіше вони відрізняються.

Надаючи більше значення тій чи іншій основі, мовознавці подають і відповідну класифікацію діеслів. Згідно з Лескіном, Кульбакіном, Ільїнським, то-що, ми будемо притримуватись розподілу діеслів по основах теперішнього часу.

До I кл. в цій системі належать діеслова з основою теп. ч. на *е/о*: ст.-сл. **нес-ж**, **нес-е-ши**, укр. **нес-у**, **нес-е-ш**²), до II — з основами на *е/о/по*: **двигнж**, **двигнеши**, до III — з основами на *је/јо*: **знаш**, **знаши**, укр., рос. **знаю**, **знаєш**, **знаєшъ**, до IV — з осн. на *і*: **хваліш**, **хвал-и-ши**, **хвалию**, **хвалишъ**³), і нарешті до V класи — з основами без тематичної голосної, тобто з такими, що безпосередньо сполучались із основами закінченнями: **داد-мъ**, **داد-си**, **داد-тв/ть** і т. д., що з них, в наслідок різних фонетичних змін, з'являється, напр., в українській мові **дам**, **даси**, **дасть** і т. д. Зважаючи на те, що суфікси другої й третьої кінчаться на те-ж саме *у* || *е* (за індо-европейського періоду *о* || *е*), що й у I класі, автори шкільних підручників української й російської мов спрощують класифікацію діеслів і перші три класи зводять до першої кон'югації, четвертий — до другої⁴). Це буває доцільно у шкільних підручниках, але нам в історії діеслова, з'ясовуючи, прим., форми вольового способу чи дієприкметника тепер. ч., треба буде відрізнювати окремі класи першої кон'югації⁵.

§ 50. Особові форми. Прямий спосіб. Форми минулого часу. Насамперед треба сказати, що в українській мові, як і в більшості слов'янських мов, зникли зовсім прості форми минулого часу — аористу

1) З погляду формальної граматики (див., напр., Будде, Вопросы методологии русской языкоznания), дієприкметникові належить місце в відділі прикметників, дієприслівників в відділі прислівників, а інфінтив чи діємменник, з огляду на його здатність бути в реченні підметом або додатком речівниковим, можна вважати за категорією, близьку до речівників.

2) В наслідок того, що в 1-й ос. оди. й 3-й ос. мн. *о* в сполученні з наступною приголосною змінилося на *ж*, в ст.-слов'янській мові й узагалі за давнього періоду інших слов'янських мов чергування *е/о* відбувається як *е/ж*, а його продовженням у сх.-слов'янських мовах буде чергування *е/у*: **нес-е-ш**, **нес-у**.

3) В слов'янських мовах в 1-й ос. оди. й 3-й мн. з певних причин з'являється **-ш**, а в сх.-слов'янських мовах **-ю**.

4) Класу V розглядають часто як окрему категорію під назвою архаїчних діеслів.

5) Між іншими, звичайчасті півн.-українських говорів відрізує звогоха характерного для півд.-білоруських діалектів з'явниця, а саме форми 1-ї особи множ. з голосною *-о* перед закінченням. Далеко на південні від Прип'яті (в Толежі, Милашевицях, Корні та інш.) ми знаходимо будом, *идом*.

ї імперфекта, що починає відбиватись уже в перших пам'ятниках письменства.

Деякі сумнівні рештки аориста в сьогочасних українських говорах перелічує Гнатюк (Зап. II. Т-ва у Львові, т. 64). Чималу кількість прикладів так званого простого аориста (надто в 3 ос. мн. *приду, иду*) акад. Ляпунов вважає за відбиття живої мови переписувачів.

Зложені форма перфекта збереглась, але дійшла вона до наших часів не в своєму первісному вигляді. Раніш вона складалась із теперішнього часу допомічного дієслова *быти* і дієприкметника на -*лв*, -*ла*, -*ло* (який відмінявся лише по родах і числах): *я یесмъ читалъ, -ла, -ло, ты یеси читалъ* і т. д., *онъ یесть чишаլъ* і т. д., але вже в найстаріших пам'ятниках пропускається дієсл. *іесмъ, іеси* і т. д. Спершу почали вживати без допомічного дієслова форм 3 ос.¹⁾ (в Святосл. Зб., потім в написі на Тмутороканському камені *Гальб князъ мърилъ море по леду*), але незабаром стали з'являтись без дієслова *іесмъ, іеси* й форми інших осіб. Так, у Мстисл. грам. 1130 р. читаемо: *язъ далъ рукою свою*. Поруч з новими формами старі зложені трапляються в пам'ятниках ще довго, подибуємо їх навіть ще й у XIV в. Із сьогочасних форм минулого часу додаткових пояснень вимагає ф. 1 ос. одн. ч. р. Як нам доводилось уже говорити, в зам. *я* виникає тут не фонетичним шляхом (бо тоді ми оцю заміну мали-б і в інших категоріях, напр., в речівниках: **стів зам. стіл*)²⁾, але чисто морфологічним, а саме в наслідок впливу дієприкметника минул. ч. на -*вв*, -*вши* (який відмінявся й по відмінках). Проте ми не можемо погодитись із акад. Кримським, який (Укр. гр., I, ст. 90 і д., Нариси, ст. 105) розглянути форми цілком ототожнює із старими формами дієприкметника на -*вв*. Проти цієї думки промовляє заховання *я* у ф. ф. жін. і сер. рр.

Більш-менш певні приклади заміни форми на -*вв* формою на -*вв* подибуємо в грам. XIV в.

Крім звичайної ф. мин. ч., що з'явилася із колишньої форми перфекта, українська мова знає ще форму давноминулого часу, що здебільшого визначає подію, яка відбулась раніше від другої минулої події: *я вже був це зробив, коли він пришов*, або взагалі подію, що давно відбулася³⁾.

Сьогочасні українські форми давноминулого часу, що також з'явилися у-наслідок пропуску *іесмъ, іеси*, з'являються вперше в пам'ятниках XIV в.⁴⁾.

Теперішній час. Зразки 1-ої кон'югaciї: *я нес-у, ты нес-еш; він, вона.*

1) Порівн. хоч-би польську мову, де знаходимо *pisalem < pisalъ jestъ, pisales < pisalъ jesи*, але *pisal*, -*ла*, -*ло* в 3 ос.

2) Це ми й маємо в сербській мові *soko < сокoo < соколъ, бeo < бъльъ*.

3) Знала що форму й російська мова, в якій вона зберегається в таких виразах, як *жил-был*, або в таких зворотах, як *поселялъ было* з неодмінним уже словом *было*.

4) Стара українська мова, як і наші слов'янські мови, знала ще форми іншого типу: *читалъ, -ла, -ло вѣхъ, баше < бѣлагъ, баше* і т. д.

воно *нec-e*, *ми нec-e-m(o)*, *ви нec-e-te*, *вони нec-u-ть*; я знаю, ти знаєш, він, вона, воно знає, *ми знаєm(o)*, *ви знаєte*, *вони знають*.

Зразки 2-ої кон'югації: *я хвалю*, *ти хвалиш*, *він, вона, воно хвалить*, *ми хвалим(o)*, *ви хвалите*, *вони хвалиять*.

Зразки нетематичних дієслів: *я єм*, *ти єси*, *він, вона, воно єсть*, *ми ємо*, *ви єсте*, *вони єдуть*.

Що-до зміни основ треба ось що зауважити. В діє słowах з основами на заднепіднебінні переносяться шиплячі також і в форми, де *i*, *k*, *x* знаходяться перед *у*: під впливом *печеш(ъ)*, *можеш(ъ)*, *пече* й т. д. маємо *печу*, *можу*¹.

Зберегаються в українській мові деякі старі основи теперішнього часу, що в інших слов'янських мовах замінились за аналогією основами інфінітива: *дму*, *дмеш*, *дме* й т. д. <*двму*, -*еш*, -*е*. Заховуючи основу *й* білоруська мова.

Що-до флексій теперішнього часу, то справа стоять так. Закінчення 1-ї особи одн. *-у*, *-ю* цілком відповідає старо- і праслов'янським *-x*, *-ix*; *-m* в рештках нетематичних дієслів походить від *-tъ*.

В 2-ї особі одн. тематичних дієслів *-sh* з „праслов'янського“ *-shъ*, поряд з яким в ст.-слов'янській мові знаходимо другий варіант *-shъ*. Під впливом ст.-слов'янських оригіналів у ст.-українських пам'ятниках довгий час трималось *-shi*: *-shъ* з'являється лише в XII—XIII в.—в Виголекс. збірн., Арх. Ліствиці. Закінчення 2-ї особи нетематичних дієслів *-ci*.

В 3-й ос. одн. перша кон'югація відрізняється від другої відсутністю флексій: *бер-e*, *купу-e*, *зна-e*; а в другій кон'югації і в нетематичних діє словах у більшості говорів *-tъ* м'яке з колишнього *-tъ*.

Це старе *-tъ* спершу було відзначено лише нетематичних дієслів, але в більшості сх.-слов'янських діалектів воно перейшло *й* до тематичних дієслів. Це *-tъ* в 3-й ос. одн. й множ. відзначало мову пам'ятників так званої руської редакції від мови ст.-слов'янської.

В українській і білоруській мовах та в деяких говорах великоруських це закінчення *-tъ* знаходимо лише в IV кл. (тоб-то в другій кон'югації: *сид-i-tъ*), а в діє словах перших трьох клас (1-ї кон'югації) зсталася стара форма без закінчення: *бер-e*. Ото-ж, ясна річ, що приклади П мусять зустрічатись уже в пам'ятниках XI в.: *иле*, *нариче*, *нарищам* в Свят. Зб. 1073 р., *иъ* в Арх. ев. Так само і в пізніших пам'ятниках (напр., в Арх. Ліств., пор. РФВ., XII) без закінчення знаходимо лише діє слова першої кон'югації. Але були й ст.-українські говори, що в них *-tъ* перенесено було *й* на першу кон'югацію: *нec-e-tъ*; їх колишнє існування в живій мові стверджується зміною *e* на *ю* в цьому закінченні в гал.-волинських пам'ятниках (*будъть*). Слідів цих говорів ми тепер уже не знаходимо.

Деякі сьогоднішні українські діалекти знають як-раз протилежного

¹) З *tieI-j* причини з'являються й форми вольового способу як *печи*, *стережи*.

характеру з'явище. Коли наголос не стоїть на закінченні, то тоді під впливом першої кон'югації з'являються такі форми 3-ї ос. другої кон'югації як *хдє, рбє*. Ці діялектизми иноді можна зустріти навіть у літературній мові¹⁾.

Нарешті треба згадати ще про те, що в західніх говорах закінчення розглянутої форми (а також 3 ос. мн. й 2 ос. воль. сп.) ствердили: *сидит, сидят*.

В 1-й ос. множ. маємо варіанти *-мо* й *-м*, у лемків *-ме*. Приклади першого закінчення акад. Кримський (Нариси, ст. 104) знаходить у пам'ятниках XII в. (*пръдъступаємо* в Усп. 36.)²⁾.

Закінчення другої особи *-те* й 3-ї ос. мн. *-уть, -ютъ* (для 1-ої кон'югації) і *-ать, -ять* (для 2-ої), що з'явилися із передісторичних праформ *-te, -qtī, -qtī*, не потребують особливих пояснень. Про західні форми 3 ос. на *-т* тверде ми вже говорили.

В старій українській мові були ще форми двоїни, але в XIII в. вони зникли.

Майбутній час. В українській мові, як і в інших слов'янських, у значенні майбутнього часу від доконаних дієслів уживається стара форма теперішнього часу: *я напишу, ти напишеш і т. д., я зроблю, ти зробиш і т. д.*

Для недоконаних дієслів є дві форми: одна складається з допомічного дієслова *буду, будеш, буде* + інфінітив: *я буду писати, ти будеш писати, він, вона, воно буде писати, ми будемо писати, ви будете писати, вони будуть писати*; друга (*писати-му, писати-меш, писати-ме, писати-мемо, писати-мете, писати-муть*) також з'явилась у-наслідок сполучення інфінітива *писати* з допомічним дієсловом *иму, имеш, име*.

За перехідну стадію до цих останніх форм акад. Кримський (Нариси, ст. 104—105) вважає приклади сполучення діємennника з *имамъ, имаши* й т. д. *из'пъдати матъ* в Черніг. Ліств. XII в.

Цікавий довід того, що в живій мові могли існувати останні форми, ми знайшли в півд.-білоруському говорі Калинковичів (в 10 в. від Мозиря, тоб-то трохи не на самій межі з українською мовою). Там при формах будучого часу однини *рабіцьму, рабіцьмеш, рабіцьме* форми множини утворюються від дієслова *иматъ*: *рабіцьмам, рабіцьмаче, рабіцьмучу*.

Вольовий спосіб. В українській мові заховуються отакі форми: 2-ї ос. одн., 1-ї й 2-ї мн. *бери, берім(o), беріть; хвали, хвалім(o), хвалить; лляй, лляймо, лляйтe³⁾*.

Важливою особливістю форм вольов. спос. в українській мові (а

¹⁾ Трохи інакше пояснює ці форми проф. Дурново — Очерк истории русского языка, ст. 345.

²⁾ Закінчення *-мо* знає ще сербська, словінська, словацька мова й півд.-білоруське наріччя, *-ме* — чеська й говори болгарської мови.

³⁾ В значенні вольов. спос. 3 ос. вживаються сполучення *нехай* (хай, кай) з тепер. чи буд. ч.: *нехай він робить, зробить*.

також і в сусідній білоруській) є заміна колишнього *и* перед закінченням *-mb*, *-mo*, *-te* в формах множини дієслів III й IV класи через *ъ*, з якого вийшло *i* в південному наріччі й двозвук у північному. В наслідок цього процесу, що виник під впливом дієслів I-ої й II-ої класи, ми маємо тепер *пишім(o)*, *пишіть*, *хвалім(o)*, *хваліть*, (з *пишъмъ*, *-мо*, *-те*, *хвалъмъ*, *-мо*, *-те*) зам. сподіваних *пишим(o)*, *пишить*, *хвалим(o)*, *хвалить*. Це відбувається вже в пам'ятниках XII—XIII вв.: *не хвалимъся* в Христиноп. апост., *простъпте* в Гал. ев. 1266—1301 р. Декілька прикладів *ъ* перед закінченням в 2 ос. дієсл. III кл. знаходимо вже в Арх. ев.: *плачъте*, *заколъте*.

Другу важливу особливість українських форм вольов. сп. становить закінчення *ть* (пишеться *-ть*, на заході чуємо *т* тверде) замість *-te*. Деякі мовознавці вбачають у цьому закінченні наслідок чи відпаду *-e* чи скорочення; акад. Смаль-Стоцький (Gr. d. ruthen. Spr., § 9) з'ясував його впливом аналогії з боку форми 1-ої ос. множ. без *-o* (*пишім*); як-що заховувалось *-mo* в 1-ій ос. мн. *заянъмо*, то засталися *-te* й у 2-ій ос. (*заянъте*).

Нарешті останніми часами досить сміливу думку висловив проф. Ільїнський (в ст. „Zur Geschichte des Imperativs im Kleinruss.“ — Zeitschr. f. sl. Phil. II, ст. 126—133). Він гадає, що тут *-e* замінилось через *ъ* (ще тоді, коли жили глухі) під впливом форм інфінітива на *-ть*, що значно ширше були розповсюджені в ст.-українській мові, ніж у сьогоднішній. Це скрещування відбулось раніше у дієсловах IV кл., ще тоді, коли тут перед закінченням було не *ъ*, а *и*; таким чином з'явилось *хвалить*, а пізніше аналогія поклала початок і таким формам як *беруть* зам. *беруть*¹).

Проте нам усе-таки здається правильнішим погляд тих, хто вважає сьогодні форми 2-ої ос. множ. воль. спос. за наслідок вкорочення. Форми вольов. спос. в різних мовах взагалі підпадають різним скороченням. В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, як відомо, скоротилося ненаголосене кінцеве *-i* в 2 ос. одн., і таким чином з'явилися такі форми як *радъ*, *стать*, *лятай*, а під впливом цієї форми *ъ* у множині: *радъмо*, *радъте* й т. д. Але коли наголос стояв на цьому *-i* (в множині *ъ*): *бері*, *беръм(o)*, *беръте*, то тоді вкоротився в множині останній склад; так виникли форми *берім* (яка частіше вживается, ніж *берімо*), *беріть*.

А подібне вкорочення в формах з ненаголосеним закінченням було неможливе, бо тоді утворились-би в кінці слова сполучення притискових (*статьмъ*, *статьть*), яких українська мова замагається уникнути. Ось яким чином виникли ті паралелі (*заянъмо*, *заянъте* при *берім*, *беріть*), що Ім інакше пояснення дав акад. Смаль-Стоцький.

Відпад *-e* в 2-ій ос. мн. воль. сп. відбився значно раніше у пам'ятниках, ніж це здавалось було акад. Кримському; вже в Добр. ев. знаходимо такі приклади як *вопросить*, *не пыщъться*, *не идъть*, *на-*

¹) Синтаксичною підставою для такої контамінації, на проф. Ільїнського думку, була здатність дієгеменіника виконувати роль вольов. сп.: пор. рос. *встать!* *молчать!*

учиться; подібні приклади подибуємо й у Типогр. єв. XII в., в Ірмол. Григор., в Віденськ. Окт. і в єв. 1266 р. Не такі певні приклади з Євсев. єв. 1283 р. (наведені в Голоскевича), бо в цьому пам'ятнику в і е взагалі змішуються одне з одним¹⁾.

Ще деякі уваги до вольового способу. Від *їсти* — *їж*, *їжмо*, *їжте*, від *дати* — новоутворення *дай*, *-мо*, *-те*, від *бути* — *будь*, *-мо*, *-те*. Про форму *печи*, *бережи* ми вже говорили.

Можливий спосіб. Форма тепер. ч. можлив. спос. (*я зробив би*, *-ла-б*, *ти зробив-би...*) утворилася із сполучення ф. мин. ч. з колишньою формою допомічного діеслова 2-ї й 3-ї ос. одн. *би*. Ця форма починає заступати інші форми (1-ї одн. *быха*, 1-ї, 2-ї й 3-ї ос. мн. *быхомъ*, *бысте*, *быша*) вже в XIII в. Сьогочасна українська мова знає ще й форму минул. ч. можливого чи умовного способу, яка трохи нагадує давнominуний час прямого способу: *я був-би зробив*, *була-б зробила* й т. д.

§ 51. Неособові форми. Діємennик, або неозначений спосіб (інфінітив) ще з давніх передісторичних часів мав два закінчення *-ти* й *-ть*. Шо-до свого походження, то перший варіант — це є закам'яніла форма місцев. одн. речівника з основою на *-т-*, а другий — це форма знах. одн.²⁾. Перша форма в різних слов'янських мовах, а серед них і в українській (старій і сьогочасній) більш поширена й тому форми на *-ть* рідко трапляються в ст.-українських пам'ятниках (один приклад знаходимо в Арх. єв., трохи більше прикладів в Добрил. єв.). Коли наголос на закінченні, тоді в сьогочасній українській мові завжди *-ти*, а не *-ть* (*нести*).

Від діеслів з корінем на *т*, *к* (*пек-у*, *мот-у*) в сх.-слов'янських мовах форми діємennника повинні-би кінчатись на *-ти/-чи* (*печь-и*, *мочь-и*). але в сьогочасній українській мові ми маємо новоутворення під впливом інших форм: *сікти*, *пекти*, *мотити*.

В ст.-українських пам'ятниках уже з XI в. діємennник починає вживатись зам. супіну (досягального способу).

Дієприкметники. В передісторичній мові були чотири форми дієприкметників: тепер. ч. (чол. і сер. р.р. *неси*, *моля* й ж. р. *не-сучи*, *молячи*) і минул. ч. (ч. й с. р.р. *нес*, *писав*, ж. р. *нес-ти*, *писав-ши*) діяльного стану і тепер. ч. (*чесомъ*, *-ый*, *несомъ*, *-я*, *несомо*, *-е*) й минул. ч. (*несено*, *-ий*, *несена*, *-я*, *несено*, *-е*) страдального стану. Але потім ці форми підпали отаким змінам. Насамперед в сх.-слов'янських й зах.-слов'янських мовах дієприкметники тепер. ч. перших двох класів під впливом діеслів III й IV класів набули нове

¹⁾ Що-правда, в деяких із перелічених пам'ятників знаходимо *-ть* зам. *-ти* й у 2 ос. мн. теп. ч., але в даному разі ми, очевидччики, маємо перед собою чисто графічне з'явлення, що виникло під впливом форм вольового способу (див. статтю Іванського — Zeitschr. f. sl. Phil. II, ст. 13).

²⁾ Див. Кульбакін, Др.-церк.-слав. яз³. ст. 165, Іванський, Прасл. грамм. § 303; інакше Гуер, Slov. deklin. jmenná i Вондрак, Vergl. slav. Gr. I, 62, II, 172.

закінчення -а, що перейшло в -я (-а): *неся, река*. Приклади цього знаходимо вже в пам'ятниках XI в. (*река* в Святосл. Зб. 1073 р.). Далі в сх.-слов'янських мовах починає помалу порушуватись синтаксичний зв'язок діеприкметників тепер. ч. (а також і минулого) діяльного стану з речівниками; вони перестають відмінятись і таким чином з колишніх діеприкметників з'являються сьогодні невідмінні діеприслівники, причому з формального боку оці діеприслівники тепер. ч. (*кажучи, сидячи*) і минулого (*пікши, казавши*) становлять певно чи ф. наз. одн. ж. р., чи спільну ф. наз. мн. всіх родів (з -и зам. старого -е)¹⁾.

Але поруч з новоутвореними діеприслівниками тепер. і мн. ч. діяльного стану заховались в українській мові й стари ф. ф. діеприкметників теп. й мин. часів: *пекучий, -а, -е, померший, -а, -е*. Особливо багато перших. Ці форми деякі мовознавці вважають за звичайні прикметники; базуючись на тому, що народні українські говори (а так само і великоруські, і білоруські) втратили здатність утворювати діеприкметники, забороняють робити це й у літературній мові²⁾. Так само забороняють уживати діеприкметників страд. ст. на -мий, -мо, -ме, що теж зникли в українській мові, зоставивши після себе сліди в кількох прикметниках на -мий (*знишомий, -ма, -ме, видимий, -ма, -ме*).

Але жадна літературна мова не може перебутись без діеприкметникових форм³⁾ і через те її українська літературна мова виробила різні способи утворювати діеприкметники, бодай прикметники діеслівного походження, але в усякому разі таких форм, що виконують роль діеприкметників. Так, напр., діеприкметники минул. ч. діяльності на -а-ий, -ла, -ле, що зникли в українській мові, вона до деякої міри замінені прикметниками діеслівного походження на -ий, -ла, -ле. Кажу — до деякої міри, бо ще Потебя вказав на те, що ці прикметники утворюються від діеслів, „недопускаючих прямого об'єкта“ (Із запис. по русск. гр., II, ст. 234), тобто від діеслів нездійсненного стану. Не можна сказати *побилий* (від *побити*), *прочиталий*.

Замість форм діеприкметників тепер. ч. страд. ст. вживають діеприкметників мин. ч. від недоконаних діеслів: *записуваний*.

Зовсім інакше стоїть справа з діеприкметниками діяльності тепер. ч. Цікаво тут насамперед, що прикметників на -чий, які походять від відповідних діеприкметників теп. ч., заховалось значно більше (*пекучий, ревучий, терпучий*). Очевидно, потреба в утворенні цих діеприкметників була велика. Але вона не припинилася і за пізніших часів. Задовільнити її допомагає літературна мова. Чи

¹⁾ Заховалось лише кілька прикладів старої ф. чом. й сер. р. рр. одн. діеприкм. тепер. ч.: *можа, хода*. Заховуються вони і в білоруській мові (*зходяй*).

²⁾ Напр., О. Курило, Уваги до сучасн. укр. літ. мови⁴, ст. 9 й част.

³⁾ Напр., російська, що вживав форми на -дий, якої народні говори не знають, чи білоруська, що так само вживав ф. на -ий.

багато знайдеться тепер селян, що не вживали-б таких слів та зворотів, як *співчуваючий радянській владі, працюючий люд, існуючий лад, пануюча класа*, то-що. Слово *пануючий* попало навіть до академічного російсько-українського словника (див. с. в. *юсподствуєчий*). І в літературній мові дієприкметники на -чий зустрічаються в значно більшій кількості, ніж гадають. Ясні приклади цієї форми подибуємо вже в грамотах XV—XVI вв. (див. Огіенко, Курс укр. яз., ст. 219). Ще більше цих форм у мові письменників XVII ст. (Ант. Радивиловського, Дмитра Ростовського, Памви Беринди, Захар. Копистенського, то-що) і XVIII-го (Сковороди та ін.). Ясно, що всі приклади з зазначених століттів неможна з'ясовувати російським впливом. Далі, дієприкметники тепер часу на -чий ми раз-у-раз зустрічаємо в письменників XIX я XX вв. — у Котляревського, Куліша, Квітки-Основ'яненка, М. Вовчка (див. Равлюк, Дієприкметни. I дієприсліви. в укр. мові, 1912), у таких добрих знавців української мови, як Панас Мирний, Нечуй-Левицький, Васильченко, Л. Українка, Модест Левицький, Черкасенко, часто-густо в Коцюбинського, Винниченка та галичан — Франка, Яцкова, надто в Кобилянської, у новіших революційних письменників — у небіжчика Чумака, М. Семенка, В. Гжицького, Копиленка, Блакитного, Коцюби, Коряка, Хвильового, навіть у Йогансена (див. статтю Цебенка — Червоний Шлях, 1925, ч. 4). Нарешті не обходяться без них і вчені і що найцікавіш — навіть мовознавці — аcad. Кримський, Є. К. Тимчевко, Німчинов, то-що¹⁾.

I не має значіння закид ворогів цієї форми, що ці форми на -чий в літературній мові з'являються звичайними прикметниками — бо це твердження з погляду формальної граматики чистісінька тавтологія. А те, що ніби-то в цих формах не відчувається категорія часу, стойть у зв'язку з поширенням значінням самого теперішнього часу: *він співає добре* (не тільки сьогодні, а взагалі — визначає постійну властивість), *він іде завтра до Києва* (майбутній час), *осіло дому й казжу* (минулий час).

Збереглись вповні в українській мові дієприкметники минул. часу страд. ст. з суфіксом -к- і -т-: *писаний, -а, -е, тертий, -а, -е.*

¹⁾ Докладніше про це в моїй статті: „Уваги до дієприкметників в укр. мові”, що на друкована в II вип. Вісн. Одеськ. Ком. Краси.

ІСТОРИЧНА ХРЕСТОМАТИЯ.

1. Из Святославового Збірника 1073 р.¹⁾.

Л. 36. Въпросъ аште къто съгрѣпивъ покажется и пакы въ грѣхъ въпадъ бжде ли покажение то и труды ты погубилъ · паче же аще по грѣхъ умрълъ бадетъ: — Отъвѣтъ: По сихъ божьскыи незекииль рече · егда обрататься правьднни отъ правьды своимъ · и сътворать бесправьдны по вѣсѣмъ безакониимъ · иже сътвори безаконникъ то въса правьды иего иже сътвори не помануть са · въ падении иего ико же прѣже паде.

2. Из Святославового Збірника 1076 р.

Л. 235. Ико ни юдина есть съпона могущиа намъ запати въ мѣтвѣ · аще трезвумы. ида бо мѣсто требуемъ или времѧ · въсако мѣсто и времѧ ключими есть намъ къ таковѣи молитвѣ · послушан пакы самого учтила (sic) въселенѣи глюща · на въсакомъ мѣстѣ въадѣюще прѣподобиѣи руцѣ · безъ гнѣва и бес помышленія · аще помыслъ имаши чистъ отъ нелѣпыхъ похотии · аще на тѣрѣ иеси аще въ дому аще на пути аще на тѣржиши прѣстоши · аще въ мори · аще въ гостиници · аще на дѣлѣ иеси стомъ · аще къде любо иеси · можеши ба призывати · и получиши прощеніе.

3. Из Архангельської евангелії 1092 р.

1-й почерк. *Л. 25а.* Рече гъ своимъ ученикомъ. въсакъ иже испогѣсть ма предъ члвкы. исповѣмъ и иазъ предъ оцьмъ моимъ иже есть на ибсъхъ · а иже и[т]вържеть са мене предъ члвкы · и[т]въргоу са иго и иазъ прѣдъ оцьмъ моимъ иже есть на ибсъхъ.

Л. 40а. Въ оно [в] исходаю ѹсви и[т] иерихона · по немъ идоу народи · и се дѣва слѣпъца сѣдѧща при поuti. и слышавъша ико ись мимоходитъ въѣписта глюща помилоун ны ги сноу дѣдвѣ. народи же запрѣщао има оумълчати.

Л. 44а—45. Събираша въса иже обрѣтоу зълны же и добрыи. и испѣлниша бракъ въадежающихъ. въшьдъ же ц[с]арь · видѣ и[т] въ-

¹⁾ З технічних причин пропущено всякі значки над рядками і винесено в рядок усі букви, що над рядками — тоді їх узято в клямри []; голі титли не розкрито.

лежащихъ · видѣ туу члвка · не обѣлчена въ одѣнии брачномъ · гла юмоу дроуже како въннде сѣмо. не имыи одѣнии брачнааго. онъ же оумълча. тъгда рече ц[с]рь слоугамъ. съвашавъше юмоу роуцѣ и нозѣ възьмѣте и въвърѣте и въ тъмоу кромѣшыю · туу боудеть плаче и скръжть ахбомъ¹⁾). мънози бо соуть зъвании мало же избранныхъ.

2-й почерк. Л. 78. Гла юмоу Филипъ · приди и вижь. видѣ (тут двѣ літери, що іх не можна розібрати) же Іс наоанайлъ · идоуша къ собѣ · гла юмъ се въистиноу илітѣнинъ · въ нѣмъ же лъсти нѣ. гла юмоу наоанайлъ. како ма знаеши · ѿ[т]вѣща Іс и рече юмоу · прежде даже не въгласи тебе Филипъ соуша подъ смоковни видѣхъ та. ѿ[т]вѣща наоанайлъ и гла юмоу. равви ты меси снъ бжии. ты меси црь изліенъ.

4. Грамота Мстислава Володимировича 1130 р.

Се азъ мъстиславъ володимирир снъ държа роуськоу землю въ свое кнажение повелѣль юсьмъ сноу своему всеволодоу ѿдати боуицѣ стмоу георгиеви съ данию и съ вирами и съ продажами и вено воское даже которыи кназъ по мокемъ кнажении почънеть хотѣти ѿ[т]нати оу стго георгии. а бѣ боуди за тѣмъ и стала бца и тъ сты георгии. оу него то ѿтимаетъ. и ты игоумене исамъ. и вы братиѣ. донелѣ же са миръ състоитъ. молите ба за ма и за моѣ дѣти. кто са изошстанеть въ манастыри. то вы тѣмъ дължни юсте молити за ны ба и при животѣ. и въ съмърти. а ма даль роукою своему. и осеньнє полюдие даровынне полъ третимъ десате гривнѣ стмоу же георгиеви. а се въ всеволодъ даль юсьмъ блюдо серебрно въ ѿ гривнѣ серебра. стмоу же георгиеви велѣль юсьмъ бити въ нїе на ѿбѣдѣ коли игоуменъ ѿбѣдааетъ. даже кто запъртить или туу дань и се блюдо да соудить юмоу (гдѣ въ) днь пришествии своего и тъ сты (геор)гии.

5. Із Галицької евангелії 1144 р.

(за Амфілохіевим виданням).

Л. IX, 21—44. Онъ же запрѣтъ имъ повелѣ нїкомоу же не глаті сего: Рекъ. яко подобаєтъ сноу члвкомоу много пострадати. и искошенуо быти. ѿ[т] старьць. и архинерен и кнїжнїкъ. и оубыеноу бытї. и третини днь въстati. Глаше же всѣмъ. аще кто хощеть по

¹⁾ зж · в кінці рядку. В такому становищі в 1-му почерку часто заховується ј. ба навіть старе оу замінюються через ј.

мнъ ити. да ѿ[т] выржетьса себе. и да възметь кр[с]ть свои. по вси
дни. и ходить по мънѣ. Иже бо аще хощеть дшю свою спсти погоу-
бить ю. а иже аще погоубить дшю свою мене ради спстъ ю. Када бо
польза члкоу аще пріобращеть всего мѣра. а себе погоубить ли
отъщетіть. Иже бо аще постыдїтса мене и монхъ словесъ сего
снъ члчскїи постыдїтса. иогда придетъ въ славѣ своимъ. и очи и стѣ
аггль. Глю же замъ . въ истину соуть нѣціи ѿ[т] стоащи сде
иже не имоутъ въкоусити смырти. дондеже оуаратъ прсые бжы. Бы[с]
же по словесахъ сихъ. яко дни осмь. и поимъ петра. и иоана. и
иакова. възїде на гороу помолитъса. И бы[с] иогда помолашеса вѣ-
тіные лїца иго ино. и одѣніе иго бѣло блїсталса. И се моужа два
съ нимъ глюща . аже баста мосї и илїа. Въльшалса въ славѣ глашета
же исходъ иго. иже хоташе. съкончати въ иер[с]лмѣ. Петръ же и
соущаса съ нимъ бахоу отагченіи сънъмъ субоужьше же са вѣдѣша
славоу иго. и оба моужа стоаща съ ипмъ. И бы[с] иогда разлоу ча-
шетаса ѿ[т] иного. рече петръ къ ісові наставніче. добро есть наимъ
съде быти. и сътворимъ скійна три. идіну тобѣ. идіну мосеови.
и идінъ илїи. не вѣды иже глаше. Се же имъ глюющи бы[с] облакъ.
и осѣнія а. оубо. аша . же са. въшыдшемъ же имъ въ облакъ. И гласть
бы[с] из облака гла. съ есть снъ мон вълюбленыи. того послоу-
шанте. И иогда бы[с] гласть. обрѣтеса ісь идінъ. и тї оумъчаша.
и нікомоу же не възвѣстїша въ ты дни. нічоже о тѣхъ иже вѣдѣша.
Бы[с] же въ пройи днь съшьдшемъ же имъ съ горы. сърѣте и на-
родъ многъ. И се моужъ из народа възїп гла оученію молютса.
прѣзрѣ на сна моего. яко иночад мѣ есть. И се дхъ имелетъ и. и
вънезапо въпъстъ. и проужаетъса съ пѣнами. и едва ѿ[т]ходїтъ
иого съкроушаса и. И молихъса оученікомъ твоимъ да ижененоутъ
и. и не възмогаша. ѿ[т]вѣщавъ же ісь рече имъ. въ роде невѣрнъ
и развращенъ. доколѣ боудо въ вѣсъ. и тирплю вы . прїведі мѣ
сна твоего съмо. Еще же градоущо имоу. повърже и бѣсъ . и съ-
трасе. запрѣти же ісь дховѣ нечистому. и исцѣлѣ отрока. и въдастъ
и одю иго. Дивахоу же са вси о величинѣ бжыи. всѣмъ же чуда-
щемъса о всѣхъ иже твораше ісь. рече оученікомъ своимъ. Въложите
вы въ оуші ваші словеса сі. снъ бо члчскїи имать прѣдатъса въ
роупѣ члчспѣ.

6. Из Добрилової евангелії 1164 р.

Л. 66. Въ оно [в] мимо ходающу ісоу . по ніемъ идоста два
слѣпца . зовоуща и глюща . помилоуи ии сну дздѣ . пришедшю

же и́моу въ домъ · пристоуциста къ и́моу слѣпца · и гла има ісь · вѣроуята ли шко могоу се сътворити · гласта и́моу ии ги · тогда косноу и въ очи гла · по вѣрѣ ваю боуди вама · и ѿ[т]вергаюта са очи има · и запрѣти има ісь гла · блюдѣта да никто же и́боувѣсть она же шедъша прослависта и по всем земли тон · тѣма же исходащема · се приведоша къ и́моу члвкъ нѣмъ (надрядком приписано: изгнаноу же бѣсоу прогла нѣм) · и чудиша народи глюще · николиже тако швиса вѣ или · а фарисѣи глахоу о кнази бѣсъ изгнать бѣсы и прохожаше ісь грады всѧ оуча на сбирающихъ ихъ · и проповѣдати иуа[г]лье ц[с]ртва иғлам весь недоугъ · и всю вязу въ людехъ.

Л. 80a. иже на кровѣ да и́бъ сълазить възати иже въ храминѣ иго иже на селѣ да са и́бъ възвратить въспать възать ризъ своихъ горе же имоущимъ въ чревѣ и доимшимъ въ ты дни · молите/са да не будѣть бѣство ваше зімѣ ии въ соуботоу · боудѣть бо тогда печаль велика · ака и́бъ была ѿ[т] начала твари сем доже (sic!) и до нынѣ ии имать быти и аще не быша са прѣкратили днѣ ти то не бы спаслася всяка плоть избранныхъ ради прекрататися днѣ ти тогда аще кто речеть сде хъ или сде не вѣроунте въстаниуть бо лжини хси и лжини пр[о]рца · и дадать знамѣньш велика и чудеса.

7. Із Галицької евангелії поповича Євсея 1283 р.

(з уривків, виданих у Голоскевича).

Л. 1a—2. и слово плоть бы и въселиса въ ии. и видѣхомъ словоу иго словоу шко иединъчадаго ѿ[т] оца исполнъ блгдти истини. ибанъ свѣдитѣльствоуетъ ѿ иімъ гла · съ бѣ иго же рѣко грады по мнѣ прѣдо мною бы[с] · шко первѣи мене бѣ. и ѿ[т] исполнѣнъ иго мы вси прияхомъ блгдт || възъ блдть · шко законъ монсѣнь дано бы[с]. блгдть истина ісь хмъ бы[с]:/:

Л. 65. Не[д] г по[с] ѿ[т] марка:: Рe[ч] ги своимъ воучникомъ. иже хощьТЬ въ слѣдо мене ити · да ѿ[т]вержетьса себе. и възметь кр[с]ть свои и градет по мне · иже бо хощьТЬ дшю свою (пропущено скількися слів) мене ради и моихъ словесъ · тъ спсеть ю.

8. Львівська купча грамота 1371 р.

(А. Соболевский—А. Пташицкий, Палеограф. снимки с русских грамот преимущ. XIV в., Спб. 1903; № 23).

Вѣ има отца и сна и стго дха бжымъ истворѣнъемъ оу вѣки аминъ. исталося подъ державою великого короля краковскаго казимира п

господара рускої землѣ исталоса при державѣ пана оты старости рускої алѣ оже купилъ панъ ватславъ дмитровъскіи дворище ись земею шко из вѣка слушало к тому дворищю вшитци вжиткове што днъ суть и потомъ могутъ быти а што може причинити болше межи тѣми вжитки то на своею полѣпшѣніе шко торговла исталаса купилъ панъ ватславъ оу вѣки оу васила шемужъ рѣчють скибичъ и вѣ шко брата на има оу гѣнка и вѣ шехъ сновца оу оленка иже купилъ панъ ватславъ во всѣхъ трии тожь ту именованіи даль имъ панъ ватслѣвъ є копъ гро[ш] вѣсного срѣбра а даль имъ всѣмъ тремъ то срѣбро посполною рукою тогды они пришедши вшитци и своимъ племенемъ оуздали пану ватславу со всѣми обѣзды того дворища по своимъ добромъ воли и за иныѣ молвили абы в добромъ покон в[ж]ити тѣхъ вжиковъ пану ватславу шко въздали при пану блотишевъскому вожводѣ ильвовъскому а то свѣдци мѣстичи панъ кнѣфль михно воить ильвовъскіи а се бояре пѣтръ мошенка ходко ломзич. а се попове дисни попъ юрко кропышевичъ попъ лои а се сусѣде околнинъ онисимъ а се дѣцаи степанъ мелеховичъ мелентинъ куцевичъ семенъ понахидичъ иванъ кузмичъ а се бортница пашко бортникъ ись шемедина юрко мошничъ тихно великопольскіи голко залѣскии. а выѣздили ту землю ходоръ чеолчицъ тотъ обѣздили. Ф[т] пана оты старости а ини то вшитко свидци а писана грамота тисача лѣ[т] по бжынъ рожествѣ т лѣ[т] о лѣ[т] и одно лѣ[т] а писаль грюдковичъ иван а писано оу кнѣфла в дому оу вѣки аминь.

9. Грамота Галицкого старости Бенка 1398 р.

А се а панъ · бенко староста галицкіи · и снатинъскіи. свѣдцю то своимъ · листомъ · каждому добруму кто на... листъ оуарить · или передъ кымъ будеть · чтюнъ · иже пришедъ передъ насъ · панъ · гервасъ · и вѣноваль · и оправиль своюю женѣ варварѣ сто гриненъ. на своюю селъ на тольмачи и жюрковѣ на своюю вотчинѣ · а на то · дали шесмы свои листъ и нашю · печать привѣсили · а при томъ были · свѣдци. панъ никола испичникъ вожвода снатинъскіи. панъ гѣрбо панъ андриашъ. панъ борисъ хомѣковичъ · панъ хроль · варваринъскіи · воронко воить коломыскіи рускии а писанъ листъ оу коломыи · оу тыльднъ по стмъ михайлѣ · коли са пишеть подъ лѣты ржства х[с]ва · є лѣ[т] и тѣ лѣ[т]. и деванство лѣ[т] и осмо же лѣ[т].

10. Із постанови Петра-воєводи й боярської його ради 1456 р.

Мы, Петръ воевода з Божією милостію господаръ земли молдавской, с паны радою нашею молдавской, а и съ нашими митрополитомъ киръ — Осоктистомъ, и съ всями паны отъ велика даже и до мала, ради и есмы и много подумали межъ собою о утищненіе и погибели земли нашеї, щожъ съ усихъ сторонъ имаєть, а наибульше — отъ турковъ, иже набрали и беруть по кулкосъ разовъ и просять у насъ даны: двѣ тисѧчи угорскихъ златъ. Ино мы недужъ быхомъ дати си, а боронитися намъ — никакъ, занужъ помочь и подпоры жадной не имаєть ни-отколѣ, какъ предци наши имѣли. А не давши имъ, сами собѣ возвмутъ, какъ и дотуль брали — жоны и дѣти брати нашихъ. Того-дилѣ ради и есмы уси посполу поднѣсти собѣ неволю, какъ мочи-имемъ, и похилити соби голову тому поганству: найти и дати имъ, на що мочи имемъ ихъ упросити, докудъ аче сѣ Богъ милы смируєть, абыхомъ тиже могли отъ Бога помочь имѣти и стороны свои найти, какъ и наши предци имѣли.

11. Київська грамота кн. Семена Олельковича 1459 р.

Мы, ки[я]зь Семенъ Александрович великог[о] князества свое[го] киевского, ознаимуемо сим листомъ нашимъ, хто бы на него посмѣти любо чтуши его слухати будет хотѣвъ, кому бы того вѣдати потреба, — ижъ мы деи, змиловавшися над слугою нашимъ, урожонымъ Сремисю Шашкомъ, которои намъ великіе услуги свое и коштомъ немалимъ отдает, про то, нагорожающи ему самому, жонѣ и потомству его, при всюю отчинѣ и диизнѣ его землянои и при всѣхъ городищохъ и урочищахъ его заставую и сим листомъ моимъ надаю, которыхъ продкове его от продковъ моихъ споконне держали и оныхъ заживали: городища, селища и урочища з рѣками и рѣчками и з ихъ прилегlostями, кождое до себе широкость маюче. Городище Тимоловъ из лѣсомъ Гнилецкимъ, Томиловомъ, Печенѣжцомъ, Ключевомъ, Бугаевомъ и іншими лесами и лесками и землями своею широкостью, какъ се они мают. Городище из [ле]сам[и] Драгушовскими и зо всею землею над рекою Русавою; по обохъ сторонахъ тое реки земля лежачая, какъ ее продкове в широкости и долгости з дубровами, сено-жатми и речками малими, в Русаву впадающими. И какъ тая Русава сама в себе рѣкою идетъ и в Днѣстръ упадаетъ, — с тоею рѣкою Русавою и широкостью земляною. Такъ же городища над рекою Кусницею из головою Кусницы и Кусничкою зо вѣми ихъ полями,

сеножатми, дубровами и ихъ принадлежностью. До того, иньшіе городища и урочища над рѣчкою Каменицею и от верховины ее, которая впадает в Днѣстръ: з обудвухъ сторонъ тое рѣчки Каменици землю держати маєть по саму Сухую Каменицу, с подоиминами тамътого мѣсяца по рѣчку Ращковьку, которая в Днѣстръ впадает, и з оними городищами, и ихъ широкостю и долгостю земляною, и изъ стѣнками и ярами, долинами, понадъ Нестромъ и въ поляхъ будучими, — зо всѣмъ тымъ, какъ продкове его дръжанъя и уживанія свои мѣли а повинность и службу продкомъ нашимъ отдавали и намъ отдаютъ. При чомъ всюмъ, его самого, жену, дети, и на потомъ будущie всадки его при томъ всюмъ заставую и мѣти хочу, какъ продъкове его заживали, штобы и унъ тое отчизни и дидиѣни свое заживаль и по немъ садки его. На што и листъ нашъ с притыненъемъ и завишенъемъ печати нашое дали есмо. Писанъ на Примуце, за Днепромъ, юнь 12 ден[ь] в лѣто 6967.

12. Із Збірника 1662 р., написаного в Хоруміці.

(перехов. в Бібліот. Одеськ. Вищ. Школи, ч. 86).

Приписка (на обкладинці 1-го аркушу). Исписанна¹⁾ бысть сіа книга, глаголемая Соборникъ, Рабомъ Бжінь, многогрѣшнымъ И недостойнимъ Іосифомъ Григо[р]: в селѣ Хоружовце ~~за~~ в Року. Мца Мар(та) ки днія.

Л. 167 зв.—*168*. Теды часовъ тыхъ царь вавилонскій навходносор казавъ собѣ шукати хлопят сповіноватства царского, и панства народу Іилскаго, которіи бѣ мѣли уроду красную, и науку, и довѣръ, жебы были научени языка и писма хальдейскаго през три лѣта. А потом жеби при царю были завѣди; и назначив имъ царь оброки з' столу своего, и потравъ которое самъ їзвъ, и вѣно которое самъ пив. между которыми хлопяты з народу Іуды взят ест и данія, и с нымъ чишие трѣ строки аланія азарѣа и місанд.

Л. 8. зв. Авраам реч(е), чого хочеш сну мои. Ісаак реч(е): вижу отче иж огонь несеш, а я теж дрова, несу, але бидляти жадног(о) до оффри не вижу. О як пробив срдце отцевское такимъ питанемъ. Гды мыслив смутныхъ отъ не вѣдаеш бѣдное дитя, иж ты самъ маеш бути мѣсто овчати, рукою отцевскою к волѣ бгу забытый.

Л. 22. Кгды Іосіф що[с] вдому самъ одинъ спрацовать. войшла смилье до него наledивъ, и почне силовне, тягчи его за скуню до

¹⁾ В технічнихъ причиня заголовокъ позвачено курсивними буквами

одра, а Іосіфъ вшетечностю ся еи нівестидливою бриячи, сукню в рукахъ еи оставивши, утік якъ шахъ от сльстей диаволскихъ. мыслю и слова сердца своего мазати нехотячи она видячи себе в ганбѣ а жалуючи зневаги своимъ: мѣсть в ненависть обернула, і осмрти его миснила, хотячи абы его муж еи забывъ, ажебы вдому большъ на него не глядѣла, а смутку своего забути могла. Изобразивши челяд спотварила невинност, и рекла, Невѣдаете и[ж] мя силою хотѣвъ покалити тот зра[и]ца Іосиф. ото теперь ся з руки моихъ вирявъ. А скоро мужъ еи пришовъ, показала ему ризу его. И доводячи фалишу своего, мовила. Привѣтъ еси на свою і мою ганбу того жидовина. Видишъ що мнѣ учинити хотѣвъ. Еслиб в минѣ вѣры и цноты к тебѣ не было. Моужъ легкосердный, давъ словамъ еи мѣсце. И не слухающи справы от Іосифа, а нѣ повѣсти, а нѣ поступкамъ приглаждающи, осудив стго мѣднца виннимъ'. И казавъ его до посполитого вязеня вести.

Л. 38. А сестра оного дитяти, которая здалека глядѣла приступивши до царевни рекла. хощеш ли поїднаю тобѣ еуренскую мамку до него. А царевна приводила и обѣщала заплату, и привела сестра матку, а царевна дала ей сна на выхован'е; Гдѣ такъ спршививъ, абы матки своимъ молокомъ выхованый былъ, а з нимъ вѣру і боязнъ бжую выссавъ. Гдѣ ся отховало дитя, взяла его превна до себе як за власного сна своего.

Л. 148. Гдѣ агарянне дамаскъ мѣсто в Асиріи опановали, а христіанъ помордовали і хвалити Іс ха я[в] не допускали, родичи того Іоанна дамаскина у оных окрутніковъ такую ласку мѣли иж не тілько волно имъ было христіанскою (о виправлено з і) вѣри пора[д]ки я[в] не ховати, але теж і старостою и судією отца его учніли, которыи то ласки тоєи Бжеи велими на добрых учниках уживаль. Но будучи богатымъ, из неволї вязней христіанъ выкуповавъ.

Л. 315. Декій цесарь христіанской кривы (= крови) сротій разливца. Прихавши до Ефесу казавъ поймати всіхъ, которыи бы ся христіанами быти менілы, и размалити ихъ муками тротити, много ихъ і без личбы помучено. всі вежи ними були наповненны. Тѣла ихъ по мурахъ мѣскихъ, и вежахъ вѣшано. Головы ихъ на палиахъ, и деревахъ втинано. Птахи и вороны мѣсто все тѣла стыхъ пожираючи окружали... **Л. 316.** (з того самого житія). За часов его из арлановъ невѣрных уросло геретицество которое твердило, иж тѣль въ скрихъ мртвыхъ, не буде · и тые що померли жадномъ потѣхи не

возмут. до тон днаволскои а поганской науки, пришли были
шаленії люди.

13. Уривок із Гр. Сквороди.

„О селянській милії, любій мій покою
Всякій печали лишенії!
О источников шумъ журчащихъ водою,
О лѣсъ темній прохладенії,
О шумящі кудри волосовъ древеснихъ,
О на лукахъ зелень красна,
О самота мати ради думъ небесныхъ,
О сумна тихость ужасна,
Гдѣ развѣ гласъ только птичое даетъ волѣ
Да сопѣлка пустухова,
Какъ вигонить овцы въ благовонне поле
Или въ домъ пригонить знова!
О мой столикъ малій ни супъ, ни илашній
Стравами селскими набратій!
Ни тѣ, чтобы господскій раздражнить вкусъ пишній
Кухарь присмачилъ нанятій,
Но что спнамъ зъ батькомъ, наспѣвшимъ зъ орання,
Сама варить мати въ домѣ!
О библіотеко, ты моя избранна,
О немногимъ книги чтомы!

З М І С Т.

Передмова	3
ВСТУП	5—25
§ 1. Предмет нашого курсу (5). § 2. Походження української мови (6). § 3. Гіеродисторичні часи слов'янства взагалі й предків українців зокрема (8). § 4. Історія студіювання української мови (11). § 5. Джерела для студіювання української мови (17). § 6. Бібліографія (23).	
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗВУКІВ	26—61
I. Історія передісторичних ізоглос. § 7. Вступні уваги (26). § 8. Південно-східно-слов'янські ізоглоси (26). § 9. Східно-західно-слов'янські ізоглоси (29). § 10. Зміна <i>g</i> на <i>h</i> (29). § 11. Лабілізація <i>I</i> (31). § 12. Повноголосся та відповідні з'явища в інших слов'янських мовах (31). § 13. Зміна <i>a</i> , <i>o</i> в напрямі до повних голосних (33). § 14. Деназалізація посівих (34). § 15. Зміна <i>a</i> на <i>ū</i> (34). § 16. Зміна <i>z</i> , <i>ø</i> на <i>ы</i> (укр. <i>и</i>) перед <i>j</i> та йотованими голосними (35).	
II. Історична доба української фонетики. 1. Вокалізм. § 17. Загальний огляд голосних української мови (35). § 18. Зміна початкового <i>je-</i> на <i>o-</i> (35). § 19. Історія глухих звуків (37). § 20. Наслідки занепаду слабих глухих (41). § 21. Ствердиння приголосних перед <i>e</i> , <i>u</i> (44). § 22. лабілізація <i>'e</i> (47). § 23. Діалектична зміна діфтонгів на монофонги (50). § 24. Деякі другорядні явища українського вокалізму (52). Консонантизм. § 25. Загальний огляд приголосних української мови (54). § 26. Переїзд сполучень <i>km</i> , <i>tm</i> , <i>hm</i> в <i>kl</i> , <i>tl</i> , <i>hl</i> (57). § 27. Ствердиння губних (57). § 28. Зміна <i>a</i> на <i>у</i> (58). § 29. Розвиток протетичних приголосних (58). § 30. Доля <i>j</i> після приголосного (58). § 31. Ствердиння <i>r</i> (59). § 32. Ствердиння шипічних (59). § 33. Деякі дрібні з'явища українського консонантизму (60). § 34. Хронологія звукових змін (60).	
ІСТОРІЯ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	62—85
§ 35. Вступні уваги (62). I. Деклінація. Речівники. § 36. Походження основ (62). § 37. Відміна слів ж. р. на <i>-a</i> , <i>-я</i> (63). § 38. Відміна слів ч. р. й слів с. р. на <i>-o</i> , <i>-e</i> , <i>-я</i> (64). § 39. Відміна слів ж. р. без закінчення в наз. одн. (69). § 40. Слова с. р. з основами <i>-em</i> , <i>-am</i> і з наз. відм. на <i>-я</i> (68). § 41. Відміна слова <i>мати</i> (69). Займенники. § 42. Вступні уваги (69). § 43. Відміна займенників <i>я</i> , <i>ми</i> , <i>себе</i> (70). § 44. Відміна займенника <i>хто</i> , <i>що</i> (71). § 45. Відміна займенників-прикметників (71). Прикметники. § 46. Відміна прикметників (73). § 47. Ступеві порівняння прикметників (76). Числівники. § 48. Відміна числівників (76). II. Кон'югація. § 49. Вступні уваги (77). § 50. Особові форми (78). § 51. Неособові форми (83).	

ІСТОРИЧНА ХРЕСТОМАТІЯ 86—94

1. Iz Святославового Збірника 1073 р. (86).
 2. Iz Святославового Збірника 1076 р. (86).
 3. Iz Архангельської евангелії (86).
 4. Грамота Мстислава Володимировича (87).
 5. Iz Галицької евангелії 1144 р. (87).
 6. Iz Добрицької евангелії (88).
 7. Iz Галицької евангелії поповича Євсевія (89).
 8. Львівська купчя грамота 1371 р. (90).
 9. Грамота галицького старости Бенка (90).
 10. Iz постанови Петра воєводи Івницької Іого ради (91).
 11. Київська грамота кн. Семена Олельковича 1459 р. (91).
 12. Iz Збірника 1662 р., записаного в Хоружівці (92).
 13. Уривок iz Словороди (94).
-

До фотопередруку Бузукового *Нарису*

Визначний український і білоруський мовознавець Павло БУЗУК народився 2.VII.1891 р. в сім'ї вчителя в с. Тернівка недалеко Кишинєва в південній Басарабії. Гімназію закінчив 1909 р. в Тирасполі, після чого слухав лекції на Історично-філологічному факультеті в 1911–16 рр. Одеського (Новоросійського) університету, відвідуючи й учительські курси. Три роки числився професорським стипендистом, готуючися до науково-педагогічної праці в університеті при катедрі слов'янської філології. Після складення магістерських іспитів провадив від 1920 р. філологічні курси в Одеському університеті та по інших високих школах міста. 1924 р. захистив докторську дисертацію про місце написання староцерковнослов'янського рукописного Маріїнського євангелія.¹

В Одесі постав – певне в ході його ж власних викладів і перший наріс його історії української мови², а що зустрівся з гострою критикою старших київських колег³. Сама критика його не знехотила ж ніяк: критикам відповів⁴, а переїхавши восени 1925 р. на працю в Білоруському університеті в Мінську (тут читав декілька філологічних та мовознавчих курсів), зладив още 2-ге, виправлене видання *Нарису*: воно й стало на роки одним із кращих наших високошкільних компендіюмів історичної граматики української.

Крім пильного студіювання пам'яток староукраїнської мови літературної (напр. Архангельського євангелія 1092 р.⁵) та принаїдного етимологізування українських слів⁶ (як поліглот Бузук опанував класичні, західно-європейські, литовську, румунську та татарську мови,крім що усі слов'янські), він гарячкою поринув у працю над вивченням говірок білоруських і українських полтавських методами нової в славістиці лінгвістичної географії. Створив отак перший діялектологічний атлас білоруської мови⁷, накреслив поширення деяких ізоглос на Полтавщині⁸.

Можна згадувати, що фасцинувало його питання, як то виникли мовні межі говірками близько споріднених мов, як от білоруської й української. Поєднував при тому стимулувальну в діялектології "теорію хвиль" Йоганнеса Шімдта з цікавою спробою Н. Трубецького⁹ пояснити виникнення фонетично-фонологічних різниць поміж українською й російською та білоруською мовами (їх Трубецький клав на час між половиною ХІІ-го й ХІІІ-го ст.). І Бузук подібно спостерігає наявність "розсипаних" пучків ізоглос на українсько-білоруській межі на середуцьому Поліссі, де – як іти від півдня на північ – поступово зникають риси українські, і так само поступово виринають типові білоруські риси, – явище подібно стверджуване Л. Оссовським на західному Поліссі¹⁰.

Як же ж додати, що саме десь на тій українсько-білоруській межі (деревлянсько-дреговицькій) лежали осередки Турово-Пинського князівства, то звідси вже лиш крок залишився до теорії Шевельова¹¹ про інтегруально-асиміляційний розподіл потенційної "поліської" мови білорушину полоцько-вітебських кривичів від півночі, а українциною галицько-волинських деревлян-бужан/дулібів від півдня. Можна пристати на таке тлумачення або ні, але все ж свіжо-оригінальною ця думка таки є. Переконує ж більше, ніж мандруваньні гіпотези Шахматова, що то пересував літописні племена по всій Східній Європі як шахові фігури на шахівниці.

У Мінську Бузук присвятив багато часу організуванню наукового життя в столиці молодої білоруської республіки: бере участь у низці фахових комісій Інституту Білоруської Культури – цього заляжка пізнішої Академії Наук. Керував працями фольклорно-діялектологічної та діялектологічної комісій. Прикладся до розпрацювання

питань білоруського правопису, лексикографії та історії мови. Можна подивляти його чуттєво-національне достосування до нового середовища. Ця кипуча діяльність винесла Бузука на становище вченого секретара (від 1929 р.) до директора (в 1932 р.) Інституту.

Пляновий розгром білоруського - подібно як і знаний нам українського - відродження в 1932 р. не оминув і Бузука: прийшов арешт і заслання - як це евфемістично в підсоветській реториці зветься - "на педагогічну працю" в Вологду, де проживав ніби від 1934 р. відірваним від улюблених раніших тем і занять.

Поліглотні знання різносистемних мов уможливили йому складення нарису загального мовознавства: його занапащення - напевно під час арешту в Мінську - нині приписується німцям (хоч автор сидів удалекі від фронтових дій Вологді, якщо вірити надрукованому¹? Дату його смерті ставлять у білоруських публікаціях офіційно на 7. X. 1943 р.: певності тут бути не може, бо надто багато вже "усмертнень" доби Єжова порозвантажувано на воєнні роки. Шевельов віднотовує чутку, що Бузук у депресії перед новим арештом самоспалився, облившися бензиною².

Перевидаваний оце Бузуків *Нарис* подуманий нами як проглядний у своїм викладі скрипт з історичної граматики українщини. З уваги на те додаємо й обширну *Вибрану бібліографію*, яка допоможе, надімось, зацікавленому зорієнтуватися і в новіших досягненнях загального мовознавства, іndoевропейстики, славістики - і таки найбільше - україністики (вилишено лише ономастичну проблематику, бо її хочемо присвятити окремий випуск, де й буде місце для неї).

Від часів, як складався Бузуків *Нарис*, мовознавча й філологічна наука помітно поступила вперед. Але україністику в питаннях виникнення українщини в УССР відштовхнуто до передреволюційного, поліційно-царського часу. Як бездискусійну "аксіому" (так таки дослівно назавв це советсько-партийне вчення теперішньїй керівник київського Інституту Мовознавства в публічній дискусії на Славістичному конгресі в Загребі 1978 р.!) приймається національно-мовну єдність "Давньоруської" мови від Закарпаття геть по Заволоччя аж до ІІІ в. (для україністів УССР аж тоді починається "староукраїнська мова", - для нас це середньоукраїнщина!), коли то в наслідок сусідських загарбувань витворилися окремі від російщини білоруська й українська мови. Дотичні ж народи увесь же час чекали й зідхали за "воз'єднуванням". А все воно таке ж знане ще з дореволюційних підручників... Шоб же могти легше вернутися до таких царистсько-часових теорій, треба було спершу повинтрутати в Києві й Мінську тих, хто смів би думати інакше. То ж, не зважаючи на дрібні Бузукові помилки в *Нарисі*, цей підручник ще й після 60-х років, як несполітизований офіційщиною посібник, тут вартости й актуальності для нас не втратив.

П р и м і т к и

О.Г.

¹ К вопросу о месте написания Марининского евангелия, *ИзвОРЯС* 23, 2, с. 109-49; Замечания о Марининском евангелии, *Лівід.* 29, с. 307-68.

² Коротка Історія української мови. I. Вступ і звучня. Одеса 1924.

³ Ганцов В., ЗІФУ УАН 5/1924-5, 252-67; Сулима М., *Шлях освіти* 1924, № 6, 249-52; Синявський О., *Шлях освіти* 1924, № 9, 255-9; Грунський М., ЗІФУ УАН 5, с. 260-70; Дем'янчук В., ЗІФУ УАН 15, с. 231-45.

⁴ ЗІФУ УАН 19/1928, с. 363-67.

⁵ Про мову найдавнішої української евангелії, ЗІФУ УАН 12/1927, с. 353-69

⁶ Українські етимології, ЗІФУ УАН 7-8/1926, с. 67-73; 23/1929, с. 19-24.

⁷ Спроба лінгвістична географії Беларусь, І. Фанельська і марфалогія, Мінськ 1928

⁸ Діялектологічний нарис Полтавщини, Укр. Діялектол. 36.2/1929, с. 159-97

⁹ Trubetzkoy N.: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit, *Zschr.f.slav.Philol.* 1/1924, 287-319.

- 10 Ossowski Leszek: *Problem językowy Polesia*, Wa 1935
- 11 Šerech J. :*Problems in the formation of Belorussian*, New York 1952
- 12 Булахов М.Г.: Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь, т.ІІ(А-К), Минск 1977, ст. Бузук Петр Афанасьевич, с.55-60.- Звідти взято всі біографічні дані, здається, найповніші досі.
- 13 Шевельов Юрій: Покоління двадцятих років в українському мовознавстві, ЗНПШ 173, Париж-Чікаго 1962, с.323-25, - там теж подана характеристика Бузука як мовознавця, організатора й лодини.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Найуживаніші скорочення: а) місць появі

Bnp/Bpt - Будапешт/Budapest; *Ba/Wa* - Варшава/Warszawa; *Bnp/Wnp* - Вінніпег/Winnipeg; *K* - Київ/Киев; *Lw/Lw* - Львів/Львов/Lwów; *Lgđ/Lgd* - Петроград/Петропург/Sankt-Peterburg; *Ldn/Ldn* - Лондон/London; *Mi/Mu* - Мінськ/Мінск; *Mo* - Москва; *Mю/Mü* - Мюнхен/München; *NY/NY* - Нью-Йорк/New York; *HC* - Нови Сад; *Od* - Одеса/Одесса; *P/P* - Париж/Paris; *Lgđ/Lgd/CPlb* - Петроград; *Po* - Полтава; *Pr/Pr* - Прага/Praha/Prag; *Prš/Prš* - Пряшів/Prešov; *Cv* - Свидник; *Cm/IФ* - Станіславів/Івано-Франківськ; *Cf* - Софія; *Tor/Tor* - Торонто/Toronto; *Uж/Uж* - Ужгород; *Phld/Phld* - Філадельфія/Philadelphia; *X* - Харків/Харьков; *Чрг* - Чернігів; *Чрц* - Чернівці/Czernowitz; *B* - Berlin; *Ber* - Bucureşti; *Br* - Bratislava; *Bpt* - Budapest; *Ca* - Cambridge; *H* - Haag/The Hague; *Hdgb* - Heidelberg; *Hbg* - Hamburg; *Kr* - Kraków; *Lb* - Lublin; *Ljb* - Ljubljana; *Lpz* - Leipzig; *Lw* - Lwów; *Ł* - Łódź; *Mü* - München; *NY* - New York; *Oxf* - Oxford; *P* - Paris; *Phld* - Philadelphia; *Pr* - Praha/Prag; *Prš* - Prešov; *Rm* - Roma; *Tüb* - Tübingen; *Tor* - Toronto; *Wa* - Warszawa; *Wnp/Wnipeг*; *Wr* - Wrocław; *Wsb* - Wiesbaden; *Zgr* - Zagreb;

б) періодиків і установ

ВЯ - Вопросы языкоznания (Москва); *ДБ* - Діалектологічний бюллетень (Київ); *ДУ* - Державний Університет (Дніпропетровський, КДУ, ЛДУ, ОДУ, ХДУ, УжГДУ, ЧРДУ); *зб (ст)* - збірник (статей); *З/36 ІФВ ВУАН* - Записки/Збірники Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (Київ); *ЗНТШ* - Записки Наукового Товариства імені Шевченка (Львів /до 1939 р./); *Ізв ОРЯС* - Известия Отделения Русского Языка и Словесности Академии Наук (Санкт-Петербург/Петроград); *ИРЯ* - Институт Русского Языка Академии Наук СССР; *ІСлав(Балк)* - Институт Славяноведения (и Балканстики) Академии Наук СССР; *ИЯ* - Институт Языкоznания АН СССР; *ІМ АН* - Институт Мовознавства АН УРСР (Київ); *ІСУТ* - Культурний Союз Українських Трудящих у ЧССР (Пряшів); *ЛБ* - Лексикографічний бюллетень (Київ); *МУК* - Музей Української Культури у Свиднику (ЧССР); *НЗ* - Наукові Записки; *НЗб* - Науковий Збірник; *Пит* - Питання; *ПІ* - (Державний) Педагогічний Інститут (*ІМ* - Іноземних Мов); *Пр* - Праці; *сб (ст)* - сборник (статей); *Сб ОРЯС* - Сборник Отделения Русского Языка и Словесности АН (СПб); *Тр* - Труди/Труды; *УВУ* - Український Вільний Університет; *УЗ* - Учені Записки; *УКУ* - Український Католицький Університет (Рим); *УМШ* - Українська мова в школі (Київ); *фпд* - фотопередрук; *Мое* - Мовознавство (Київ);

Abhgn - Abhandlungen; *AnzSlPh* - Anzeiger für slavische Philologie; *Bh* - Beiheft; *BzNF* - Beiträge zur Namenforschung; *DAW* - Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien (Philosophisch-Historische Klasse); *JF* - Južnoslavenski Filolog (Beograd); *KtSłz* - Komitet Słowianoznawstwa; *Lang* - Language; *MoSl* - Monografie Slawistyczne; *ŁTN* - Łódzkie Towarzystwo Naukowe; *Ndr* - Nachdruck (фотопередрук); *NF* - Neue Folge (нова серія); *NyK* - Nyelvtudomány Közlemények (мовознавчі записки, Budapest); *Onms* - Onomastyka/Onomastica; *OxfSlP* - Oxford Slavonic Papers; *PAN/PAU* - Polska Akademia Nauk/P.A.Umiejętności; *PrJzn* - Prace Językoznawcze; *PrOn* - Prace Onomastyczne; *RESL* - Revue des Etudes Slaves; *RmSl* - Romano-Slavica; *RSL* - Rocznik Slawistyczny; *SB PhHKL* - Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien; *SFPSŁ* - Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej; *SLEER* - Slavonic and East European Review; *Slača* - Slavica (Debrecen); *Slača* - Slavistica (Winnipeg); *SPR* - Slavic Printings and Reprintings (Haag/The Hague - Paris); *SPSl* - Specimina Philo-

logiae Slavicae; *StSl* - Studia Slavica (Budapest); *Vöftlgn* - Veröffentlichungen; *W* - Word; *WdSl* - Welt der Slaven; *ZNUJ* - Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego; *ZSl* - Zeitschrift für Slawistik; *ZslPh* - Zeitschrift für slavische Philologie; *AslPh* - Archiv für slavische Philologie.

01. Задальне й індоєвропейське мовознавство.

/Meillet A., Cohen M./ *Les langues du monde*, P. 1952

Milewski T.: *Zarys językoznawstwa ogólnego*, I-II, 1-2, Lb.-Kr. 1947-48

Schmidt W.: *Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde*, Hbg. 1977² (1926¹)

Bodmer F.: *The loom of language*, London (Die Sprachen der Welt. Geschichte, Grammatik in vergleichender Darstellung, Köln-B. 1966)

Bastian O.: *Die europäischen Sprachen. Grunderscheinungen und Entwicklungen*, Bern-Mü. 1964

Haarmann H.: *Soziologie und Politik der Sprachen Europas*, Mü. 1975
Comrie B.: *The languages of the Soviet Union*, Ca., Mass. 1981

02. Abraham W., Binnick R.I.: *Generative Semantik*, Frankfurt/M. 1972

Abraham S., Kiefer F.: *A theory of structural semantics*, P. 1966

Akhmanova O., Mikael'an G.: *The theory of syntax in modern linguistics*, P. 1969
Brinker K.: *Modelle und Methoden der strukturalistischen Syntax. Eine Ein-*

führung, Stuttgart 1977

Carnap R.: *Logische Syntax der Sprache*, Wien-NY. 1934¹, 1968²

Cherubin D.: *Grammatische Kategorien. Das Verhältnis von "traditioneller" und "moderner" Sprachwissenschaft*, Tüb. 1975

Chomsky N.: *Syntactic structures*, H. 1957; *Studies on semantics in generative grammar*, H. 1972; *Aspects of the theory of syntax*, Ca., Mass. 1965 (Aspekte in Syntax-Theorie, Frankfurt/M. 1973¹)

Fowler R.: *An introduction to transformational syntax*, Ldn. 1971

Havers W.: *Handbuch der erklärenden Syntax. Ein Versuch der Erforschung der Bedingungen und Triebkräfte in Syntax und Stilistik*, Hdbg. 1931

Heger K.: *Monem, Wort und Satz*, Tüb. 1971

Henn B.: *Einführung in die generative Transformationsgrammatik*. Stuttgart 1974

Lakoff G.: *Irregularity in syntax*, NY-Chicago 1970

Regula M.: *Grundlegung und Grundprobleme der Syntax*, Hdbg. 1951

Ries J.: *Was ist Syntax?* Pr. 1924¹, 1927², Darmstadt 1967³; *Was ist ein Satz? Beiträge zur Grundlegung der Syntax*, 3. Pr. 1931; *Zur Wortgruppenlehre, Beiträge..., 2. Pr. 1928*

ИСлвд АН: сб.ст. Структурно-типологические исследования, №. I962

Звегинцев В.А.: Предложение в его отношении к языку и речи, №. I976; Сема-
сиология, №. I973; Язык и лингвистическая теория, №. I973

Иванов В.В.: Очерки по истории семиотики в СССР, №. I976

Ревзин И.И.: Современная структурная лингвистика, №. I977

Шур Г.С.: Теория поля в лингвистике, №. I974 (Feldtheorien in der Linguistik,
Düsseldorf 1977)

03. /Stammerjohan H., Janssen H./ *Handbuch der Linguistik. Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft*, Mü. 1975

/Greenberg J.H./ *Universals of human language*, I-IV, Ca.-Ldn. 1977-78

Апресян Ю.Д.: *Идеи и методы современной структурной лингвистики (Краткий о-
черк)*, №. I966

ИЯ АН: сб.ст. Аспекты семантических исследований, №. I980

Булаховский Л.А.: Нарисы з загального мовознавства, К. I955

Дегтерева Т.А.: Пути развития современной лингвистики, I-III, №. I961-64

Дорощенко С.І., Дудик П.С.: Вступ до мовознавства, К. I974

Кошевая И.Г.: Уроки языкового абстрагирования, КДУ, К. I973

Lyons J.: *Introduction to theoretical linguistics*, Ca. 1968 (Einführung in die moderne Linguistik, 1972²)

Martinet A.: *Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie dia-
chronique*, Bern 1955¹, 1964²

- ІМ АН: зб. Мова.Людина.Суспільство, К.І977; зб. Мова.Проблеми суспільного розвитку, К.І980
- Панфілов В.З.: Грамматика и логика (Грамматическое и грамматико-логическое членение простого предложения), М.-Лігд 1963
- ІМ АН: зб. Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві, К. І 1976
- Постовалова В.И.: Историческая фонология и ее основания. Опыт логико-методологического анализа, М. 1978
- КДУ: зб. Прикладная лингвистика и машинный перевод, К.І962
- ІЯ АН: сб. Проблема внутренней и внешней лингвистики, М.І978
- /Серебренников Б.А./ Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М.І972
- АН УРСР: сб. Статистичні та структурні лінгвістичні моделі, К.І966
- ІЯ АН: сб. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, Лігд.І981; сб. Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках, Лігд. 1979
- ІМ АН: зб. Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики, К.І972
- ІЯ АН: сб. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков, Лігд.І975
- ІМ АН: зб. Філософські питання мовознавства (Семіотика, мислення, мовний розвиток), К.І972
- Нове в /зарубежной/ лингвистике, I-XI, М.І961-82
- Anttila R.: An introduction to historical and comparative linguistics, NY-Ldn 1972
- /Cherubim D./ Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft, B-NY 1975
04. Bohusch O.: Lexikon der grammatischen Terminologie. Zusammenstellung und Erklärung des deutschen, englischen, französischen und lateinischen Vokabulars zur Sprachlehre und Sprachkunde, Donauwörth 1972
- Bußmann H.: Lexikon der Sprachwissenschaft, Stuttgart 1983
- Gołąb Z., Heinz A., Polański K.: Słownik terminologii językoznawczej, Wa.1968
- Hamp E.R.: Glossary of American technical linguistic usage 1925-50, Utrecht 1957 /Хэмп Э.: Словарь американской лингвистической литературы, М.1964/
- Heupel C.: Taschenwörterbuch der Linguistik, Mü.1973
- Кротевич Е.В., Родзевич Н.С.: Словник лінгвістичних термінів, К.І957
- Lewandowski Th.: Linguistisches Wörterbuch, 1-3, Hdrg. 1973-75
- Marouzeau J.: Lexique de la terminologie linguistique française, allemande, anglaise, italienne, Paris 1951³ (Марузо Ж.: Словарь лингвистических терминов, М.І960)
- Ulrich W.: Wörterbuch linguistischer Grundbegriffe, Kiel 1972
05. Амирова Т.А. и др.: очерки по истории лингвистики, М. 1975
- Arens H.: Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, Freiburg-Mü. 1969²
- /Bornstein D.D./ Readings on the theory of grammar. From the 17th to the 20th century, Ca. 1976
- Coseriu E.: Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart Eine Übersicht, 1-2, Tüb.1972-75²; Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandelns, Mü.1974; Einführung in die strukturellen Linguistik, Tüb.1969; Probleme der strukturellen Semantik, Tüb.1973; Sprache Strukturen und Funktionen, Tüb.1971; Textlinguistik. Eine Einführung, Tüb. 1980; Leistung und Grenzen der Transformationsgrammatik, Tüb.1975; - und Geckeler H.: Trends in structural semantics, Tüb.1981
- /Girke W., Jachnow H./ Theoretische Linguistik in Osteuropa, Tüb.1976; Sowjetische Soziolinguistik. Probleme und Genese, Kronberg 1974
- Heinz A.: Dzieje językoznawstwa w zarysie, Wa.1978
- Fisiak J.: Wstęp do współczesnych teorii lingwistycznych, Wa.1975
- Ivić M.: Pravci v lingvistici, Ljub.1963; (Wege der Sprachwissenschaft, Mü.1971)
- Кондратов Н.А.: История лингвистических учений, М. 1979
- Mounin G.: Histoire de la linguistique des origines au XXe s., P. 1970; La linguistique du XXe s., P. 1972¹, 1975²

- Porzig W.: *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft*, Bern-Mü. 1950
- Robins R.H.: *Ideen- und Problemgeschichte der Sprachwissenschaft mit besonderer Berücksichtigung des 19. und 20 Jahrhunderts*, Frankfurt/M. 1973
- Sampson G.: *Schools of linguistics*, Stanford 1980
- Szemerényi O.: *Linguistic theories and their application*, Aidel 1967; *Richardungen der modernen Sprachwissenschaft*, I (1916-50), II (1950-60) Hdbg. 1971-1982
- Березин Ф.М.: *Русское языкознание конца XIX-начала XX в.*, М. 1976; *Очерки по истории языкоznания в России (конец XIX-начало XX в.)*, М. 1968
- Булахов М.Г.: *Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь*, в. I (16в.-начало 20 в.), в. 2-3 (А-К; Л-Я), М. 1976-78
- Лоя Я.В.: *История лингвистических учений (Материалы к курсу лекций)*, М. 1968
- /Шаумян С.К./ Проблемы структурной лингвистики, М. 1967, 1968
- /Шаумян С.К., Медведева В.И./ *Хрестоматия по истории грамматических учений в России*, М. 1965
- Бельт Р.Т.: *Социолингвистика. Методы, цели, проблемы*, Лгд. 1980
- Brang P., Züllig M.: *Kommentierte Bibliographie zur slavischen Soziolinguistik*, I-3, Bern-Frankfurt/M. 1981
- Prucha J.: *Sowjetische Psycholinguistik*, Düsseldorf 1979
- /Sebeok T.A./ *Current trends in linguistics*, I. Soviet and East European linguistics, H. 1963
06. Brugmann K.: *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Lpz 1902¹, B-Lpz 1922², B 1970³; - , Delbrück B.: *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, I-V, Straßburg 1897-1916¹, B-Lpz 1930², B 1967³
- Десницкая А.В.: *Вопросы изучения родства индоевропейских языков*, М-Лгд 1955
- Erhart A.: *Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie*, Pr 1982
- Georgiev V.I.: *Introduction to the history of the Indo-European languages*, Sf 1981
- Hirt H.: *Indogermanische Grammatik*, I-VII, Hdbg 1929-37
- Kuryłowicz J.: *Indogermanische Grammatik*, II. Akzent, Ablaut, Hdbg 1968; *L'apophonie en indo-européen*, Wr 1956; *Inflectional categories of Indo-European*, Hdbg 1964
- Kiekers E.: *Einführung in die indogermanische Sprachwissenschaft*, I. Lautlehre, Mü 1933
- Krahe H.: *Indogermanische Sprachwissenschaft*, I-II, B 1958-59 (Smlg. Göschen)
- Lehmann W.P.: *Proto-Indo-European phonology*, Austin 1952
- Meillet A.: *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, P 1937¹; *Les dialectes indo-européennes*, P 1950
- Pisani V.: *Glottologia indeuropea. Manuale di grammatica comparata delle lingue indeuropee, con speciale riguardo del greco e del latino*, Torino 1949²
- Porzig V.: *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebietes*, Hdbg 1954; (*Членение индоевропейской языковой области*, М. 1964)
- Савченко А.Н.: *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*, М. 1974
- /Scherer A./ *Die Urheimat der Indogermanen*, Darmstadt 1968
- Schrijnen J.: *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft*, Hdbg 1921
- Watkins C.: *Indogermanische Grammatik*, III, 1. *Geschichte der indogermanischen Verbalflexion*, Hdbg 1969
- 07.
- Bénveniste É.: *Origines de la formation des noms en indo-européen*, P 1968²; *Le vocabulaire des institutions indo-européennes: I. Economie, parenté, société, II. Pouvoir, droit, religion*, P 1969
- Karstien H.: *Infixe im Indogermanischen*, Hdbg 1971
- Brugmann K.: *Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen*, Lpz 1904
- Kempf Z.: *Próba teorii przypadeków*, I, Opole 1978
- Откупщиков Ю.В.: *Из истории индоевропейского словообразования*, Лгд 1967

- Persson P.: *Studien zur Lehre von der Wurzelerweiterung und Wurzelvariation*, Uppsala 1891; *Beiträge zur indogermanischen Wortforschung, I-II*, Upps. 1912
- Schwentner E.: *Die primären Interjektionen in den indogermanischen Sprachen*, Hdbg 1924
- Scherer A.: *Gestirnnamen bei den indogermanischen Völkern*, Hdbg 1953
- Specht F.: *Der Ursprung der indogermanischen Deklination*, Göttingen 1947²
- Havers W.: *Neue Literatur zum Sprachtabu*, Wien 1946
- /Birnbaum H., Puvel J.: *Ancient Indo-European dialects*, Berkeley 1966
- Devoto G.: *Origini indeuropee*, Firenze 1962
- Friedrich P.: *Proto-Indo-European trees. The arboreal system of a prehistoric people*, Chicago-Ldn 1980
- Иванов В.В.: *Общесинтөсплатинская, праславянская и анатолийская языковые системы*, Мю 1965
- Reichenkron G.: *Das Dakische (rekonstruiert aus dem Rumänischen)*, Hdbg 1966
- об. Токарские языки, Мю 1959
- Joki A.J.: *Uralier und Indogermanen*, Helsinki 1973
- Илич-Свильч В.М.: *Опыт сравнения юстратических языков. Сравнительный словарь*, Мю I/I971, 2/I976
- 08.
- Schrader O.: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, I-II*, B 1917-29²; *Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums, I-II, 1-2*, B 1893¹, Jena 1903-73
- Buck C.D.: *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. A contribution to the history of ideas*, Chicago-Ldn 1949¹
- Pick A.: *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, 1-3*, Göttingen 1890-1904⁴
- Walde A. (Pokorny J.): *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I-III*, B-Lpz 1927-32
- Pokorny J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I-II*, Bern 1949-69
- Абаев В.И.: *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, 1-3, Мю-Лгд 1958-79
- Charnraine P.: *Dictionnaire étymologique de la langue grécoise. Histoire des mots, I-II*, P 1968¹, 1983²
- Cihac A.de: *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments slaves, magyars, grecs-modernes et albanais*, Frankfurt/M. 1879
- Cioranescu A.: *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife 1966
- Corominas J.: *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid 1961
- Δαγκιτόπη Κ.: *Ετυμολογικό λεξικό της νεοελληνικής*, Αθήνα, 1/1978: A-K
- Dante O.: *Dizionario etimologico italiano*, Milano 1961²
- Dauzat A.: *Dictionnaire étymologique de la langue française*, P 1938¹
- Dictionarul limbii române moderne, Bcr 1958
- Ernout A., Meillet A. (André J.): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, P 1932¹, 1979⁴
- Feist S.: *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, Leiden 1939³
- Fraenkel E.: *Litauisches etymologisches Wörterbuch, I-II*, Hdbg-Göttingen 1955-65
- Friedrich J.: *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefaßte kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter*, Hdbg 1952
- Frisk H.: *Griechisches etymologisches Wörterbuch, I-IV*, Hdbg 1954-72
- Gamillscheg E.: *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*, Hdbg 1928
- Hellqvist E.: *Svensk etymologisk ordbok, 1-2*, Lund 1948³
- Hofmann J.-B.: *Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache*, Mü 1950
- Horn P.: *Grundriß der neopersischen Etymologie*, Straßburg 1893
- Hübschmann H.: *Armenische Grammatik, I: Armenische Etymologie*, Lpz 1897
- Kluge F. (u. Mitzka W.): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, B 1967²⁰
- Kronasser H.: *Etymologie der hethitischen Sprache, I*, Wsb 1966
- Mayer A.: *Die Sprache der alten Illyrier, I-II*, Wien 1957-59
- Meyer-Lübke W.: *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Hdbg 1935³

- Mayrhofer M.: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, I-III*, Hdbg 1956-76
- Meyer G.: *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Straßburg 1891
- Pușcariu S.: *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache, I. Lateinisches Element*, Hdbg 1905
- Раевский Н., Габинский М.: Скүрт диксионар етимологиял ал лимбий мөлдөвненчел, Кышиңэй 1978
- Skeat W.W.: *A concise etymological dictionary of the English language*, Oxf 1882¹, 1948
- Tamas L.: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*, Bpt 1966
- Turner R.L.: *A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*, Oxf 1966
- Uhlenbeck C.C.: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache*, Amsterdam 1898-99
- Vries J.de: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden 1962²; *Nederlands etymologisch woordboek*, Leiden 1963-65
- Walde A. (u.Hofmann J.B.): *Lateinisches etymologisches Wörterbuch, I-2*, Hdbg 1938-54³
- Weckley E.: *An etymological dictionary of modern English, I-2*, NY 1967
- Windekens A.J.van: *Lexique étymologique des dialectes tokhariens*, Louvain 1941
- Carnoy A.: *Dictionnaire étymologique du Proto-indo-européen*, Louvain 1955
- Berneker E.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch, I-II, 1(-moro)*, Hdbg 1924²
- Bezlaj F.: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1-2 (A-O) 1976-82
- Brückner A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927¹, Wa 1957
- Щаганенко Г.П.: Этимологический словарь русского языка, К. 1970
- /Георгиев В./ Български етимологичен речник, 1-3(а-мангура), София 1971-85
- Holub J., Kopečný F.: *Etymologický slovník jazyka českého*, Pr 1952
- Holub J.-Lyer S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Pr 1967
- Горяев Н.В.: Справительный этимологический словарь русского языка, Тифлис 1869; Дополнения и поправки, Т. 1901
- Lehr-Sałwiński T., Polański K.: *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, z. 1-4, Wr 1962-76
- Лепешаў І.Я.: Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў, Mi 1981
- Machek V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Pr 1968²
- /Мартынаў В./ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, Mi 1-2(A-B) 1978-80
- /Мельничук О.С./ Етимологічний словник української мови, К I-2(A-K) 1982-85
- Miklosich F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886
- Младенов С.: Етимологически и правописен речник на български книжовен език, София 1941
- Преображенский А.Г.: Этимологический словарь русского языка, 1-2, Mo 1910-14, 1949¹, 1959²
- Rudnyćkyj J.B.: *An etymological dictionary of the Ukrainian language, I-2*, Wnp 1962-82
- Sławski F.: *Słownik etymologiczny języka polskiego, I-V(25)/a-łzywy/*, Kr 1952-82
- Skok P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-4*, Zgr 1971-74
- Schuster-Šewc H.: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und nieder-sorbischen Sprache, I-II(a-płomjo)*, Bautzen 1978-84
- Шанский Н.М.: Этимологический словарь русского языка, 1-2 (а-к), Mo 1963-82
- Vasmer M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch, I-III*, Hdbg 1950-58; Фасмер М.: Этимологический словарь русского языка /перевод и дополнения О.Н.Трубачева/, 1-4, Mo 1964-73
- Шанский Н.М. и др.: Краткий этимологический словарь русского языка, Mo 1961¹, 1972²
- /Kopečný F./ *Základní východoslovanská slovník zásoba*, Brno 1964¹, Pr 1981²; *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmeno, I. Předložky koncové partikule, II. Spojky, částice, zájmeno a zajmenná adverbia*, Pr 1973-80
- /Sławski F./ *Słownik prasłowiański, 1-5 (a-dbba-)*, PAN KtJzn, Wr 1974-84

- . /Трубачев О.Н./ Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, 1-11 (а-котяна), Мо 1974-84
09.
Bárczi Gy.: Magyar szófejtő szótár, Bpt 1941¹
/Benkő L.: A magyar történeti-etimológiai szótára, 1-4, Bpt 1964-84
Collinder B.: Fenno-Ugric vocabulary. An etymological dictionary of the Uralic languages, Stockholm 1955
- Егоров В.Г.: Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары 1964
Китимов Г.А.: Этимологический словарь карельских языков, Мо 1964
Lakó Gy.: A magyar szókészlet finnugor elemei etimológiai szótár, 1-4, Bpt 1967-81
Räsänen M.: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki 1969
- Севорян Э.В.: Этимологический словарь тюркских языков, 1-3, Мо 1974-80
/Toivonen Y.H. et alii/ Suomen kielen etymologinen sanakirja, 1-3, Helsinki 1955-62
- 10.01
Agrell S.: Baltisch-slavische Lautstudien, Lund 1919
Endzelins' J.: Comparative phonology and morphology of the Baltic languages, H-P 1971
Fraenkel E.: Die baltischen Sprachen, ihre Beziehungen zueinander und zu den indogermanischen Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft, Hdrg 1950
Stang Ch.S.: Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo 1966; Das slavische und baltische Verbum, Oslo 1942; Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen, Oslo 1942
- Топоров В.Н.: Прусский язык. Словарь, I-4(А-Л), Мо 1975-84
Trautmann R.: Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen 1923¹
- Журавлев В.К., Мажолис В.П.: Из диахронической морфологии славянских и балтийских языков, Вильнюс 1978
- Arntz H.: Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Baltoslavisch, Hdrg 1933*
Балто-славянские исследования 1980, Мо 1981; .. 1981, Мо 1982; .. 1982, Мо 1983;
.. 1983, Мо 1984; Балто-славянские этноязыковые контакты, Мо 1980
Эндзелин И.: Славяно-балтийские этюды, Х 1911
Jacobsson G.: *L'histoire d'un groupe de mots balto-slaves*, Göteborg 1958
Лячоте Ю.: Лексические балтизмы в славянских языках, Лгд 1971
Machek V.: *Recherches dans le domaine du lexique balto-slave*, Brno 1934
Мартьянов В.В.: Балто-славяно-итальянские изогlossen, Ми 1978; Праславянская и балто-славянская суффиксальная деривация имен, Ми 1973
Mikkola J.J.: *Baltisches und Slavisches*, Helsingfors 1903
Непокупный А.П.: Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений, К 1964;
Балто-северославянские языковые связи, К 1976; Балтійські родичі слов'ян, К 1979
- Niedermann M.: *Baltoslavica*, Graz 1956
Petersson H.: *Baltisches und Slavisches*, Lund 1916; *Baltische und slavische Wortstudien*, Lund 1918; *Vergleichende slavische Wortstudien*, Lund 1922
- 10.02
De Bray R.G.A.: Guide to the Slavonic languages, Ldn 1951¹, 1980²
Horálek K.: Úvod do studia slovanských jazyků, Pr 1962²
Грунський М.К.: Вступ до слов'янського мовознавства, Лв 1941¹, К 1946²
Кондратов Н.А.: Славянские языки, Мо 1956
Lehr-Spławiński T., Kuraszkiewicz W., Śląski F.: Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Wa 1954¹
Леков И./ ін./: Славенски езици. Кратки характеристики, образци, речници. Северо-нославянска група, Сф 1978
Liewehr F.: Slavische Sprachwissenschaft in Einzeldarstellungen, Wien 1955
Meillet A.: Le slave commun, P 1934²
/Мельничук О.С./ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, К 1966
Nahtigal R.: Slovanski jeziki, Ljubljana 1952² (Die slavischen Sprachen, Wsb 1961)

- Scholz F.: *Slavische Etymologie*, Wsb 1966
- Супрун А.Е., Калита А.М.: Введение в славянскую филологию, Ми 1981
- Trautmann R.: *Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik*, Göttingen 1947
- 10.03 Горнунг Б.В.: Из предыстории образования общеславянского языкового единства, Мю 1963
- Lehr-Sławiński T.: *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946
- Mańczak W.: *Praojczyzna Słowian*, PAN Kt Szcz MoSl 44, Wr 1981
- Древенок В.И.: Древние славяне и их соседи, Мю 1970
- Hensel W.: *Słowiańska wczesnośredniowieczna*, Wa 1965³
- Иванов В.В., Топоров В.Н.: Исследования в области славянских древностей. Лексико-фразеологические вопросы реконструкции текстов, Мю 1974
- Jażdżewski K.: *Atlas to the prehistory of Slavs*, I, Wa 1949
- Moszyński K.: *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wr 1957; *Kultura ludowa Słowian, I-II, 1-2, Kr 1929-34⁴*, Wa 1967²
- Nalepa J.: *Słowiańska północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad*, Poznań 1968
- Niederle L.: *Slovanské starožitnosti, I-IV*, Pr 1902-24; *Manuel de l'Antiquité slave*, 1-2, P 1923-25
- Погодин А.Л.: Из истории славянских передвижений, СПб 1901
- Rudnicki M.: *Prasłowiańska - Lechia - Polska*, 1-2, Poznań 1959-61
- Седов В.В.: Происхождение и ранняя история славян, Мю 1979
- Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, I-VII, Wr 1961-82
- Сміленко А.Т.: Слов'яни та їх сусіди в степовому Півдністров'ї (2-ІІІ ст.)⁵, К 1975
- Третьяков П.Н.: Восточнославянские племена, Мю 1953²; Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, Мю-Лнд 1966
- Vznik a počátky Slovanů, I-VII, Pr 1955-76
- Widera B.: *Zur Kolonisation der Ostslawen in der Zeit bis zum Mongoleneinfall in die Rus*, ZSl 9/1964, 91-114
- Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Методология и историография, Мю 1976
- 10.04 Arumaa P.: *Uralslavische Grammatik. Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen*, I. Vokalismus, II. Konsonantismus, Hdbg 1964-76
- Бернштейн С.Б.: Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Введение, фонетика, Мю 1961; Чередования. Именные основы, Мю 1974
- Bidwell Ch.E.: *Slavic historical phonology in tabular form*, H 1963
- Bräuer H.: *Slavische Sprachwissenschaft*, I-II, 1-2, B 1961-69 (*Sälg Göschken*)
- Ильинский Г.А.: Православянская грамматика, Нижний 1916¹, 1982² (Ndr Lpz)
- Ivšić S.: *Slavenska poredbena gramatika*, Zgr 1970
- Кузнецов П.С.: Очерки по морфологии православянского языка, Мю 1961
- Mańczak W.: *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, ZNUJ 476, PrJzn 55, Kr 1977
- Mareš F.V.: *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*, Mü 1969
- Mikkola J.: *Uralslavische Grammatik*, I-III, Hdbg 1913-50
- Miklosich F.: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, I-IV, Wien 1875-83² (IV. Syntax, NDr. Hdbg 1926²)
- Леков И.: Краткая сравнительно-историческая и типологическая грамматика на славянских языках, Сф 1968
- Поржезинский В.: Сравнительная грамматика славянских языков, Мю 1916²
- Shevelov G.Y.: *A prehistory of Slavic. The historical phonology of Common Slavic*, Hdbg 1964
- Stieber Z.: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, I. Fonologia, Wa 1969, II, 1. Fleksja imienna, Wa 1971
- Vaillant A.: *Grammaire comparée des langues slaves*, I-IV, Lyon-P 1950-74
- Vondrák W.: *Vergleichende slavische Grammatik*, I-II, Göttingen 1924-28²

- Brückner A., Lehr-Spławiński T.: *Zarys dziejów literatur i języków literackich słowiańskich*, Lw 1929
- /Schenker A.M., Stankiewicz E./ *The Slavic literary languages: formation and development*, New Haven 1980
- /Weingart M./ *Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*, Pr 1937
- 10.05
- Birnbaum H.: *Common Slavic. Progress and problems in its reconstruction*, Ann Arbor 1975
- Duma J.: *Wokalizacja jerów słabych w rdzennej sylabie nagłosowej w południowo-wschodniej słowiańszczyźnie*, Wr 1979
- Ekblom R.: *Zur Entwicklung der Liquida-Verbindungen im Slavischen*, Uppsala-Ipz 1927-28
- Георгиев В.: Вокалната система в развои на славянските езици, Сф I964; Основни проблеми на славянската диахронна морфология, Сф I969
- Иванов В.В., Топоров В.Н.: Славянские языковые моделирующие системы (древний период), Mo I965
- K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků*, Pr 1958
- Калынь Л.Э., Масленникова Л.И.: Сопоставительная модель фонологической системы славянских диалектов, Mo 1981
- Калынь Л.Э.: Развитие кореляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, Mo 1961
- Ковалів П.К.: *Слов'янські фонеми. Походження і історичний розвиток*, НІ I965
- Лекомцева М.И.: Типология структур слова в славянских языках, Mo I968
- Мартынов В.В.: Славянская и индоевропейская аккомодация, Mi I968
- Mathiassen T.: *Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus*, Oslo 1974
- Torbiörnsen T.: *Die gemeinslavische Liquidametathese*, 1-2, Uppsala 1901
- /Koubouchi D./ *Topics in Slavic phonology*, Ca, Mass. 1974
- 10.06
- Veljić A.: *Akcenatske studije*, Beograd 1914
- Вілоштан А.П.: Наголос членних притяжників у сучасній українській літературній мові, К I958
- Брандт Р.: Начертание славянской акцентологии, СПб I880
- Бровченко Т.О.: Словесный наголос в сучасній українській мові, К I969
- Булаховский Л.А.: Український літературний наголос (характеристика норми), Уфа I943, К-Лв I947
- Дыбо В.А.: Славянская акцентология. Опыт реконструкции системъакцентных парадигм в праславянском, Mo I981
- Ekblom R.: *Zur Entstehung und Entwicklung der slavo-baltischen und der nordischen Akzentarten*, Uppsala-Ipz 1930
- Garde P.: *Histoire de l'accentuation slave*, 1-2, P 1976
- Илич-Свитын В.М.: Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентационных парадигм, Mo I963
- Kiparsky P.: *The inflectional accent in Indo-European*, Lang 49, 4/1973, 794-849
- Kiparsky V.: *Der Wortakzent der russischen Schriftsprache*, Hdrg 1962
- Колесов В.В.: История русского ударения, Лгд I972
- Kortlandt F.H.H.: *Slavic accentuation*, Lisse, De Ridder 1975
- Kuryłowicz J.: *L'accentuation des langues indo-européennes*, Wr 1958
- Meyer K.H.: *Slavische und indogermanische Intonation*, Hdrg 1920
- Nonnenmacher-Pribit E.: *Die baltoslawischen Akzent- und Intonationsverhältnisse und ihr quantitativer Reflex im Slováckischen*, Wsb 1961
- митр.Іларіон (огієнко І.): Український літературний наголос. Мовознавча монографія, Вніп I952
- Потебня А.А.(Франчук В.Ю.): Ударение, К I973
- Rudnyčkij J.B.: *Slavische und indogermanische Akzentdubletten*, Slsc 22, Wsp 1955
- Sadnik L.: *Slavische Akzentuation*, I. Die vorhistorische Zeit, Wsb 1959
- Склиренко В.Г.: Исторія акцентуації іменників а-основ української мови, К I969
- Stang Ch.S.: *Slavonic accentuation*, Oslo 1965

- Wijk N.van: *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, Amsterdam 1923¹, H 1958²
- 10.07
- Boryś W.: *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, MoSl PAN 32, Wr 1975
- Kořínek J.M.: *Studie z oblasti onomatopeje*, Pr 1934
- Machek V.: *Studie o tvorění výrazů expresivních*, Pr 1930
- Макиенко В.М.: Славянская фразеология, Мо 1980
- 10.08
- /Brecht R.D., Chvany C.V./ *Slavic transformational syntax*, Ann Arbor 1974
- Грунским Н.К.: Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, I, в. I-2, СПб 1910, в. 3, Юрьев 1911, II, Юрьев 1910
- Havránek B.: *Genera verbi v slovanských jazycích*, I-II, Pr 1928-37
- Heck E.: *Zum Adjektivsystem der slavischen Sprachen. Versuch einer Erklärung durch die Funktion des bestimmten und unbestimmten Adjektivs im Serbokroatischen*, Mü 1980
- Ильинский Г.А.: Сложные местоимения [...] в славянских языках, Ва 1903¹, Мо 1905²
- John J.: *Slovanské adverbium*, Pr 1966
- сб. Категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках, Мо 1979
- Мельничук О.С.: Розвиток структури слов'янського речення, К 1966
- Otažky slovanské syntaxe, I, Pr 1962; II, Brno 1968
- Schelesniker H.: *Beiträge zur historischen Kasusentwicklung des Slavischen*, Graz 1964
- Schrenk J.: *Einfache und gefügte Sätze slavischer Schriftsprachen. Analyse und Darstellung*, Mü 1968
- Супрун А.Е.: Славянские числительные, Ми 1969
- Serech J.: *Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den slavischen Sprachen*, Lund 1952; *Participium universale im Slavischen*, Sisca 16, Wnp 1953
- сб. Творительный падеж в славянских языках, Мо 1958
- Топоров В.Н.: Локатив в славянских языках, Мо 1961
- Trypućko J.: *Słowiańskie przysłówki liczebnikowe typu stcsłow.dvaśdi, triśti*, Uppsala 1947; *Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach*, I. Przymiotnik, Uppsala-Lpz 1948; *Le pluriel dans les locutions adverbiales de temps et de lieu en slave*, Uppsala-Wsb 1952
- сб. Вопросы сопоставительной аспектологии, Лгд 1976
- Wojtyła-Swierzowska M.: *Prasłowiańskie nomen agentis*, MoSl PAN 30, Wr 1974
- 10.09
- Boranč D.: *Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima*, Rad JAZU 178/1909, 1-86 (Zgr)
- Budziszewska W.: *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywiej*, Wr. 1965
- Булаховский Л.А.: Общеславянские названия птиц, Изв АН СССР ОтдЛитяз VII, 2, № 1948, 97-124
- Гадолина М.А.: История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках, Мо 1963
- Herne G.: *Die slavischen Farbenbezeichnungen. Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung*, Uppsala 1954
- Ильинский Г.А.: О некоторых архаизмах и новообразованиях праславянского языка. Морфологические этюды, Пр 1902
- Клипникова Г.П.: Славянская пастушеская терминология, Мо 1974
- Коломиец В.Т.: Ихтиологическая номенклатура славянских языков как источник для исследования межславянских этнических взаимоотношений, К 1978; (Коломиец В.Т.) Развиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період, К 1973
- Matuszewski J.: *Słowiański tydzień. Geneza, struktura, nomenklatura*, Б 1978
- Miklosich F.: *Die slavischen Monatsnamen*, Wien 1867; *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*, Wien 1876
- Погодин А.Л.: Следы корней-основ в славянских языках, Ва 1903
- Sadnik L., Aitzetmüller R.: *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*, I. (A-B), Wsb 1963-75

Sędzik W.: Prasłowiańska terminologia rolnicza. Nazwy roślin. Użytki rolne,
Wr 1977

об. Славянская лексикография и лексикология, № I966

об. Славянская лингвистическая терминология, К I984

Saur V.: Etymologie slovanských příbuzenských terminů, Pr 1975

Толстой Н.И.: Славянская географическая терминология, № I969

Трубачев О.Н.: История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя, № I959; Ремесленная терминология в славянских языках, № I966; Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования), № I966

10.10.01

Kalima J.: Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen, B 1956

Kiparsky V.: Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen, Helsinki 1934 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, XXXII,2)

Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényiszavai, I, 1-2, Budapest 1955

Knutson K.: Die germanischen Lehnwörter im Slavischen vom Typus buky, Lund 1929

Lokotsch K.: Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs, Hdbg 1927

Марынов В.В.: Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (К проблеме прародины славян), № I963

Matzenauer A.: Cizi slova ve slovanských recech, Brno 1870¹, NDr.Lpz 1973

Meillet A.: Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, I-II, P 1902-05¹, 1961²

Mikkola J.: Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch, Helsinki 1938

Miklosich F.: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen, 1-2, Wien 1884-85; Nachtrag, 1-2, Wien 1890; Kraelitz-Greifenhurst F. von: Corollarien zu F.M-ch "Die türk. El. in d.südost- u. osteur. Sp-n", Wien 1911

Младенов С.: Старите германски елементи в славянските езици, Сб.за народни умотворения, наука и книжнина, т.25, Сф I909

Перенний Й.: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами, StuSl 2/1956, 1-29

Рот А.М.: Венгерско-восточнославянские языковые контакты, Бгт I973

об. Славянское и балканское языкознание. Проблемы языковых контактов, № I983

Smal-Stocki R.: Slavs and Teutons. The oldest Germanic-Slavic relations, Milwaukee, Wisc. 1950

Stender-Petersen A.: Slavisch-germanische Lehnwortkunde, Göteborg 1927¹, NDr Darmstadt

Тюркизмы в восточнославянских языках, № I974

Шипова Е.Н.: Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата I976

Unbegain B.: Le calque dans les langues slaves littéraires, RESl 12/1932

10.10.02

Балагарі Е.А., Пеняк С.І.: Закарпаття - земля слов'янська. З історії слов'янських племен Закарпаття 6-ІЗ ст. Нариси, Уж I976

Баран В.Д.: Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю, К I972

Березовець Д.Т.: До питання про літописних сіверян, Археологія т.8/I953, 28-44; Слов'яни і племена салтівської культури, Археологія т.19/I965, 47-67

Відзіля В.І.: Слов'яно-руські старожитності, К I969

Брайчевський М.Ю.: Походження Русі, К I968

Греков Б.Д.: Київська Русь, № I953

Boba J.: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the IXth cent., H 1967

Филип Ф.П.: Образование языка восточных славян, № I962; Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк, Лгд I972

Ісаєвич Я.Д.: До питання про західний кордон Київської Русі, зб.Історичні джерела та їх використання, К I971, 83-100

История культуры древней Руси.Домонгольский период, I-II, № I948-51

- Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały konferencji [..],* 1976
 Kotlarczyk J.: *Siedziby Chorwatów wschodnich, Acta Archaeol. Carpathica, XII, 1-2*,
 1971, 161-88
 Кухаренко Ю.В.: Средневековые памятники Полесья, Мо 1961
Labuda G.: Słowianie, Goci i Hunowie, y: Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Za-
chodniej, Poznań 1964, 22-106
Lewicki T.: Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny, I, Wr 1956
 Ялапушкин И.И.: Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами, Мо 1961; Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (8-первая пол. 9 в.). Историко-археологические очерки, Лгд 1968
 Монгайт А.Л.: Рязанская земля, Мо 1961
 Никольская Т.Н.: Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в 9-13 вв., Мо 1981
Persowski F.: Studia nad pograniczem polsko-ruskim, Wr 1962
/Plezia M./ Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian, I. (do VII w.), Poznań 1952
 Поболь Л.Д.: Славянские древности Белоруссии, Ми 1971
 Рикман Е.А. (и др.): Очерки истории культуры Молдавии (II-XIV вв.), Кишинев 1971
 Рыбаков Б.А.: Древние русы. К вопросу об образовании ядра древнерусской народности, Советская Археология, т.17/1953, 23-104
 Седов В.В.: Славяне верхнего Поднепровья и Подвилья, Мо 1970
Skrzypek J.: Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Woły-
nia i Grodów Czerwieńskich, Wa 1962
 сб. Славяне и Русь, К 1979
 сб. Славяне накануне образования Киевской Руси, Мо 1963
 36. Слов'янські старожитності, К 1969
 Соловьева Г.Ф.: Славянские союзы племен по археологическим материалам 8-14 вв.
 (вятичи, радищчи, северяне), Совет.Археология, т.25/1956, 138-70
Szymański W.: Słowiańska wschodnia, Wr 1973
Шевченко Ф.П. й ін./ Нариси з історії Буковини, К 1980 [початкові розділи!]
 Третьяков П.Н.: Зарубинецкая культура и поднепровские славяне, Совет.Археология, 1968, №р.4, 58-68; У истоков древнерусской народности, Лгд 1970
Zelenin D.: Russische (ostslavische) Volkskunde, B-Lpz 1927

10.10.03

- Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год; виб.?: Украинский и белорусский языки, [..], Мо 1958, с.9-49, 125-299
Girke W., Jachnow H., Schrenk J.: Handbibliographie zur slavistischen und allgemeinen Linguistik in Osteuropa, I-II, Tüb 1966-80
 Гольденберг Л.І., Королевич Н.Ф.: Українська мова. Зіблюграфічний покажчик (1918-61 рр.), Л 1963
 Королевич Н.Ф., Сарана Ф.К.: Слов'янська філологія на Україні (1958-62 рр.), К 1963
 Королевич Н.Ф., Беляєва Л.В., Гольденберг Л.І., Сарана Ф.К.: Слов'янська філологія на Україні (1963-67 рр.), т.І. Мовознавство [..], К 1968
 Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг., ч.1: 1918-1955, с.227-70, ч.2: 1956-60, с.325-76, Мо 1963
 Славянское языкознание. Указатель литературы, изданной в СССР с 1966 по 1970 г. с дополнениями за предыдущие годы, с.339-65, Мо 1973
 Славянское языкознание. Указатель литературы, изданной в СССР с 1971 по 1975 г. с дополнениями за предыдущие годы. Славянские языки. [..], с.69-99, Мо 1981
 Шогрин Д.М.: Каталог видань Української АН 1918-90, Чікаго 1966
 Червінська Л.Ф., Дикий А.Т.: Покажчик з української мови. Матеріали по 1929 р., Харків 1929-30, фр. SPSI 58, Му 1985

10.10.04

- Андерш Й.Ф.(й ін.): Развиток мовознавства в УРСР. 1967-77, К 1980
 Белодед И.К.(й ін.): Изучение украинского и белорусского языков, Мо 1958; сб. ст. Традиции русского языкознания на Украине, К 1977

- /Березин Ф.М./ Хрестоматия по истории русского языкоznания, Мо 1977; История русского языкоznания, Мо 1979; История советского языкоznания. Хрестоматия, Мо 1981
- Булич С.К.: Очерк истории языкоznания в России, ч. I. (XIII в.-1825 г.) Л., Зап. Ист. -Филол. Фак. СПб.-ого Ун-та, ч. 75, СПб 1904, NDr. Lpz
- Чемоданов Н.С.: Сравнительное языкоznание в России. Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкоznании, Мо 1956
- зб. Дослідження з мовоzнавства в Укр.РСР за 40 років, К 1958; зб. Мовоzнавство на Україні за 50 років, К 1967
- Франчук В.Ю.: О.П.Потебня, К 1975
- Ягич І.В.: История славянской филологии. Энциклопедия славянской филологии, в. 1, СПб 1910, NDr. Lpz 1967
- /Jelitte H. / Sowjetrussische Textlinguistik, T.1: Themen und Methoden, T.2: Übersetzte Originalbeiträge, Btrge z. Slavistik, Bd. I, Frankfurt/M.-Bern 1976
- /Kiefer F. / Trends in Soviet theoretical linguistics, Dordrecht 1973
- Кравчук Р.В.: З історії слов'янського мовоzнавства (видатні славісти-мовоzнавці), К 1971
- А.Ю.Кримський – україніст і орієntаліст. (Матеріали квілейної сесії), К 1974
- Кисілевський К.: Ів.Панькевич, УВАН, Укр.вчені, 7, Вип 1958
- Огієнко І.: Огляд українського языкоzнавства, ЗНТШ 79/1907, с.52-93; 80/1907, с.36-52, Лв
- зб. Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в пожовтневий період, К 1967
- зб. О.О.Потебня. Квілейний збірник до 125-річчя з дня народження, К 1962
- зб. О.О.Потебня і деякі питання сучасної славістики, Х 1962
- /Lucid D.P. / Soviet semiotics. An anthology, Ldn 1977
- Шерех Ю.: Кость Михайлик (2I.XII.I840-7.IV.I914), УВАН, Укр.вчені, З, Вип 1952;
- Всеволод Ганцов. Олена Курило, УВАН, Укр.вчені, Вип 1954; Шевельов Ю.: Покоління двадцятіх років в українському мовоzнавстві, ЗНТШ 173/1962, с.309-32, П-Чікаго
- Виноградов В.В.: История русских лингвистических учений, Мо 1978
- сб. Восточнославянские языки. Источники для их изучения, Мо 1973
- Возняк М.: Студії над галицько-українськими граматиками 19 в., ЗНТШ 89/1909, 111-43; 90/1909, 33-118; 91/1909, 126-50; 93/1909, 90-131; 94/1909, 107-61; 95/1910, 83-106; 98/1910, 75-146; Галицькі граматики української мови I-ої половини 19 ст., Лв 1911; Фільольгічні праці Івана Могильницького, Укр.-Руській Архів, У/1910
- Маковей О.: З історії нашої фільольгії. Три галицькі граматики (Ів.Могильницький, Йос.Левицький і Йос.Лозинський), ЗНТШ 51/1903, 1-58; 54/1903, 60-96
- Симович В.: Grammatica Slavo-Ruthena M.Лучка, ч. I. Частина славянорусська, НЗБ Т-ва Просвіта в Ужгороді, р. 7-8/1930-31, с.90
- 10.10.05
- Булаховський Л.А.: Вибрані праці в 5-и тт., К I/I975 (Заг.мовоzнавство), 2/I977, 3/I978 (Славістика.Рос.мова), 4/I980 (Слов.акцентологія), 5/I989(Сл.акц.)
- Васильев Л.Л.: Труды по истории русского и украинского языков (ed.G.Y.Shevlevlov), Mu 1972
- /Karaś M. / Studia nad dialektologią ukraińską i polską, Z UJ 44, Kr 1975
- Кримський А.: Розвідки, статті та замітки, I-ХХІІІ, Зб.ІФВ УАН, К 1928; Теори в 5-и тт., К 1972-73; т.3/1973 (Мовоzнавство та фольклористика)
- Кисілевський К.: Укр. мовоzнавство в останній добі, Пр Ф.-Гум. Ф.УНУ, Рим 1973
- Латта В. (Статті до діалектології Полянського), НЗ КСУТ 8-9/1979-81, Прил
- Lehr-Saławiński T.: Studia i szkice z językoznanstwa słowiańskiego, Wa 1957
- Kuraszkiewicz W.: Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej, Wa 1985 PAN KtJzn
- Симович В.: Українське мовоzнавство. Розвідки і статті, I-2, (вид.Ю.Шевельов), Ottawa 1981-84
- Stieber Z.: Świat językowy Słowian [Wybór prac], Wa 1974
- Shevelov G.Y.: Teasers and appeasers. Essays and studies on themes of Slavic

10.10.06

Сучасна українська літературна мова (ред. І.Л.Білоцір), К I/1969 (Вступ.Фонетика), 2/1969 (Морфологія), 3/1972 (Синтаксис), 4/1973 (Лексика і фразеологія), 5/1973 (Стилістика)

Курс сучасної української літературної мови (ред.Л.А.Булаховський), К I/1951 (І Вступ.Лексика.Фонетика.Морфологія.Наголос; 2.Синтаксис: просте речення; складне реч.-я.Пунктуація); Підвищений курс української мови, лекції I-ІІІ, Х 1931

Волох О.Т.(и ін.): Сучасна українська літературна мова, К I/1976

Ховтобрюх М.А.,Кулик Б.М.: Курс сучасної укр.літ.мови,ч.І,К I/1959 (Лексика, Фразеологія,Фонетика.Графіка і орфографія.Морфологія.Словотвір)

Ховтобрюх М.А.: Сучасна укр.літ.мова, К I/1961 (Вступ.Лексика і фразеологія.Фонетика),Укр.літ.мова, К I/1984

Івченко М.П.: Сучасна укр.літ.мова, К I/1960¹,I/1962²,I/1965³

Ковалів П.К.: Укр.мова, НЙ I/1966 (Вступ.Фонетика.Морфологія.Синтаксис)

Кримський А.Е.: Українська граматика,І,І-2,Мо I/1907-08

Кулик Б.М.: Курс суч.укр.літ.мови,ч.2 (Синтаксис),К I/1961

Лєснова М.В.: Сучасна укр.літ.мова. Морфологія, К I/1983

Медведев Ф.П.: Сучасна укр.мова, Х 1951

/Медушевський А.П.й ін./: Сучасна укр.літ.мова, К I/1975

Пархоменко О.М.: Укр.мова,І, Л I/1956²,I/1963²; II,(Синтаксис.Пунктуація),К I/1961²

Синявський О.: Норми укр.літ.мови, Х I/1931¹, Лв I/1941²

Слюмович В.: Граматика укр.мови, К-Лш I/1920

Smal-Stockyj S.v., Garthner Th.: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913

Тоцька Н.І.: Сучасна укр.літ.мова: Фонетика,орфоепія,графіка,орфографія,К I/1981

Збірник вправ [...],К I/1958; Вправи [...],К I/1969

Шерех Ю.: Нарис сучасної укр. літ.мови, Мо I/1951

10.10.07

Кримський А.: Нарис історії українського правопису до I/1927 р.,ЗІФВ 25/1928,I/75-86

Москаленко А.А.: Нарис історії укр.алфавіту і правопису,ОдДП,Од I/1958

Огіенко І.: Нариси з історії укр.мови: Система укр.правопису, Ва I/1927

НКО УРСР: Український правопис, К I/1946

АН УРСР: Укр.правопис, вид. 2-ге виправлене і доповнене, К I/1960

/Головашук С.І.й ін./ Орфографічний словник укр.мови (бл.II4 000 слів),К I/1975, Словник-довідник з правопису,К I/1979

Голоскевич Г.: Правописний словник,Х I/1930⁷,НЙ I/1952⁸,Лін I/1961⁹

Ізюмов О.: Правописний словник,Х I/1931¹,(за ред.О.Панейка) Лв I/1941²(60 000 сл.)

Кириченко І.М.: Орфографічний словник, К I/1955¹,I/1961²

Орел А.: Правописний словник, Авг'сбург I/1946

Сабадлір Г.: Правописний словник та правила правопису [...],К I/1930 (30000 сл.)

Зілинський І.: Український правопис, Кр-Лв I/1943⁴

Шерех Ю. Головні правила укр.правопису, Нв.Ульм I/1946

10.10.08

зб. Питання експериментальної фонетики, К I/1963

Брахнов В.М.: Явища асиміляції в консонантизмі української мови, К I/1970

Закономірності розвитку укр.усного літературного мовлення, К I/1965

Zil'ynskyj I.: Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kr 1932;(Zil'ynskyj I.)A phoneme description of the Ukrainian language /transl./,Ca,Mass. 1979

Коструба П.: Фонетика сучасної укр.літературної мови,ч.І, Лв I/1963

зб. Українське усне літературне мовлення, К I/1967

зб. Усне побутове літературне мовлення, К I/1970

10.10.09

Багмут А.Й.(і ін.): Типологія інтонації мовлення, К I/1977

" " : Інтонація як засіб мовної комунікації, К I/1980

Вихованець І.Р.(і ін.): Укр.літ.вимова і наголос. Словник-довідник, К I/1973

- зб. Граматичні та лексичні студії з української і російської мов, К I965
 Жилко Ф.Т.: Фонологічні особливості укр.мови в порівнянні з іншими слов'янськими, К I963
- зб. Інтонаційна організація мовлення, К I972
- зб. Інтонація мовлення, К I968
 Олійник Г.П.: Інтонація питання вибору, К I974
 Перебийніс В.С.: Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної укр.літ.мови, К I970
 Погрібний М.І.: Словник наголосів укр.літ.мови (50 000 сл.), К I959¹, I964²
 Пушкар М.: Наймодніша палятальнізація шелестівок в укр.мові, Ва I932
- зб. Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми укр.літ.мови (ІІ-ІV.У.I965). Тези доповідей, Полт. I965
- зб. Статистичні та структурні лінгвістичні моделі, К I966
- зб. Структурно-математичні дослідження укр.мови, К I964
- Тоцька Н.І.: Голосні фонеми укр.літ.мови, К I973
 Шиприкевич В.В.: Питання фоностилістики, КДУ К I972
- 10.10.10 *Hankiewicz C.: Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Akzent, AslPh 2/1876, 110-26; Über den Akzent der Verba im Kleinrussischen, ibid. 289-97*
- Hanusz J.: Über die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen, AslPh 7/1879, 222-55, 325-85*
- Огієнко І.-матр.Іларіон: Український літературний наголос.Мовознавча монографія, Вип I952
- Stankiewicz E.: Stress alternations in the Ukrainian substantive declension, The Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the US, NY VIII/1960, 141-51*
The accentual alternations of the Ukrainian verb, Orbis scriptus, Mü 1966, 801-04
- Werchratskij I.: Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen, AslPh 3/1879, 381-413*
- Веселовська З.М.: Тенденції розвитку наголосу в сучасній укр.літ.мові, зб.Лит. мовозн-ва і літ-звіства.Наук.конф.виклад.ФФ ХДУ, 1,Х 1965; Наголос у східнослов.мовах початкової доби формування рос., укр. та білор.націй,Х 1970
- 10.10.10.01
 Багмут А.Й.: Інтонаційна будова простого розповідного речення в слов'янських мовах, К I970
- Борисюк І.В.: Інтонація українського питального речення, К I975
- Бровченко Т.А.: Акустическая природа словесного ударения в современном украинском языке (Энергетические характеристики ударного слога), Од 1966
- зб. Інтонація як мовний засіб вираження думки, К I975
- Ніколаєва Т.М.: Інтонація складного предложення в слов'янських мовах, Мо I969
- Плющ Н.П.: Інтонація вставності в українській мові, К I976
- 10.10.10.02
 Булаховський Л.А.: Підмет і присудок в укр.літ.мові, I, К I958
- Віхованець І.Р.: Синтаксис знахідного відмінка в сучасній укр.літ.мові, К J971
- Грищенко А.П.: Складно-сурядне речення в сучасній укр.літ.мові, К I969
- зб. Дослідження з синтаксису української мови, К I958
- Дудик П.С.: Синтаксис сучасного укр.розмовного літературного мовлення (просте речення; еквіваленти речень), К I973
- Ермоленко С.Я.: Синтаксис віршової мови (на матеріалі укр.радянської поезії), К I969
- Колодязький А.С.: Применник. Матеріали до лекцій з курсу сучасної укр.літ.мови, ХДУ, X I960
- Кучеренко К.: Граматичні значення і граматичні категорії в укр.мові, КДУ, К I959; Категорія відмінка в сучасній укр.мові, ЛДУ, Лв I961; Теоретичні питання граматики укр.мови. Морфологія, I, К I961, ч.ІІ, К I964
- Mańczak W.: La forme de l'imperatif en ukrainien, AnzSlPh 3/1969, 118-27*
- Плиско К.М.: Викладання синтаксису укр.мови, К I978
- Русанівський В.М.: Значення і взаємозв'язок граматичної категорії виду і ча-

- су в укр.мові I6-I7 ст., К I959
 зб. Синтаксис словостолучень і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язкі), К I975
 зб. Синтаксична будова укр.мови, К I968
 Смеречинський С.: Нариси з української синтаксис, Х I932
 Тимченко Є.К.: Функції генитива в южноруській языковій області, Ва I913; Люкаватив в укр.мові, К I923; Номінатив і датив в укр.мові, К I925; Вокатив і інструменталь в укр.мові, К I926; Акузатив в укр.мові, К I928
 Чапля І.К.: Прислівники в укр.мові, ХДУ, Х I960
Shevelov G.Y.: The syntax of Modern Ukrainian. The simple sentence, SPR 38, N 1963
 Цупрун Л.Д.: Практикум з укр.мови. Синтаксис. Пунктуація, К I968
 Арполенко Г.П. (ін.): Числівник української мови, К I980
 Вихованець І.Р.: Применникована система української мови, К I980
 Грищенко А.П.: Прикметник в українській мові, К I978
 Іванченко З.І.: Система применникових конструкцій адвербіального значення, К-Од I981
 Івченко М.П.: Числівники української мови, КДУ, К I955
 Ковалік П.: Проблема словосполучень, НТШ НЙ [I973]
 Кротевич Е.В.: Предложение и его признаки, ЛьвДП, Лв I954
 Матвієць І.Г.: Іменник в українській мові, К I974
 зб. Потебнянські читання, К I981
 Удовиченко Г.М.: Словостолучення в сучасній укр. літ. мові, К I968

10.10.10.03

- Городенська К.Г., Кравченко М.В.: Словотвірна структура слова (відімненні деривати), К I981
 Гординич В.О.: Будова слова і словотвір, К I977
 Ільїн В.С.: Префікси в сучасній укр.мові, К I953
 Клименко Н.Ф.: Система афіксального словотворення сучасної укр.мови, К I973;
 Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній укр.мові, К I984
 Ковалік І.І.: Вчення про словотвір (Словотворчі частини слова), ЛДУ, Лв I958
 зб. Морфологічна будова сучасної укр. мови, К I975
 зб. Морфемна структура слова, К I979
 Никитина Ф.А.: Влияние аналогии на словообразование. На материале родственных языков, КДУ, К I973
 Полягя Л.М.: Морфемний словник (бл.36 000 сл.), К I983
 Рудницький Я.: Наростки -ице, -иско, -ско (в укр.мові), Ва I935^I, ВНП I967²
 Русанівський В.М.: Структура українського дієслова, К I971
 зб. Словотвір сучасної української літ мови, К I979
Smal-Stockyj R.: Abriß der ukrainischen Substantivbildung, Wien 1915; Нарис словотвору прикметників укр.мови, Ювілейний зб.УВУ в Празі, Пр I925; Примітивний словотвір, Ва I929
 Юрчук Л.А.: Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній укр.мові, К I959
 Яценко І.Т.: Морфемний аналіз. Словник-довідник, т.І(А-Н), 2 (О-Я), К I981

10.10.10.04

- Lewanski R.C.: A bibliography of Slavic dictionaries, I-IV, Bologna 1973²
 Тригрович О.: Список словників I918-33 УАН у Києві, Торонто I957
 Горецький П.Й.: Історія української лексикографії, К I963
 Головацьк С.І.: Перекладні словники і принципи їх укладання (На лексичному матеріалі рос. та укр. мов), К I976
 Кузеля З.: Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва, ЗНПШ 169/1962, с.217-35, П-Мо
 Москаленко А.А.: Нарис історії укр.лексикографії, К I961
 Морковкін В.В.: Идеографические словари, Мо I971
 Паламарчук Л.С.: Укр. радянська лексикографія (Пит.історії, теорії та практики), К I978

- ІМ АН: Словник української мови, т.І-ХІ, К I970-80
- Гринчинин Д.Г. (ін.): Короткий тлумачний словник укр.мови, К I978 (7000 сл.)
- Бойків І. (ін.): Словник чужомовних слів, Х-К I932^I, НІ I952²
- Кузьєва З.: Чайковський М.: Словник чужих слів, Чир I910^I, К-Ліц I918² (12000 сл.)
- Лъохн І., Петров Ф.: Словник іншомовних слів, К I951^I, I955² (20000 сл.)
- Мельникук О.: Словник іншомовних слів, К I974 (бл. 24 000 сл.)
- Орел А.: Словник чужомовних слів, I-3, НІ I963-66
- Багмет А.: Словник синонімів укр.мови (ред. Г.Лужницький, Л.Рудницький), т.І (А-Патик), НІ-П-Тор I982²
- Деркач П.М.: Короткий словник синонімів укр.мови, К I960^I, НІ I975²
- ІМ АН: Частотний словник сучасної укр.художньої прози, I-2, К I981
- Бевзенко С.П. (ін.): Інверсійний словник укр.мови, I-3, Од I971-76
- Ніньовський В.: Укр.зворотний словник, Мо-Едмонтон I969
- Бутенко Н.П.: Словник асоціативних норм укр.мови, ЛДУ, Лв I958
- Балюк Н.О.: Фразеологічний словник (на допомогу вчителеві), К I966 (1200 фр.)
- Удовиченко Г.М.: Фразеологічний словник укр.мови, I-2, К I984
- Барков О.: Словник-довідник з фізичної географії, К I954
- Біллик Я.: Політичний словник, Х I925
- Бугай А.: Короткий тлумачний математичний словник, К I964
- Вишняков В.: Короткий геологічний словник-довідник, К I962
- Войтко В.І.: Психологічний словник, К I982
- Григораш Д.: Журналістика у термінах і виразах, Лв I974 (5000 сл.)
- Врублевський В.К. (ін.): Політичний словник, К I971^I, I976²
- Зварич В.В.: Нумізматичний словник, ЛДУ, Лв I972
- Лесін В., Пулинець О.: (Короткий²) Словник літературознавчих термінів, К I961^I, I965², I971³
- Лисько З.: Музичний словник, Стрий I933
- Огієнко І.: Укр.стилістичний словник, Лв I924^I, Впп I978²; (митр. Іларіон): Етимологічно-семантичний словник укр.мови (вид. Ю.Мулик-Луцік), I-2 (А-Л), Впп I979-82; Словник слів, у літ.мові не вживаних, Лв I934^I, НІ I973²
- Павличенко С.: Музикант-любителю. Короткий словник-довідник, К I965
- Пінчук С. (ін.): Словник літературознавчих термінів І.Франка, К I966
- Політичний словник, К I959 (переклад з рос.)
- Розенталь М. (ін.): (Короткий¹) Філософський словник, К I952^I, I964²
- Ющевич Ю.: Словник музичних термінів, К I971^I, I977² (2000 сл.)
- Шинкарук В.: Філософський словник, К I973
- Глушиков В. (ін.): Енциклопедія кібернетики, I-2, К I973
- Онацький Є.: Укр.мала енциклопедія, Буенос Айрес I954-67 (10 000 гасей)
- Стівак М. (ін.): Колгостна виробнича енциклопедія, К I949^I, 2 тт., К I956²
- Укр.загальна енциклопедія, I-3, Лв-Станиславів-Коломия I930-35
- Укр.радянська енциклопедія, I-17, К I959-65
- Енциклопедія українознавства, I, П-НІ I949-52; 2. Словникова ч. (А-ІІ), I955-84
- Шепельський А. (ін.): Виробнича енциклопедія садівництва, К I969
- Тимченко Є. (ін.): Історичний словник укр.язика, I, 1-2 (А-Ж), К-X I930-32
- Гринчинин Д.Г. (ін.): Словник староукр.мови ХІУ-ХV ст., I-2, К I977-78
10.10.10.05
- Беленькова Н.: [Пословиця...] Рос.прислів'я та приказки з укр.відповідниками, К I969
- Бобкова В. (ін.): Укр.прислів'я та приказки, К I955^I, I963²
- Вирган І. (ін.): Рос.-укр. фразеологічний словник. Пропор, Х I958, ч. 9-1971, 10
- Коваль А. (ін.): 1000 крилатих виразів укр.літ.мови. Афоризми, літературні цитати, образні вислови, К I964

- Коптілов В.: У світі крилатих слів, К I968
- Модзинський Г.: Практичний рос.-укр.словник приказок, Х I929
- Недільський Є.: З уст народу. Прислів'я, приказки, заклинання, примовка, загадки й приповідки Закарпаття, При I955 (бл.2800,- до I944 р.)
- Номис М. [М.Симонов]: Укр.приказки, прислів'я і таке інше, СПб I864
- Опійник І.(ї ін.): Укр.-рос. і рос.-укр.фразеологічний словник, К I97I (7000)
- Підмогильний В.,Плужник Є.:Фразеологія ділової мови, К I926^I,I927²
- Франко І.: Галицько-руські приповідки,Етнограф. Зб.,Лv 16/1905, 24/1908, 28/1910
- Цигра Ю.(ї ін.): Народ скаже, як зав'яже Зб.прислів'їв,приказок та образних висловів укр.трудящих Східної Словаччини,При I964 (бл.4000)
- Цимбалюк Ю.В.(ї ін.): Крилаті латинські вислови [з укр.і рос.відповідн.]К 1976
- 10.10.10.06
- Подвєзко М.: Укр.-англ.словник,К I952^I(60000 сл.),I957²; -,Григоренко К.:Англо-укр.словник (50000 сл.),К I948^I,I955²,I963³
- Лев В.,Верб'янний І.: Укр.-англ.словник (27000 сл.),Nürnberg-Bayreuth 1948;
- Англій.-укр.словник, Nürnberg-Bayreuth 1947
- Andrusyshen C.H.,Krett J.N.:Укр.-англ.словник, Saskatoon 1956^I,1957²(130000)
- Баранцев К.: Англо-укр.фразеологічний словник, К I969
- Огіновський І.: Словар до Гомерової Одиссеї і Іліади, Лv I900 (І3 000 сл.)
- Кобилянський Ю.: Латинсько-укр.словар для середніх шкіл,Чиц I912 (І7 000 сл.)
- Onatskyj E.: Vocabolario ucraino-italiano,Roma 1941^I(100 000 с.),1977²,Італійсько-укр.словник,УКУ,РМ I977
- Катона Л.: Укр.-угорський словник,Біт-Ужг I963 (24000 сл.)
- Рот О.(ї ін.): Угорсько-укр.словник,Біт-Ужг I96I (28000 сл.)
- Митрак О.: Русско-мадьярский словарь,Ужг I88I (70 000 сл.); Мадьярско-русский словарь, Ужг I922
- Чопей Л.: Русько-мадьярський словар, Біт I883 (20 000 сл.)
- Желеховський Є.,Недільський С.: Малорусько-німецький словар,I-2,Лv I882-86^I
(64 000 сл.),УВУ № I982²(філ)
- Кміцікевич В.(ї ін.): Нім.-укр.словар, Чиц I912 (34 000 сл.)
- Партильський О.: Нім.-руський словар, Лv I867 (35 000 сл.)
- Шаровольський І.: Нім.-укр. словник, Х I929 (20 000 сл.)
- Лепинська В.(ї ін.): Нім.-укр.словник (50 000 сл.),К I959
- Кузеля З.,Рудницький Я.: Укр.-нім.словник (І00 000 сл.),Ліпц I943^I,Wsb 1983²
- Осовецька Л.(ї ін.): Фразеологічний словник нім.мови,К I964 (І5 000 фр.)
- Hrycak E.,Kysilewskyj K.: Słownik ukraińsko-polski i polsko-ukraiński,1-2,Lv 1931 (15 000 с.)
- Hrabec S.,Zwoliński P.: Słownik ukraińsko-polski,Wa 1957 (30 000 с.)
- Гумецька Л.Л.(ї ін.): Польсько-укр.словник,I-II,1-2,К I958-60 (І00000 сл.)
- Грінченко Б.: Словарь укр.мови (68 000 сл.),I-4,К I907-09^I,I909²,Б I924³,К I925⁴,I958-595
- Багмут І.(ї ін.): Русско-украинский словарь,I-3,К I968 (120 000 сл.)
- Василевський С.(ї ін.): Рос.-укр.словник, К I937 (45 000 сл.)
- Дубровський В.: Словник укр.-московський,К I909^I,I914²,I9184-6; Словник московсько-укр.,К I918
- Єфремов С.(ї ін.): Укр.-рос.словник,I-3 (А-Н),К I927-28/перер.і допов.Грінч./
- Ганич Д.(ї ін.): Русско-укр.словар для сред.школы,К I962^I,I974²(37 000 сл.)
- Іванницький С.(ї ін.): Рос.-укр.словник,I-2, Вінниця I918^I,Катер.-Ліпц I925²⁻³
- Льїн В.(ї ін.): Укр.-рос.словник, К I964
- Калинович М.(ї ін.):Русско-украинский словарь,Мо I948^I,I956²,I961⁴,I962⁵(80000)
- Кириченко І.(ї ін.): Укр.-рос.словник,I-6,К I953-63 (І00 000 сл.)
- Кримський А.(ї ін.): Рос.-укр.словник,I,II,1-3,III,1-2,(А-П) К I924-33
- Перебендя І.[Кониський О.]: Рос.-укр.словник (18 000),К I918^{I-3}
- Сабадаш Г.: Практичний рос.-укр.словник, К I926 (30 000 сл.)
- Тимченко Є.: Русско-малороссийский словарь,I-2,К I897-98 (40 000 сл.)

- Уманець М. [М. Комаров] (ініц.): Словар рос.-український, I-4, Лв 1893-98^I, відень 1896-98², Б 1925³, Х-К 1925⁴ (37 000 сл.)
- Хвилья А. (ініц.): Рос.-укр. словник, I/1937 (А-Ж), К
- Яворницький Д.: Словник укр. мови, т. I (А-К, 5000 сл.), Катеринослав 1920
- Кокотайло Г. (ініц.): Українсько-румунський словник, Бкр 1964 (35 000 сл.); Румунсько-укр. словник, Бкр 1963 (30 000 сл.)
- Менаць А., Коваль А.П.: Укр.-хорватський або сербський словник, Згр 1979 (18 000)
- Кочиш М.М.: Пілоручний термінологічний словник сербокорватсько-русько-український, НС 1972 (14 000 сл.)
- Попель І., Бучинська М.: Укр.-словацький словник, Братислава 1960 (28 000 сл.)
- Андрієвська О. (ініц.): Укр.-французький словник, К 1963 (50 000 сл.); Французько-укр. словник, К 1955 (50 000 сл.)
- Коваленкова-Королів Н.: Чесько-укр. словник, Пр 1920
- Щербина : Чесько-укр. словник, Пр 1925
- 10.10.10.07
- Вашенко В. (ініц.): Лексика "Енейди" І.П. Котляревського. Покажчик слововживання, Х 1955 (7 000 сл.)
- Нестор Літописець [Н. Малеч]: Словничок Шевченкової мови, Миколаїв 1916 (7000 сл. з вид. "Поезій" Т. Шевченка, СПб 1907 В. Доманицького)
- Вашенко В. (ініц.): Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезій Т. Г. Шевченка, К 1951 (7000 сл.); Словник мови Шевченка, I-2, К 1964 (ІО II 6 сл.)
- Митр. Іларіон (Огієнко І.): Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови, Віл' 1961 (2100 сл. з "Кобзаря" Т. Шевченка)
- Бойко М.: Словопокажчик драматичних творів Л. Українки, К 1961
- Сизько А.: Лексика мови А. Тесленка. Словопокажчик оповідань, Дніпропетр. 1970
- 10.10.10.08
- Б.М., Р.Б.: Укр. службова термінологія й зразки службових паперів, К 1918
- Будда С.: Словник будівель. термінології. (Проект), ІУНМ, Х-К 1930 (12800 р.-у. тр.)
- Ванько Є.: Кишеневський рос.-укр. правничий словник, К 1918
- Василенко П. (ініц.): Словник гірничої термінології. (Проект), Х 1931 (6475 р.-у. тр.)
- Веретка С. (ініц.): Практичний правничий словник рос.-укр., Х 1926
- Верхратський І.: Знадоби до словаря южнослов'янського, Т, Лв 1877 (2500 зах.-укр. номенклатури з нім., лат. перекл.); Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної, Лв 1864-79; Нові знадоби номенклатури і термінології нар. [...] , Лв 1908; Виразня [термінологія] мінералогічна, ЗМПрЛкСекНПІ 13/1909
- Вільшанець В. А.: Модерн укр. номенклатура неорганічної хемії, I, НЙ 1962
- Вовчанецький В. (ініц.): Словник ботанічної терм-її, Х-К 1932 (ІОІОО у. -р.-лат. + нім.)
- Гавришкевич І.: Початок до уложення терм-її ботаніч. руської, Перемишль 1852
- Галин М.: Рос.-укр. медичний словник, К 1920; Мед. лат.-укр. сл.-к, Пр 1926¹, ЗСА 1969²
- Гиршель А. (ініц.): Укр. мова в бухгалтерії та статистиці, Од 1926
- Головацький Я. (ініц.): Juridisch-politische Terminologie, Wien 1851 (17000 н.-у.т.)
- Горбачевський І.: Уваги о терміні «хемічний», ЗМПрЛкСекНПІ 10/1905
- Горецький П.: Словник термінів педагогіки, психології та школи. адм-ня, К 1928 (4900)
- Дарморос М. і Л.: Словник техніч. терм-її з рос. покажчиком, К 1927
- Діденко О.: Практичний рос.-укр. словник математ. терм-її [...], Запор. 1921¹, 1926²
- Дорашенко М. (ініц.): Словник ділової мови [...], Х-К 1930 (І5815 р.-у. терм.)
- Евтимович В.: Москов.-укр. словник для військових, К 1918
- Жигадло І.: Короткий москов.-укр. словник судівництва та діловодства, Полт. 1918²
- Журковський В.: Рос.-укр. транспортний словник, Х 1926
- Ільницький-Занкович І.: Нім. та укр. військовий словник, Б 1939 (по 20 000 сл.); Нім. та укр. летунський словник, в 1939
- Калинович Ф.: Словник математ. терм-її, I. Т-я чистої мат-ки, К 1925 (3486 у.-р.-нім.-фр. терм.); 2. Т-я теорет. механіки, К 1926 (925 у.-р.-нім.-фр. терм.); (ін.) З. Астрономічна терм-їя й номенклатура, Х 1931 (І665 у.-р.-н.-фр. назв.)
- Крамаревський В. (ініц.): Практичний словник медичної терм-її, Х 1931

- Кириченко І.(ін.): Словник медичної терм-її, К I936 (15630 р.-лат.-у.тер.)
 К о р о т к і й рос.-укр.словникові фінансових термінів [...], К I924
- Кривченко Г.(ін.): Словник економічної терм-її, Х-К I930
- Кримський А.(ін.): Рос.-укр.словник правничої мови, К I926 (67000 терм.)
- Курило О.(ін.): Словник укр.фізич.терм-її, К I918
- Курило О.: Словник хемічної терм-її, К I923 (3222 рос.-укр.терм.)
- Левицький В.: Матеріали до укр.матем.терм-її, ЗОМПрЛкСекНПШ 10/1905; Мат-ли до фізич.терм-її, ЗНПШ 11/1896, ЗОМПрЛкСекНПШ 3/1898, 8/1902; Начерк терм-її хемічної, ЗОМПрЛкСекНПШ 9/1905
- Левицький К.: Нім.-русь.словар висловів правничих і адміністраційних, Лв I893, Правничий словар, Лв I920
- Леонтович В.(ін.): Московсько-укр.правничий словникові, К I919
- Лінкевич Е (ін.): Практичний рос.-укр.словник ділової мови (конторської та рахівничої), К I926
- Ловецький Ф.: Короткий москов.-укр.словник для юристів, К I918
- Люхансько Ф.: Словник техн.номенклатури.Мануфактурні виробництва, К I928 (300т)
- Лукасевич Є.: Анatomічний словник, Лв I927
- Małkowiecki S.: *Słownik botaniczny łacińsko-małoruski*, Kr I936 (21 253 назви)
- Мельник М.: Укр.номенклатура вищих ростин, Лв I922
- Мустиця П.(ін.): Термнологічний бюлєтень ІМ: I.Медичний, К I934, 2.Математичний, К I934, 3.Ботанічний, К I935, 4.Фізичний, К I935, 5.Виробничий, К I935
- Орловський В.(ін.): Рос.-укр.словник банкового діловодства, К I925
- Осипів М.: Рос.-укр.сл-к працівників у діловодстві спів, Х I926
- Падалка Л.: Рос.-укр.діловодчий словник, Полтава I918
- Паночін С.: Словник біологічної терм-її, Х I931 (8380 р.-лат.-укр.назв)
- Полонський Х.: Словник природничої терм-її, К I928 (10018 у.-лат.-нім.-р.т.)
- Р о с .-укр.словник банкового діловодства, К I925
- Сабадаш П.: Практич.сл-к сіль.-гosp.терм-її, Х I931 (8845 р.-у.-лат.назв)
- Рос.-укр.словники термнології для сер.школи: анатом.-фізіол.,Х I934(700 т.), біолог.,Х I935 (4500 т.), ботаніч.,Х I934 (1100 т.), географіч.,Х I934(3000) зоологіч.,Х I934, математич., Х I934 (1000 т.), фізич.,Х I935 (2000 т.), хіміч.номенкл. й терм-її,Х I935 (2300 т.); - природн.терм-її для початк.школо, Х I934 (700 назв)
- Словник музичної терм-її,Х-К I930 (р.-у.5550;у.-р.3780;іт.-фр.-нім.-у.1770)
- Рудницький С.: Начерк географ.терм-її, ЗОМПрЛкСекНПШ 12/1908; Причинки до географічної терм-її, ЗОМПрЛкСекНПШ 15/1913
- Савчук М.: Нім.-укр.електротехнічний словник, Мо I981
- Stepankowsky W.J. *American-Ukrainian nautical dictionary*, NY I953
- Свободін М.(ін.): Практичний правничий словник рос.-укр., К I924
- Трихвітів Ю.(ін.): Словник техн.терм-її. Мірництво, Х-К I950/7120 р.-у.т.)
- Туркало К.(ін.): Словник техн.терм-її. Комунальне господарство, К I928 (5164 т.)
- Тутковський П.: Словник геолог.терм-її, К I923 (5250 р.-у.назв)
- Фаворський В.: Словник транспортової терм-її, К I932 (22150 р.-у.терм.); Словник фізичної терм-її,Х I932 (7535 р.-у.-франц.терм.); Словник механічної терм-її,І. Силовні, К I929 (8690 р.-у.терм.)
- Цеціківський Ф.(ін.): *Nomina anatomica Ucrainica*, К I925 (5593 лат.-у.назви)
- Чайковський М.: Систематичний словник укр.математич.терм-її, Пр I924
- Чикаленко Є.: Рос.-укр.сіль.-гosp.словник,Подебради I927; Нім.-укр.лісотехн. словник, Подебради I928
- Шарлемань М.: Словник зоолог.номенклатури,І.Назви птахів,К I927 (518 лат.-у.-р.-нім.-фр.-англ.назв);- (ін.): 2.Назви хребетних тварин.*Mammalia. Reptilia. Amphibia. Pisces*, К I927 (1390 лат.-у.-р.-нім.-фр.-англ.назв)
- Шелудько І.(ін.): Словник техніч.терм-її (загальний),К I928 (I9328 р.-у.т.)
- Практичний словник виробничої терм-її,Х I931 (9250 р.-у.назв); Словник технічної терм-її. Електротехніка, К I928 (5860 р.-у.назв)
- Щоголів І.: Словник укр.ентомологічної номенклатури, К I918/20 (ІІ62 лат.-у.р)- (ін.): Словник зоологіч.номенклатури,З.Назви безхребетних тварин.*Evertebrata*, К I928

- Якубські С. та О.: Рос.-укр. словник військової термінології, Х-К I928
- Яната О.(і ін.): Словник ботанічної номенклатури, К I928 (3685 лат.-у.т. та бл.14850 укр.назв)
- 10.10.10.09
- Афанасьев Д.(і ін.): Рос.-укр. словник ботаніч. терм-ї і номенклатури, К I962
- Білощан А.(і ін.): Рос.-укр. сільськогосподар. словник, К I963 (26000 назв)
- Величко Ю.(і ін.): Рос.-укр. електро-радіо-техн. словник, К I961 (30 000 н.)
- Воробйова С.(і ін.): Рос.-укр. сл-к соціально-економ. лексики, К I966, I976²
- Галич М.О.(і ін.): Рос.-укр. сл-к термінів лісівництва, К I980
- Гейченко В.(і ін.): Рос.-укр. фізичний словник, К I959 (I6000 назв)
- Головацук С.(і ін.): Рос.-укр. геологічний словник, К I959 (I9000 назв)
- Гудименко Ф.(і ін.): Рос.-укр. математичний словник, К I960 (I2000 ")
- Есліпенко Б.(і ін.): Рос.-укр. словник фізіологіч. терм-ї, К I963 (I5000 н.)
- Казъєр Г.(і ін.): Укр.-латин.-рос. медичний словник, К.I960 (20000 н.)
- Киянича-Гуслиста Н.: Рос.-укр. словник з механіки, К I963 (II000 н.)
- Кніпович М.(і ін.): Словник медичної терм-ї лат.-укр.-рос., К I948
- Контула О.(і ін.): Рос.-укр. гірничий словник, К I959 (20000 н.)
- Маринич О.: Рос.-укр. словник географічних термінів, К I971
- Маркевич О.П.(і ін.): Рос.-укр.-латин. зоологіч. словник термінології і номенклатура, К I983 (I2 000 н.)
- Матійко М.(і ін.): Рос.-укр. технічний словник, К I961 (80 000 н.)
- Лазаренко Є.(і ін.): Укр.-рос.-англій. мінералогічний словник, К I975 (I4000 н.)
- Некріть Є.(і ін.): Рос.-укр. хімічний словник, К I959 (6 000 н.)
- Нетлюк М.: Лат.-укр. анатоміч. словник (Міжнар. та укр. анатоміч. номенклатура), К I972 (7 000 терм.)
- Потап'євський А.: Рос.-укр. словник зварювань терм-ї, К I964 (8000 н.)
- Хільчевський В.(і ін.): Рос.-укр. словник з машинознавства та загального машинобудування, К I959 (I6 000 н.)
- Чехранов В.(і ін.): Рос.-укр. металургійний словник, К I970 (9 000 н.)
- Ішев Г.(і ін.): Рос.-укр. гідротехнічний словник, К I960 (I3 000 н.)
- Шелудько І.: Радіословник укр.-рос., К I932; - (і ін.): Рос.-укр. словник з теплотехніки та газотехніки, К I962 (32 000 н.)
- Ярема Я.(і ін.): Рос.-укр. ветеринарний словник, К I964 (I2 000 н.)
- Осадча-Яната Н.: Укр.народні назви рослин, НЙ I973
- Богуцкая М.Ф.,Лагутина А.В.: Терминоведение на Украине. Библиографический указатель I947-80, К I982
- Москаленко А.А.: Укр. історична лексикологія, Од I972
- Бриць М.А.: Из истории восточнославянской лексики, К I965
- Бурячок А.А.: Назви спорідненості і своєцвта в укр.мові, К I961
- Винник В.О.: Назви одиниць вимірю і ваги в укр.мові, К I966
- Hołyńska-Baranowa T.: *Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim*, Prz PAN 51, Wr 1969
- зб. Дослідження з лексикології та лексикографії, К I965
- зб. З історії укр.лексикології, К I980
- зб. Лексикологія та лексикографія, I/I965, 2/I966, 3/I969 к
- Лисиченко Л.Н.: Лексикологія сучасної укр.мови.Семантична структура слова, Х I977
- Москаленко Н.А.: Нарис історії укр.пунктуаційної термінології, ОдДПІМ, Од I959,
- Нарис історії укр.граматичної термінології, К I959
- Novikova I.: *Die Namen der Nagetiere im Ostslavischen*, В 1959
- Jurkowski M.: *Ukraińska terminologia hydrograficzna*, Wr 1971
- Москаленко А.А.: Укр.лексика I-шої половини I9 ст.(Конспект лекцій), Од I969
- Скрипник Л.Г.: Фразеологія української мови, К I973
- зб. Слово і фразеологізм у словнику, К I980
- Чередниченко Г.І.: Нариси з української фразеології, К I952

- Бойко В.Г.: Поетичне слово народу і літературний процес. Проблема фольклорних традицій в становленні укр.радянської поезії, К 1965
- Бурячок А.А., Гурин І.І.: Словник укр.рим, К 1979
- Ващенко В.С.: Стилістичні явища в укр.мові, I, Х 1958; Синонімічний словник-мінімум укр.мови, ДніпрДУ, Дніпропетр. 1972
- Гридутенко І.Є.: Естетична функція художнього слова (в укр.прозі 30–60-х рр. XIX ст.), ЛДУ, Льв 1972
- Дідківська Л.П., Родніна Л.О.: Словотвір, синонімія, стилістика, К 1982
- Ермоленко С.Я.: Синтаксис віршової мови (на матеріалах укр.рад.поезії), К 1969
- Ковалевський В.: Рима. Ритмічні засоби укр.вірша, К 1965
- Кулик Б.М., Масюкевич О.М.: Зб. вправ з стилістики, К 1958
- Любимець Л.П.: Ділові папери, К 1959
- Сидorenko Г.К.: Укр.віршування від найдавніших часів до Шевченка, КДУ, К 1972
- 10.10.10.10
 Антоненко-Давидович Б.: Як ми говоримо, К 1970
- Курило О.: Уваги до сучасної укр.літ.мови, К 1920¹, 1923², 1924³, 1925⁴, Лв 1942⁵, Тор 1960⁶
- Животибор М.А.: Мова укр. преси, К 1963; Мова укр.періодичної преси (кінця 19-початку 20 ст.), К 1970
- мир.Гларіон (Огієнко І.): Наша літ. мова. Як писати й говорити по-літературному, Вип 1959
- Карпова В.Л.: Термін і художнє слово (Термінологічна лексика в мові сучасної укр. поезії), К 1967
- Ковалів П.: Чистота і правильність укр.літ.мови (Слова не вживані), Мв 1946
- Коваль А.П.: Про культуру укр.мови, КДУ, К 1961; Практична стилістика сучас. укр.мови, К 1967¹, 1978²; Науковий стиль сучас. укр.літ.мови, КДУ, К 1970;
- Культура ділового мовлення. Писемне та усне ділове спілкування, КДУ, К 1977²
- зб. Мова сучасної масово-політичної інформації, К 1979
- Коптілов В.В.: Актуальні питання укр.художнього перекладу, КДУ, К 1971
- Нитченко Д.: Елементи теорії літератури і стилістики, Мельбурн 1975
- Оципко І.Й.: Практична стилістика сучасної укр.літ.мови, Лв 1965
- Пилинський М.М.: Мовна норма і стиль, К 1976
- зб. Питання мовної культури, К I/1967, (від ч.5/1971: Рідне слово, від ч.10: Культура мови; ч.27/1984)
- зб. Про культуру мови. Матеріали Республікан.наук.конференції з питань культури укр.мови (II.-15.2.1963), К 1964
- зб. Статистичні параметри стилів, К 1967
- зб. Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики, К 1972
- зб. У майстерні художнього слова, К 1965
- Чак Є.Д.: Складні випадки укр. слововживання, К 1965¹, 1969²
- Чередниченко І.Г.: Нариси з загальної стилістики сучасної укр.мови, К 1962
- Шашкін І.Ю.: Нове в мові укр. газети періоду розгорнутого будівництва комунізму, ХДУ, Х 1965
- ж.Рідна мова, Ва 1933-39 (81 ч., Ред. І.Огієнко)
- ж.Слово на сторожі, Вип від 1964 (ред. Я.Рудницький)
- ж.Укр.мова в школі, К 1951-63 (від березня 1963: Укр.мова і література в шк.)
- 10.10.10.10.10.10
 Баймут Т.В.(1 ін.): Порівняльна граматика укр.і рос.мов, К 1957¹, 1961²; Короткий нарис порівняльної граматики рос. та укр.мов, К 1954
- Бридин М.Я.(1 ін.): Порівняльна граматика укр.і рос.мов, К 1978²
- Букатевич Н.И.(1 ін.): Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков, Сп 1958¹, Н 1969²(філ SPR 137)
- Бурячок А.А.: Зб. вправ з порівняльної граматики східнослов.мов, К 1961
- Entwistle W.J., Morison W.A.: Russian and the Slavonic languages, Ldn 1949
- Гурскі М.І.: Парадіяльна граматыка рускай і беларускай моў.Фанетыка і марфология, Мі 1962
- Ломтев Т.П.: Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков. (Морфология), Мв 1961

- Бевзенко С.П.: Історична морфологія укр.мови.(Нариси із словозміні та словотвору), Ужг I960
- Безпалько О.(і ін.): Історична граматика укр.мови,К I957¹,I962²; Зб.вправ з історич.граматики укр.мови,К I958
- Безпалько О.П.: Нариси з історичного синтаксису укр.мови, К I960
- Бузук П.: Коротка історія укр.мови,І. Вступ і звучня, Од I924; Нарис історії укр.мови.Вступ,фонетика і морфологія з додатком історич.хрестоматії,К I927
- Булаховський Л.А.: Питання походження укр.мови, К I956
- Вопросы образования восточнославянских национальных языков, Мю I962
- Гринччин Д.Г.: Явище субстантивзації в укр.мові(субст-ія прикметників),К I965
- Грунський М.,Ковальов П.: Історія форм укр.мови, Х I931¹;(Нариси з історії укр.мови), Лв I941²
- ІМ АН: Історія укр.мови, К I.Морфологія I978,2.Фонетика, I979, 3. I980,4.Синтаксис,I983
- Ховтюк М.А.(і ін.): Історична граматика укр.мови, К I980
- З історії укр-ої та інших слов'янських мов, зб.ст.,К I965
- Керницький І.М.: Система словозміні в укр.мові.На матеріалах пам'яток I6 ст., К I967
- Кобилинський Б.В.: Лекції з історії укр.мови, К I965
- Ковалів П.: Вступ до історії скідньослов'янських мов, НЙ I970; Основи формування укр.мови в порівнянні з ін.скідньослов.мовами,ЗНТШ 168/1958 НЙ-П-Тор
- Колесса О.: Погляд на історію укрмови, Пр I924
- Lehr-Spławiński T., Zwoliński P., Hrabec S.♦ Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*, Wa I956
- Медведев Ф.: Історична граматика укр.мови,І, Х I955; Нариси з укр.історичної граматики, Х I964; Вступ до курсу історії укр.мови, Х I967
- Москаленко А.А.: Питання походження укр.мови в мовознавчій та історичній літературі, Од I958; Історична фонетика давньоруської і укр.мови, Од I960; Основні етапи розвитку укр.мови, КДУ, К I964; Синтаксис простого речення давньоруської і укр.мов, Од I959; Синтаксис складного речення д.-р.і у.мов, Од I959
- Ogonowski E. & Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg 1880
- Pavliuc N.: Curs de gramatică istorica a limbii ucrainene, Bcr 1964[по-укр.]
- Пит. історичного розвитку укр.мови, зб.ст.,Х I962
- зб. Питання історії укр.мови, К I970
- Півторак Г.: Морфологія інфінітива в скідньослов.мовах, К I974
- зб. Полтавсько-кіївський діалект - основа укр.національної мови, К I954
- Потебня А.А.: Из записок по russкой грамматике, I-II/1888, III/1899, IV/1941¹
- Самйленко С.П.: Нариси з історичної морфології укр.мови,І (Словотвір і зміна іменників), К I964, II.(Задмінники), К I970
- Свеницький І.: Нариси з історії укр.мови, Лв I920
- Слинко І.І.: Історичний синтаксис укр.мови, К I973
- зб. Сопоставительные исследования russ. и укр. языков, К I975
- Тимченко Е.: Курс історії укр.язика, Х I927¹,Х-К I930²
- Успенский Б.А.: Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории russ. литературного языка, Мю I983
- Філін Ф.П.: Образование языка восточных славян,Мю-Ліндг I962; Происхождение русского,укр. и белорусс. языков. Историко-диалектологический очерк,Ліндг I972
- Шахматов О.,Кримський А.: Нариси з історії укр.мови та хрестоматія з пам'ятків письменництво староукраїнини XI-XVIII вв.,К I922
- Shevelov G.Y.: A historical phonology of the Ukrainian language*, Hdbg 1979
- 10.10.10.10.02
- Стіценко І.: Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян,Ховікса I937¹,Вип 1976²
- Щейтин Р.М.: Лексика Старослав.языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X-XI вв.,Мю I977
- Jagić V.: Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, В 1913²
- Рассуждения южнослав.и русск.старины о церковнослав.языке,СПб I885-95

- Львов А.С.: Очерки по лексике памятников старославян.письменности, Мо 1966
- Miklosich F.: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae 1862-86¹
- Sadnik L., Aitzelmüller R. & Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Hdbg 1965
- Schumann K.: Die griechischen Lehngebildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgariischen, В 1958
- Slovník jazyka staroslovenského, Pr 1958-84(0.-CVA)
- Станівський М.Ф.: Старослов'янська мова, Лв 1964
- Wijk N. van: Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, I, B-Lpz 1931
- 10.10.10.10.03
- Horodyski B. & Podręcznik paleografii ruskiej, Kr 1951
- Карский Е.Ф.: Славянская кирилловская палеография, Лгд 1928
- Каманін І., Вітвіцька О.: Водяni знаки на паперi укр.документів I6 i I7 вв., К 1923
- Лихачев Н.П.: Палеографическое значение бумажных знаков, I-3, СПб 1899
- Петрова В.А.: Палеографический альбом. Учебный сб. снимков с рукописей русских документов I3-18 вв., Лгд 1968
- Siniarska-Czaplicka J.: Piligrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku 16 do połowy 18 w., Wr 1969
- Сперанский М.Н.: Таинопись в юго-славянских и русских памятниках письма, Энциклопедия славянской филологии, IУ, з, Лгд 1929
- Шепкин В.Н.: Учебник русской палеографии, Мо 1918¹, 1967²
- Панащенко В.В.: Палеографія укр. скоропису 2-ої половини I7 ст. (На матеріалах Лівобережної України), К 1974
- 10.10.10.10.04
- Дурново Н.: Введение в историю русского языка, Т, Брно 1927¹, Мо 1970²
- Соболевский А.И.: Очерки из истории русского языка, К 1884
- ИРЯ АН: Древнерусский язык. Лексикология и лексикография, Мо 1980
- Ищенко Д.: Источники по истории русского языка, Мо 1976
- Кожин А.Н.: Литературный язык Киевской Руси, Мо 1981
- Сб. Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусс.языка, Мо 1978
- Срезневский И.И.: Материалы для словаря древнерусс.языка по письменным памятникам, I-III, СПб 1893-1912¹, Мо 1958² (філ)
- ИРЯ АН: Словарь русского языка XI-XIV вв., Мо 1975-83, в. I-IO (А-Наятиця)
- Горбачевский Н.: Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского, Вильна 1874
- Shevelov G.Y., Holling F.: A reader in the history of the Eastern Slavic languages, NY 1968²
- Буслаев Ф.: Историческая христоматия церковнославянского и russ.языка, Мо 186¹
- Обнорский С.П., Баркударов С.Г.: Хрестоматия по истории russ.языка, I, Мо 1952¹
- Сабов Е.: Хрестоматия церковнослав. и угрорuss. литературу. памятников с прибавлением угрорuss. народ.сказок на подлинных нар'чіях, Унгвар (Ужг) 1893
- Черных П.Я.: Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусс.период, Мо 1956
- Сб. Исследования по исторической лексикологии древнерусс.языка, Мо 1964
- Ковалів П.: Лексичний фонд літ.мови Київського періоду X-XIV ст., I.Основний фонд, II.Запозичення, НИ 1962-64
- Сб. Лексикология и словообразование древнерусского языка, Мо 1966
- Михайлівська Н.Г.: Системные связи в лексике древнерусс. книжно-письменного языка XI-XIV вв. (Нормативный аспект), Мо 1980
- Німнук В.В.: Староукр.лексикографія в ії зв'язках з рос. та білоруською, КІ980
- Pöppre A.: Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X-XV w., Wr 1962
- Сороколетов Ф.П.: История военной лексики в русском языке XI-XVII вв., Лгд 1970
- 10.10.10.10.05
- Высоцкий С.А.: Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв., К 1966; Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI-XVII вв.), К 1976; Давньоруські написи Софії Київської, К 1968

- Молдован А.М.: "Слово о законе и благодати" Илариона, К I984
- Изборник великого кн.Святослава Ярославича I073 г., СПб I880^I, wsb 1965, NDr. Monumenta linguae Slavicae dialecta veteris, 3; facsimile Mo 1984
- Изборник I076 года, Mo 1965 (изд.Гольщенко В.и др.)
- Rott-Żebrowski T.: *Pismo i fonetyka Izbornika Świątostława z 1076 r. na tle pisma i fonetyki zabytków russkich XI w.i kanonu starosłowiańskiego*, Lb 1974
- Выголексинский Сб. (изд.Дубровина В.Ф. и др.), Mo I977
- Успенский Сб. XII-XIII вв. (изд.Котков С. и др.), Mo I971
- /Kałužnicki Ae./ *Monumenta linguae Palaeoslovenicæ collecta et in lucem edita*, 1. *Evangelium Putnanum*, Wien 1888
- /Konrad B./ *Das Gesuch Daniels. Slavische Propyläen*, Mü 1972
- /Colucci M., Danti A./ *Daniil Zatočník. Slovo e Molenie. Edizione critica*, Firenze 1977.
- Полное собрание русских летописей, изд.Г..Археографической Комиссии, т.2.: Ипатьевская летопись, СПб I908^I, Mo I9622 (факс)
- Львов А.С.: Лексика "Повести временных лет", Mo 1975
- Генсьорський А.І.: Значення форм минулого часу в Гал.-Волинському літопису, К I957; Гал.-Волин.літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості), К I961
- Виноградова В.Л.: Словарь-справочник "Слова о полку Игореве", Mo-Лгд 1/1965-67/1984
- Колесса О.: Пц.-волинське Городище і городицькі рукописні пам'ятники I2-I4вв. НЗБ УВУ 1/1923, с.23-65, 3/1925, с.406-32, Пр
- Friedelówna T.: *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Mo 28, Wr 1974
- Огієнко І.: Сх.-слов'янський наголос у I4 в., I. Словник наголосів Чудівсько-го Нового Заповіту I355 р., Жовква I939 (відб. з ЗЧСВВ)
- Розов В.: Укр.грамоти ,I. XIV в. і перша пол.XV в., К I928
- Пешак М.: Грамоти XIV ст., К I974
- Петров А.: Древнейшие грамоты по истории Карпаторусской церкви и иерархии I39-I-1498, Пр 1930
- Kuraszkiewicz W. & Gramaty halicko-wołyńskie XIV-XV w., *Studium językowe*, Kr 1934
- Гумецька Л.Л.: Нарис словотворчої системи укр.актової мови I4-I5 ст., К I958
- Пешак М.М.: Стиль ділових документів I4 ст.(структурата тексту),Л I979
- Ковалів П.: Молитовник-Служебник,пам'ятка I4 ст. НЙ I960
- Русанівський В.: Укр.грамоти XV ст., К I965
- Rudnyćkyj J.B.: *Pomianyk of Horodysce*, Wnp 1962
- Грекул Ф.: Славяно-мoldавські летописи XV-XVI вв., Mo I976
- Roman S., Vetulani A.: *Ruski przekład statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*, Wr 1959; *Średniowieczny ruski przekład statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego*, Wr 1950
- Wandas A. & Język staroruskiego przekładu polskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły, Wr 1966
- Stang Ch.S.: *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*, Oslo 1935
- Martel A.: *La langue polonaise dans le pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche* 1569-1667, Lille 1938
- Керницький І., Кутчинський О.: Акти села Одрехови [16-17вв], К I970
- Владимиров П.: Доктор Франциск Скорина, СПб I888
- Огієнко І.: Укр.Пересопницька Євангелія I556 р., Тарнів I921; Укр.Житомирська Євангелія I571 р., Тарнів I922; Новий Завіт в перекладі на укр.мову Валентина Негаїлевського I581 р., Тарнів I922; Укр.літ.мова I6-го ст.і укр.Крехівський Апостол,т.І-2,Ба I930
- Balan T.: *Documente Bucovinenе*, I.(1507-1653), II.(1519-1662), III.(1573-1720), Чрц I933-37
- Бойчук М.К.: Актова книга Житомирського міського уряду кінця I6 ст.(I582-88^{pp}) К I965
- Rothe H.: *Die älteste ostslavische Kunstdichtung (1575-1647)*, 1-2, Gießen 1976
- Німчук В.: Буквар Івана Федорова,(фкс.),К I975

- Freidhof G.: Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius-Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580/81), Frankfurt/M. 1972*
- Панькевич І.: Матеріали до історії мови південнокарпатських українців, НЗОМУК 4, Прил 1970
- Slepčeký A.: Poучительное евангелие Ивана Капишевского 1640–43 г., ZbPed. Fakulty v Prešove VII, 2, Bratislava 1968, 73–101*
- Еремін І.: Іван Віленський. Сочинення, М.-Лід 1955
- Gröschel B.: Die Sprache I. Vyšenškyjs. Untersuchungen und Materialien zur historischen Grammatik des Ukrainischen, Slavist. Forschungen 13, Köln-Wien 1972*
- К.Транквилион Ставровецький: Зерцало богословія, Почаїв 1618 (флд НІ 1970)
- Лев В.: Укр.переклад хроніки Мартина Бельського, Ва 1935
- Бевзо О.: Львівський літопис і Острозький літописець, К 1970
- Укр.інтермедії ХІІІ–ХІІІІ ст. К 1960
- Віда К.: Іоанкій Галятовський і його "Ключ разуміння", Рим 1975
- Witkowski W.: Język utworów J. Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII w., ZNUJ, PrJzn 25, Kr 1969
- Мечковская Н.Б.: Ранние восточнославянские грамматики, МИ 1984
- Adelphotes. Die erste gedruckte griechisch-kirchenславische Grammatik, Lv. 1591, SPHSI 2, Frankfurt/M. 1973 (ed.O.Horbatsch)*
- L.Zizanij. Hrammatika slovenska, Wilna 1596, SPHSI 1, Frankfurt/M. 1972¹, 1980² (ed.G.Freidhof)*
- M.Smotryčkyj. Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma, Jevje 1619, SPHSI 4, Frankfurt/M. 1974.*
- Horbatsch O.³ Die vier Ausgaben der kirchenславischen Grammatik von M.Smotryčkyj, Wsb 1964; Hrammatiki ili: pismennica sloven'skaho jazyka. Kremnanec 1638, SPHSI 11, Frankfurt/M. 1977 (ed.O.Horbatsch)*
- Німчук В.В.: Смотрицький М. Граматика, К 1979 (факс.); Зизаній Л. Граматика словенська, К 1980 (факс.)
- Білодід І.К., Кудрицький Е.М.: Граматика словенська написана през Йоанна Ужича [грк. I643 і I645 pp.], К 1970
- Німчук В.В.: Лексикон Л.Зизанія. Синоніма словеноросська, К 1964 (факс.); Лексикон словеноросський П.Беринди, К 1961 (факс.)
- Witkowski W.: Fonetyka Leksykonu P.Beryndy, Kr 1964; Fonetyka wyrazów zapożyczonych z polskiego w Leksykonie P.Beryndy, Kr 1969
- Didiakin-Leeming M.: Fleksja ukraińska w Leksykonie P.Beryndy, Wr 1969*
- Свобода В.: Слов'янська частина окофордського Гентаглота. Укр.-латин. словник I. пол.ІІІ ст., Вип I 1956
- Горбач О.: Перший рукописний укр.-лат. словник А.Корецького-Сатановського та Є.Славинецького, Рим 1968
- Німчук В.В.: Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського, К.1973
- Митр.Іларіон [Огієнко І.]: Укр.-рос. словник початку ІІ-го в., Вип I 1951
- Karaś M.: Marian z Jaślisk. Dictionarium Sclavo-Polonicum, Wr 1969
- Rothe H.: Láment domu knjažát ostrozskich, 1603. Text, Übersetzung, Kommentar Facsimile, Gießen 1977
- Німчук В.В.(ін.): Ділова мова Волині і Наддніпрянщини ІІІ ст.(36.актових документів), К 1981
- Худаш М.Л.: Лексика укр.ділових документів кінця ІІІ-початку ІІІІ ст., К 1961 зб. Питання скіднословів. Лексикографії XI–ХІІІІ ст. Матеріали симпозіуму К 1979
- Перетц В.: Исследования и материалы по истории укр.литературы ІІІ–ІІІІ вв., М.-Лід 1962
- Епінінська У.Я.: Питання історичного синтаксису укр.мови. На матеріалах листів Б.Хмельницького, К 1961
- Передрієнко В.А.: Ділова і народно-розмовна мова ІІІІ ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України [1701–20], К 1976; Лікарські та гospodарські порадники ІІІІ ст., К 1984
- Чепіга І.П.: Климентій Зіновій. Вірші, проповісти посполиті, К 1971
- Borelius C.: Safonovičs Chronik im Codex AD der Västeäser Gymnasialbibliothek, Uppsala 1952*

- 126
- Горобець В.Й.: Лексика історично-мемуарної прози I-ої пол.ІХ ст. На матеріалі укр.діаріушів, К 1979
- Яворський Ю.: Новые находки в области старинной карпаторусской письменности, Пр 1931
- Гостиняк С.: Буквар з 1770 р. (факс.), НЗОМУК 10/1982, с.233-74
10.10.10.10.06
- Бутрин М.Л.: Мова і стиль укр.письменниківъ Бібліографічний покажчик літератури за 1953-64 рр., Льв 1966
- Вілюцід І.К.(ін.): Курс історії укр.літ.мови, I/І958, 2/І961; Співвідношення стилів укр.літ.мови в порівнянні з ін.сх.-слов. в період творення національ.літ.мов, К 1963; Пит. розвитку мови укр.радян.художньої прози, К 1955
- Мова і стиль роману "Вершники" Ю.Яновського, К 1955; Мова творів О.Довженка (зб."Зачарована Десна"), К 1959; Т.Г.Шевченко в історії укр.літ.мови, К 1964; Поетична мова М.Рильського, К 1965
- Бурячок А.А.(ін.): Лексика п'єс та од І.П.Котляревського, К 1956
- Ваменко В.С.: Мова Т.Шевченка, ХДУ, Х 196ѣ
- Wexler P. & Purism and language. A study in Modern Ukrainian and Belorussian nationalism (1840-;967), Bloomington 1974
- Гретченко Н.Ф.: Синтаксичні особливості роману А.Головка"Бур'ян", К 1958
- Гришютко І.: Мова та стиль художніх творів П.Мирного, К 1959
- Грушевський М.: Петербурзька АН в справі знення заборони укр.слова, ЛНВ 1905, (філ.1), УЕУ, № 1975
- Гуснай И.И: Языковый вопрос в Подкарпатской Руси, Прш [1921]
- Житецький П.И.! О переводах Евангелия на малорусский язык, ИзвОРЯС X, 4/1905, 65.
- З історії укр.мови. До 150-річчя "Грамматики" О.Павловського, К 1972
- Закревська Я.В.: Казки І.Франка (Мовно-художній аналіз), К 1966
- Копач О.: Мовостиль О.Кобилянської, Тор 1972
- Левченко Г.А.: Нариси з історії укр. літ.мови I-ої пол.ІХ ст., К 1946
- Маковей О.: З історії нашої фольклоргії. Три галицькі граматики (Ів.Могильницький, Йос.Левицький, Йос.Лозинський), ЗНПШ 51/1903, 1-58, 54/1903, 59-96
- Масальський В.І.: Мова і стиль творів М.Коцюбинського, К 1965
- Мітр.Іларіон [Огієнко І.]: Історія укр.літ.мови, Вип I 1950; Укр.літ.мова, I.: Граматичні основи літ.мови, Саскатун 1951
- Плом П.П.: Нариси з історії укр.літ.мови, К 1958; Історія укр.літ.мови, К 1971
- Паламарчук Л.С.: Лексична синоніміка художніх творів М.М.Коцюбинського, К 1957
- Передрієнко В.А.: Формування укр.літ.мови IХ ст.на народній основі, К 1979
- зб. Розвиток і нововведення видів і жанрів та мовностилістичних засобів художнього зображення в радянській літературі, Мат-ли наук.конф., Од 1968
- Савченко Ф.: Заборона українства 1876 р., К 1930^I, № 1970²
- Скрипник Л.Г.: Особливості мови і стилю укр.радян. художньо-історичної прози, К 1958
- Смаль-Стоцький Р.: укр.мова в Советській Україні, Ва I 1936^I, НЙ-Тор-П I 1969²
- Tichý F.: Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi, Pr 1938
- Хвиля А.: Знаннити коріння укр.націоналізму на мовному фронті, Х 1933
- Чапленко В.: Укр.літ.мова, її виникнення і розвиток, I/1955, 2/І962 НЙ; Мовна політика більшовиків, № 1956; Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-60-их рр., Чікаро 1974
- Шерех Ю.: Галичина в формуванні нової укр.літ.мови, УВУ, № 1949; Покоління двадцятих років в укр.мовознавстві, ЗНПШ 173, с.309-32, П-Чікаро 1962; Shevelov G.Y. & Die ukrainische Schriftsprache 1798-1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluss der Dialekte, Wsb 1966
- Штець М.: Літ. мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918), Братіслава 1969
- Москаленко А.А.: Хрестоматія з історії укр.літ.мови, Од 1954
- Тимошенко П.Д.: Хрестоматія матеріалів з історії укр.літ.мови, I-2, К 1959-61
- Німнук В.В.: Білецький-Носенко П., Словник укр.мови, К 1966
10.10.10.10.07
- Анічченка У.В.: Беларуска-українська пісьмова-моўнія сувязі, Мі 1969

- Šerech J. [Shevelov G.Y.]: *Problems in the formation of Belorussian*, NY 1952
- Жураўскі А.І.: Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, Мі I/1967
- Ілакун Л.М.: Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, Мі I/1963
- Булыка А.М.(і ін.): Гістарычна марфалогія беларускай мовы, Мі I/1979
- Баранькаў А.Я.(і ін.): Гістарычна лексікалогія беларускай мовы, Мі I/1970
- Нарысы па беларускай дыялекталогії, Мі I/1964
- ж. Беларуская лінгвістыка, Мі I/1972- (22/1983)
- 10.10.10.10.08
- Crănjală D.: *Rumunské vlivy v Karpatech*, Pr 1938
- Csópey L.: *Magyar szók a rutén nyelvben*, NyK 16, 270-95, Bdrp
- Дзенцілевський Й.О.: Укр.-західнослов'янські лексичні паралелі, К 1969; Українські лексичні паралелі, *Rozprawy KJz, BódzTN*, t.XV, 119-68, б 1970
- Horbatsch O.: *Rumänische Lehnwörter in den ukr.Mundarten Norddobrogeas, Btrge zur SO-Europa-Forschung*.., Мі 1970, 69-82; *Rumänische Lehnwörter in den ukr. Mundarten von 3 südbukowinischen Dörfern in Rumänien, Festschrift f.A.Ram-melmeyer*, Мі 1975, 351-85; *Polnische Lehnwörter in den ukr.Mundarten, Slav. Studien zum VI. Intern. Slavistenkongreß in Prag 1968*, Мі 1968, 3-34
- Гордінський Я.: Україна й Італія, огляд взаємин до 1914 р., 36 Західознанства, т.2, с.3-69, Х-К 1930
- Ильенко В.В.: Процессы паралельного развития и единения русской и украинской литературной лексики в советскую эпоху, Літд 1969; Вклад совет. націй и народностей в обогащение русской и украинской языковых культур, Дніпроп. 1966
- Іжакевич Г.П.: Питання рос.-укр.мовних зв'язків, К 1954; Укр.-рос.мовні зв'язки радянського часу, К 1969; Сопоставительное исследование русс. и укр. языков, К 1975
- Lizanc P.M.: *Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok*, УжГ 1970
- Melich J.: *A honfoglaláskori Magyarország*, Bdp 1925-29
- Менгес К.Г.: Восточные элементы в "Слове о полку Игореве", Лед 1979
- Meulen R.van der: *De Hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch, Verhandelingen der kgl. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterkunde, N.R. X, 2*, Amsterdam 1909
- Miklosich F., Kałużniacki E.: *Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und Karpaten, Denkschriften d. AdW Wien, PhHi Kl 30/1879*, 1-66
- Панькевич І.: Укр.-болгарські мовні зв'язки в Семигороді, *Slavia* 24/1955, 211-40
- Pascu G.: *Nume de plantă, VII. Raporturi româno-ucrainene (rutene), Revista critica*, IX, 12, 85-151, Iași
- Poppe N.: *Studies of Turkic loan words in Russian*, Wsb 1971
- Richhardt R.: *Polnische Lehnwörter im Ukrainischen*, В 1957
- Smal-Stockyj R.: *Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache*, Lpz 1942
- Смирнов Н.А.: Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху, Сб ОРЯС 88, 2, СПб 1910
- Шаровольський І.: Німецькі позичені слова в укр.мові, *ZanKeIHO*, кн.1/1926, с. 62-79, кн.2/1927, с.27-44; Румунські запозичені слова в укр.мові, 36 Західознанства 1, К 1929
- Шелудко Д.: Німецькі елементи в укр.мові, 36 Ком.для досл.іст.укр.м.1/1931 К Scheludko D.: *Rumänische Elemente im Ukrainischen, Balkan-Archiv* 2/1927 Lpz
- Восточнославянско-восточноиороманские языковые, литературные и фольклорные связи, Тезисы н.конф., Чрц 1966
- Восточнославяно-молдавские языковые взаимоотношения, I-2/1961-67, Килинів
- Vrabie E.: *Influența limbii române asupra limbii ucrainene*, RomSta 14/1967, 109-08
- Фасмер М.: Греко-славянские этюды, 1-3, *ИзобрЯС* 1Х, 2/1906, X11, 2-3/1907, СобрЯС 86, 1/1909 СПб
- Zajączkowski A.: *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wr 1949; *Studio orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wr 1953
- Жуктенко Ю.О.: Укр.-англійські міжмовні відносини. Укр.мова у США і Канаді, К 1964
- Жовтоброк М.А.: Збагачення мов народів СРСР, К 1967

10.10.10.10.09

128

- Атлас укр.мови, т.І. Полісся, середня Наддніпрянщина і суміжні землі, К I984
Atlas slovenského jazyka, I-III, Bratislava 1968-84
Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny, I/1980 Wr
Atlas gwar bojkowskich, I-V/1980-85 (295 map, ed.J.Rieger), Wr
Atlasul lingvistic român! Serie nouă', I-6, Bcr.1956-69 (Petrovici E.)
Atlasul lingvistic român pe regiuni Maramureş, Bcr 1969 (Neiescu P. et alii)
Бернштейн С.Б.(і ін.): Карпатський діалектологічний атлас, I-2, ю 1967
Бузук П.: Справа лінгвістична географії Беларусі, I, Мі I928
Ганудель З.: Лінгвістичний атлас укр.говорів Сх.Словаччини, I.Назви страв, по-суду і кухонного начиння, Братислава-При I981
Dejna K.: Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wr 1957
Дзвенцієвський Й.О.: Лінгвістичний атлас укр.народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика), I-2, Уж I958-60
Діялектолагічни атлас беларускай мовы, Мі I963
Лизанець П.М.: Атлас лексичних мадярізмів та їх відповідників в укр.говорах Закарпатської області, I-3, Уж-Біт I976; Угорсько-укр.міжмовні контакти (На матеріалах укр.говорів Закарпаття), Уж I970
Małecki M., Nitsch K.: Atlas językowy polskiego Podkarpacia, Kr 1934
Mały atlas gwar polskich, I-XIII, Wr 1957-70 (ed.M.Karaś et al.)
Stieber Z.: Atlas językowy dawnej Śląskiej, I-8, Ȣ-Wr 1956-64
Tarnacki J.: Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie-Mazowsze), Wa 1939¹
- 10.10.10.10.10
- Михальчук К.П.: Наречия, под наречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, Тр этногр.-статист. экспедиции в Зап.-русс. край, У11, 2/1877, 453-512
Соболевский А.И.: Очерк русс.диалектологии, З.Малорусское наречие, Живая статрина 1892, в.4, с.3-61
Дурново Н.Н.(і ін.): Опыт диалектологической карты русс.языка в Европе с приложением очерка русс.диалектологии, Тр Москов.Диалектол.Ком.1915, в.5
Зілинський І.: Карта укр.говорів, Ва I933
Жилко Ф.Т.: Нариси з діалектології укр.мови, К I955¹, I966², I968³
Бевзенко С.П.: Укр.діалектологія, К I980
- Бандрівський Д.Г.: Говорки Підбузького р-ну Львів.області, К I960
зб.Беларуска-українська ізваlexy, Мі I971
Берлізов А.А.: Лексика рибалства укр.говорів Нижнього Подністров'я, Чрг I959
Варченко І.: Лубенські говорки і діалектна суміжність, К I963
Ваменюк В.С.: Полтавські говори, Х I957; Словник полтавських говорів, Х I/I960,
З історії та географії діалектних слів'ят-и до вивчення говорів серед.та
нижньої Наддніпрянщини, Х I962
Ганудель З.: З лексики посуду і кухонного начиння в укр.говорах Сх.Словаччини та її віднесення до словацьких говорів, Dialektologický Zb.I/1980, 135-80
Ганцов В.: Діалектологічна класифікація укр.говорів, ЗІФБ АН 4/1924 К, Ndr.к.
Olesch, Köln 1975
Говори укр.мови (Зб.текстів), К I977
Горбач О.: Пн.-наддністрянська говорка й діалектний словник с.Романів Львів.
области, Мі I965; Говорки й словник діалектної лексики Теребовельщини, Мі
I971; Зах.-поліська говорка й діял.словник с.Остромічі, кол.пov.Кобринь, Мі
I973; Пд.-волин.говорка й діял.словник с.Ступлю, кол.пov.Здовбунів, Мі I973;
Пд.-лемків.говорка й діалектний словник с.Красний Брід бл.Мерилаборець, Мі
I973; Діалектний словник пн.-добруджанської говорки с.Верхній Дунавець бі-
ля Тульчи, Мі I968
Гринкова Н.П.: Воронежские диалекты, Лігд I947
Грицутенко П.: Моделювання системи діалектної лексики, К I984
Gerovskij G.: Jazyk Podkarpatské Rusi, Čsl.Vlastivěda, III:Jazyk, Pr 1934, 460-67
Джо Л.: Очерки по истории Закарпатских говоров, Біт I967; Материалы к слова-

- 129
- ю закарпат. укр.литератури I6-I7 вв., Єдп I965
Дзенцелівський Й.О.: Конспект лекцій з курсу укр.діалектології, I.Фонетика,
Уж I965; Вступні розділи, Уж I966; Практичний словник семантичних діа-
лективів Закарпаття, Уж I958; Лексика укр.говорів Закарп.обл. Назви спо-
рідності, свята та сімейно-родин. побуту, НЗ УжДУ 26/1957; Сіль.-госп.
лексика говорів Закарпаття, StuSL 10/1964, 33-97; Словник специфіч.лексики
говірок Ниж.Подністров'я, ЛБ 6/1968
- Добаш В.І.: Синтаксис укр.пд.-карпат.говорів. Текст лекцій УжДУ, Уж I971
Дорашенко С.І.: Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини, ДБ 9/1962
Дурново Н.: Хрестоматия по малорусс.диалектологии, Мо I913
Закревська Я.В.: Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті, К I976
Залеський А.: Вокалізм пд.-зах.говорів укр.мови, К I973
Калнишь Л.: Опыт моделирования системы укр.диалектного языка. Фонологическая
система, Мо I973
- зб. Карпатская диалектология и ономастика, Мо I972
Кобилянський Б.В.: Діалект і літературна мова, К I960
об.Лексика Полесья. Мат-лы для полесского диалектного словаря, Мо I968
зб.Лексіка Палесся ї прастрої і часе, Мі I971
Лисенко П.С.: Словник специфічної лексики правобережної Черкащини, ЛБ 6/1956;
Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся, К I961; Словник
поліських говорів, К I974
Матеріали до словника буковинських говорів, ЧриДУ I-6/I971-79 (а-чи-і)
Маштабей О.: Середньоандицініпрянські говори, К I960
Мельничук О.С.: Словник специфіч.лексики говорки с.Писарівки, Копим.р., ЛБ2/1952
Могила А.П.: До характеристики середньочеркаських говорів, КДУ, К I958
Москаленко А.А.: Нарис історії укр.діалектології, Од I961; Методичні рекомен-
дації для практичних занять з укр.діалектології, Од I966; Словник діалекти-
змів укр.говорів Одесської області, Од I958
Nakonetschna H., Vasmer M.: Ukr. [mundartl.] Texte, В 1934-35
Nakonetschna H., Rudnyckyj J.: Ukr. Mundarten. Südkarpatoukrainisch (Lemkisch,
Bojkisch und Huzulisch), В 1940
зб.Народні говори Наддніпрянщини, Дніпр. I969
об.Общекарпатский диалектологический атлас, Кишинев I976
об.Общеславянский лингвистический атлас (Материалы и исследования), Мо I/I965-
IO/I980
Онишкевич М.Й.: Словник бойків.діалекту /Б./, Мо I966, /К/ Мо I972
Паламарчук Л.С.: Словник специфічної лексики говорки с.Мусіївки, ЛБ 6/1958
Панькевич І.: Нарис історії укр.закарпат.говорів, I.Фонетика, Acta Univ. Caroli-
nae, Philologica 1, Pr. I958; Укр.говори Підкарпатської Руси і сумежних об-
ластей, I, Пр I938; Покрайні записи на закарпат.-укр.церковних книгах з до-
датком 4 монастирських грамот, Пр I947
Patruť I.: Fonetica graiului huțul din Valea Sucevei, Bcr 1957
об.Полесье (Лингвистика, археологія, топоніміка), Мо I968
зб.Питання історії і діалектології сх.-слов'янських мов, Чри I958-63(І-З)
Погорелов В.: Карпаторусские этюды. 2.Болгаризмы в карпаторусс.говорах, Spisy
Filoz.Fak.Sloven.Univ.v Bratislave, t.29/1939
праці X-XIII Респ.діалектол.наради, К I963-71
Примак І.І.: До особливостей місцевої лексики пн.-зах.р-нів Сумської облас-
ті (Мат-лы до словника укр.говорів), Нова Каховка I957
Приступа П.Л.: Говори Брюховицького р-ну Львів.області, К I957
Пура Я.О.: Говори Західної Дрогобиччини, I, Лв I958
Щеторська М.: Надсянський говор, Ва I938
Рудницький Я.: Укр.мова та ії говори, Вип I965³; Lemberger ukrainische Stadt-
mundart (Znesinnja), в 1943
зб.Середньоандицініпрянські говори, К I960
об. Славянская лексикография и лексикология, Мо I966
Smułkowa E.: Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostoc-
czyzny na tle wschodnio-słowiańskim, Wr 1968

Сосько М.І.: Займенник у говорах Закарпатської області УРСР, Х I968

Stieber Z.: *Dialekt łemków*, Wr 1982

Teksty gwarowe z Białostocczyzny z komentarzem językowym, Wa 1972

зб. Територіальні діалекти і власні назви, К I965

Тези доповідей Реструбл.діалектолог.нарад: XII/I965–XIV/I977, К

зб.Укр.діалектна морфологія, К I969

зб.Укр. лінгвістична географія, К I966

зб.Укр. діалектологічний зб., I-2, К I928

зб.Укр.діалектологія і ономастика

зб.Укр.літ.мова в її взаємодії з територіальними діалектами, К I977

Шлю Г.Ф.: Пд.-західні говори на північ від Дністра, Лв I957

Ялун В.: Говір Бірдини, НЙ I972

Кочин М.М.: Мацеринська бешеда, I.Граматика, НС I965; Лінгвистичні роботи, НС I968

Надь Г.Г.: Лінгвистичні статі и розправи, НС I983

зб. Руски язык и литература I978, НС I979

Горбач О.: Лексика говорки бачвансько-срімських українців, НЗБ МУК 4, 1, Пр I969
с.Зо9-49; Літ.мова бачвансько-срім.українців (ўрусинів"), ЗНПШ 169/1962

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
UNIVERSITAS LIBERA UCRAINENSIS

Філософічний Факультет – *Facultas Philosophica*

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ
редагує Олекса Горбач
GRAMMATICI UCRAINI
editore Olexa Horbatsch

4. Бузук Павло: Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика. Морфологія. Київ 1927. Фотопередрук з післясловом і вибраним бібліографією Олекси Горбача, Мюнхен 1985, 129 с., ціна 24.-нм

